

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ECRITS HISTORIQUES

ПОДГОРИЦА

ГОДИНА LXXV

Бр. 3-4/2002.

НАЈНОВИЈА ИЗДАЊА
ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
ЦРНЕ ГОРЕ

ЦРНОГОРСКИ ЗАКОНИЦИ
1796-1916.
Зборник докумената - књига I-V
Приредили
Др Бранко Павићевић
Др Радослав Распоповић

УЈЕДИЊЕЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ И БОКЕ
1813-1814.
Зборник докумената књ. I-II

MONUMENTA MONTENEGRINA
Књ. I-IX₂
Priredio i predgovor napisao
Vojislav D. Nikčević

Радоица Лубурић
ПОМИРЕЊЕ
Југославије и СССР-а
1953-1955

Др Момчило Д. Пејовић
ШКОЛОВАЊЕ ЦРНОГОРАЦА
У ИНОСТРАНСТВУ 1848-1918

Монах Гаврило Тројичанин
ВРХОБРЕЗНИЧКИ ЛЪЕТОПИС
књига староставна из 1650
Приредили:
Владета Цвијовић
Бранислав Ковачевић

Звездан Фолић
ВЈЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У ЦРНОЈ ГОРИ
1918-1953

Сенка Бабовић-Распоповић
КУЛТУРНА ПОЛИТИКА
У ЗЕТСКОЈ БАНОВИНИ
1929-1941

*На насловној сѝрани:
Илустѝрација из Окѝоиха,
ѝрве шѝамѝане кѝѝе на словенском јуѝу (1494).*

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXV

Бр. 3-4/2002.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:
Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац од 2002. године.

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXV

3 - 4

ПОДГОРИЦА
2002.

Р е д а к ц и ј а :

Jean-Paul Bled (Француска), Андреј Николаевич Сахаров (Русија),
Gabriella Schubert (Њемачка), Arduino Agnelli (Италија), John D. Treadway
(САД), Ђорђе Борозан, Божидар Шекуларац, Шербо Растодер,
Бранислав Ковачевић, Радоица Лубурић, Рајко Вујичић,
Љубодраг Димић, Милан Ристовић, Драгана Кујовић

Главни уредник
Ђорђе Борозан

Одговорни уредник
Божидар Шекуларац

Секретар Редакције
Вукајло Глушчевић

"Историјски записи" излазе четири пута годишње. Власник и издавач:
Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакци-
ји "Историјских записа", Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица,
Булевар револуције 3, пошт. фах 96, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Го-
дишња претплата износи за СЦГ 15 €, а за иностранство 30€. Цијена по јед-
ном броју у продаји за СЦГ је 4€, а двоброја 8€.

Претплате се шаље у корист Историјског института Црне Горе - Под-
горица на рачун 55105-632-5-1034 код Централна банка Црне Горе Подгори-
ца.

За истакнути допринос изучавању историје, "Историјски записи" су, поводом
педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за
народ са златном звијездом.

*Рјешењем Министарства културе бр. 03-963/2 од 27. јуна 1997. године часо-
пис "Историјски записи" ослобођен је оштрије пореза на промет производа.*

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXV

3 - 4

PODGORICA
2002.

R e d a c t i o n :

Jean-Paul Bled (France), Andrej Nikolaevic Saharov (Russie),
Gabriella Schubert (Allemagne), Arduino Agnelli (Italie), John D. Treadway
(Etats-Unis), Đorđe Borozan, Božidar Šekularac, Šerbo Rastoder,
Branislav Kovačević, Radoica Luburić, Rajko Vujičić,
Ljubodrag Dimić, Milan Ristović, Dragana Kujović

Rédacteur en chef
Đorđe Borozan

Rédacteur responsable
Božidar Šekularac

Sekrétaire de la rédaction
Vukajlo Gluščević

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être
adressés à: Istorijски zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica
YU, Bulevar revolucije 3, boîte postale 96, téléphone N° 241-336. On ne renvoie
pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 15 €. pour la RF de Serbia et Mon-
tenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en SCG est de 4 € et le
prix de double numéro est de 8€. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au
compte de l'Institut Historique; Podgorica, N° 55105-632-5-1034 chez de la ban-
que Centrale après l'Hotel Montenegro à Podgorica.

ЧЛАНЦИ

Невенка Богојевић-Глушчевић*

УЧЕШЋЕ МЛЕЧАНА У ПРИВРЕДНОМ ЖИВОТУ КОТОРА У XIV ВИЈЕКУ

1. Котор позног средњег вијека оставио је изузетно богату и веома разноврсну архивску грађу. Грађа је првенствено драгоцјена за изучавање културног, привредног и правног живота града и његовог становништва, али и од непроцјењиве важности за изучавање околних и других подручја са којима су град и његов житељи одржавали живе дипломатске, економске и саобраћајне везе. Котор је био у економској експанзији у вријеме владавине Немањића, у склопу чије државе се налазио од краја дванаестог до средине четрнаестог вијека. Прекоморска, у првом реду посредничка, трговина између залеђа и градова и средишта на обалама, на којој се иначе базирала привредна моћ Котора, досегла је врхунац у XIII вијеку. Већ половином XIV вијека осјећала се доминација других градова и центара у трговачким односима са Котором, што је заправо био и почетак краја трговачког престижа Которана у јужном Јадрану.¹

Сачувани подаци из нотарских књига четрнаестог вијека свједоче о томе да је Котор привлачио не само многе трговце и занатлије из других приморских градова наше обале и из унутрашњости² већ и

* Аутор је редовни професор на Правном факултету у Подгорици.

¹ Уп: Н. Фејић, *Которска канцеларија у средњем вијеку*, Историјски часопис, XXVII, Београд 1980, стр. 17.

² Податке о трајном и привременом боравку трговаца из унутрашњости и из приморских градова Црногорског приморја у Котору дали су познати

стране трговце, од којих су се неки трајно задржали у њему. Међу нарочито присутнима су свакако млетачки трговци који су оставили видан траг на привредни и свеукупни живот града.

Циљ наредних страница овог рада је да се на основу архивске грађе прикаже присуство млетачких трговаца, занатлија, нотара и љекара у Котору у четрнаестом вијеку, да се изложе сви правни механизми успјешног и надасве сигурног трговачког пословања са Которанима, као и примјена такве регулативе у свакодневном животу града, чиме дајемо скроман прилог изучавању овог значајног питања економске и правне прошлости средњевјековног Котора.

2. Прве вијести о трговачким вазама Котора са прекоморским италијанским градовима потичу с краја XII-ог вијека³, мада је извјесно да су такве везе међу њима постојале још много раније, вјероватно од краја Првог крсташког рата, када је трговина Италије са Левантом оживјела. Преко Котора и других градова на црногорском приморју водио је најкраћи пут од Италије до источног Средоземља, па је савсим схватљиво да су се становници ових градова активно укључили у трговину на тој релацији.⁴

Интензивирани трговачки односи наметнули су потребу да се ради осигурања имовине и личне безбједности трговца предузму свестране мјере заштите, па је у том смислу ангажовање градова односно њихових општинских органа у уобличавању правне регулативе било неопходно.

истраживачи архивске грађе Котора И. Стјепчевић, Р. Ковијанић и Б. Храбак. Детаљно у радовима: Р. Ковијанић-И. Стјепчевић, *Бар и Барани у којторским сџоменицима XIV и XV вијека*, Историски записи, 1973/XXVI, књ. XXX, св. 3-4, стр. 219-232; Историски записи, 1974/XXVII, књ. XXX, св. 1-2, стр. 123-140; Б. Храбак, *Подјорички џрџовци у XV, XVI и XVII вијеку џрема којторској и дубровачкој џрађи*, Историски записи, 1973/XXVI, књ. XXX, св. 3-4, стр. 255-270.

³ К. Јиречек, *Die Romanen*, 1, 47. Посредством бискупа у Барију је 1195. године Констанца, жена цара Хенрика VI ослободила Которане општинских дажбина *анкорайџика* и *џлајџеаџџика* које су Которани плаћали у Барију, као и да им суди само црквени суд у Барију. Цит. пр. И. Синдик, *Комунално уређење Котора од џрве џоловине XII-ој до друје џоловине XIV сџољећа*, САН; Посебно издање, књ. CLXV, Београд 1950, стр. 70. О раним везама Которана са Млечанима види детаљније код К. Јиречек - Ј. Радонић, *Историја Срба*, Београд, 1923, књ. III, 3, 216.; С. Ђирковић, *Историја Црне Горе*, 2/1, стр. 29-30.

⁴ Детаљно о томе за град Дубровник и друге градове код П. Рокаи, *Дубровник и Анконијанска Марка у средњем вијеку*, Филозофски факултет у Новом Саду, књ. 37, Нови Сад 1995, стр. 186.

Которски *Statuta* из прве половине XIV вијека садржи два члана која ово питање регулишу. Први члан 395., *De pignoribus data super nostra ciuitate*, донијет је 1316. године и представља заправо заштиту безбједности имовине трговаца путем колективне одговорности Општине, начином који је познат у скоро свим приморским комунама средњег вијека. Одредбом је било прописано да за дугове једног Которанина према странцу дужником треба сматрати било којег грађанина Котора или чак Општину⁵. У члану 396, *De ciue nostro pignorado extra ciuitatem nostram*, из исте године, утврђен је поступак који је неопходно обавити у случају хапшења неког которског грађанина ван јурисдикције града ради наплате дуга свог суграђанина. Уколико заиста дође до тога да страни трговац ради наплате дуга од неког Которанина ухапси неког другог которског грађанина и то ван градске територије било је прописано да је дужник из спорног наплаћеног потраживања одмах обавезан исплатити дуговано, те на тај начин омогућио да се ухапшени ослободи⁶.

Евидентно је пак да је и у Котору, као и другдје у приморским градовима, било непоштовања статутарних прописа који су уређивали наплату дугова странцима. У изворима се често као начин накнађивања штете у трговачким односима помиње примјена репресалија⁷, што је обично доводило и до прекида трговинских односа међу градовима⁸. Стога су тражени начини да се репресалије избјегну и да се трго-

⁵ *Statuta et leges civitatis Cathari, Venetiis 1616, cap. 395, 1316. година* ("... *Communitas teneatur praecipere illi, per quem fuissent data pignora, quod vadata, vel mittatad ciuitatem illam, vel locum, infra certum terminum, et faciat cassare, et anulare ipsa pignora...*").

⁶ *Statuta et leges civitates Cathari, Venetiis 1616., cap. 396* (... *ecce homo per quem dicebas te pignorasse me, redde mihi res meas, et sic res suas querat sicut melius poterit, et ad aliud non teneatur ipse occasionatus, nisi tantum se praesentare.....*)

⁷ Детаљно о репресалијама и о њиховој примјени у средњовјековном Дубровнику и другдје у Далмацији код Ј. Даниловић, *Репресалије у дубровачком праву XII-ој и XIII-ој века*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, VI/1972, стр. 275-295; К. Војиновић, *Sudbeno ustrojstvo republike dubrovačke*, RAD, JAZU, 108, 1892, 157-168.

⁸ Примјера ради, Котор је са Дубровником уговором од 26. XII 1257. године регулисао питање трговачких права и повластице које имају грађани једног града на територији другог. Права и обавезе су узајамне и истовјетне. Которани могу у Дубровнику слободно куповати и продавати по царини коју плаћају Дубровчани у Дубровнику, као што исто такво право имају Дубровчани у Котору. Види S. Ljubić, *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalim*, vol. I, Zagreb 1868, cap. CXVI, str. 89; Поново је то питање, очиглед-

вци узајамно осигурају, без примјене овог поступка, закључивањем посебних уговора у којима су стране уговорнице обично равноправне у правима и обавезама. Сви уговори Которана са другим градовима у вријеме његовог трговачког полета у XIII вијеку су управо такви, што је нормалан израз равноправног положаја Котора у односу на друге градове. Велике промјене на том плану доноси четрнаести вијек. Еклатантан примјер за то даје уговор Которана са Млечима закључен 1335. године у којему услове за обављање трговине диктира моћнији прекоморски савезник⁹.

3. Правила градског *Сѣаѣуѣа* из прве половине четрнаестог вијека Которани нијесу у трговачким односима са Млечанима, како показују извори, поштовали. Врло занимљив је један докуменат из млетачкога архива који датира од 25. V 1332. године у којему је, између осталог, наведено да "због њога шѣо млеѣшачки ѣрѣовци нијесу усѣјели реализоваѣи исѣлаѣу неких дуѣова које су око ѣродаје соли имали у Коѣору у ѣоку мјесеца авѣусѣа ѣрошле ѣодине ѣреба ѣокренуѣи ѣос-

но због несугласица, рјешавано 5. V 1279. године; Види *Monumenta spectantia*, vol I, сар. CLXIX, стр. 119; Већ након десетак година од закључивања овог уговора имамо у октобру 1288. забиљежен нови документ по коме се Которани обавезују да плате Дубровчанима неке дугове под пријетњом узапћења имовине коју Которани имају у Дубровнику. Осим тога ниједан Млечанин ни у Дубровнику ни у Венецији не смије склопити уговор са которским трговцима, као ни да ниједан млетачки трговац не смије ићи са сољу у Котор. Допис је послат которској Општини из Млетака, будући да "Млечени желе да као ѣријаѣеѣи својих ѣријаѣеѣа зашѣиѣе Дубровник од Коѣорана"; Види детаљно у *Monumenta spectantia*, vol. I, сар. CCXXXVIII, 9. IX 1288, стр. 146. До честих прекида у трговачким везама и примјени репресалија, па чак и о ратовима које су водили Которани и Дубровчани у XIV вијеку има још података у изворима. Наводимо само један из Прве књиге которских нотара. А. Mayer, *Monumenta Catarenisa* I, Zagreb, JAZU, 1951. исп. 398 од 26. IX 1327. године. У овој исправи се наводи да се Тома Бугонов у своје име и у име својих другова цариника Киме из Улциња и Грубе Пашкова и Николе Буће из Котора обраћа Општини истичући да су им Дубровчани тиме, што су њихове оружане галије крцате соли отеле которске лађе, нанијеле штету од 14.000 перпера. Уз то се у исправи наводи да Дубровчани на писмо Општине которске нијесу одговорили и да стога, "оѣиѣиѣина Коѣорска уз звоѣаву сакуѣѣена одређује одмазду ѣроѣив Дубровчана, дајући оѣиѣеѣенима ѣраво да у Славоѣиѣи и у Рашкој ѣамѣре од дубровачких добара шѣѣѣу и да их ѣико од Коѣорана у ѣоѣе не смије сѣречаваѣи".

⁹ S. Ljubić, *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalum*, vol. I, стр. 364, сар. DCXCVI, 30. IV 1335. године. Уп: Н. Фејић, *Коѣорска канцеларија у средњем веку*, Историјски часопис, књ. 27, Београд, 1980., стр. 17.

*шуйак њреко њиховој изасланика њрошив которске Оишиине ради на-
лаише дуованих њошраживања из имовине дужника".* Занимљиво је
да је за доношење овакве одлуке гласало двадесет један члан вијећа,
док је девет било против.¹⁰

Како показују документи из наредног периода Которани су врло озбиљно схватили ову одлуку млетачких власти. Которска општина је већ шестог јула те године донијела одлуку којом се наређује "*закле-
штим судијама ѡрада Марину Голији, Гојиш Калићу и Тришуну Буће да
ѡри исилаиш дуова млеишачким ѡршовцима суде мимо и не базирући
се на Сишшуйи ѡрада".*¹¹ Очигледно да су се Которани налазили у изу-
зетно тешкој ситуацији када су се на овакав начин морали одрећи од
примјене сопствених прописа на којима се, уосталом, базирала њихова
правна аутономија у српској држави и што су такву наредбу дали су-
дијама за које су иначе биле изузетно високе казне прописане за не-
поштовање статутарних прописа. Стога и не чуди ограда дата на крају
ове исте исправе у којој се наводи "*збоѡ наѡријед наведеној овим суди-
јама нико не може ѡришворитиш нишш их у ѡоледу шѡа узнемирава-
шш*"¹². Већ у августу исте године судије се приликом доношења пресу-
де у једном судском спору око исплате дуга млетачком трговцу пози-
вају на закључак Општине и Вијећа у погледу наплате дугова Млечани-
ма. Наиме за наплату дуга од 23,5 перпера који је Стоја пок. Николе
Галице имао према Млечанину *Franco Scarpatus* је тужена странка у
дужниковој кући, будући да она кућу користи. За исплату дугованог
износа понудио се старатељ дужника уз захтјев да му се изда исправа
о праву држања куће до наплате исплаћеног износа. Судије доносе
пресуду да се изврши исплата дуга на начин и под условом како је
предложио старатељ дужника, образлажући пресуду тиме да овакву

¹⁰ *S. Ljubić, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalum, vol. I, str. 384, cap. DLXV, 26. V 1332. ("...quord nostri mercatores possint usque per totum mensem augusti proxime ire vel mittere suos procuratores solum Catarum ad exigenda sua bona, remanente omnibus aliis firmo processu... respondeatur ambaxiatoribus Catari... iustificando partem nostram et aggravando suam, et dicendo quod stamus firmi...")*

¹¹ *A. Mayer, Monumenta Catarensia I, Prva knjiga kotorskih notara, Zagreb 1951, JAZU, isp. 1016 ("...dedimus in mandatis, quod pro solutione dictorum debitorum Venetorum preter statutum indicarent ipso non obseruato, quod faciente suum posse satisfacere debita supradicta. Qui iudices nostrum mandatum adimplere volentes ultra et preter statutum multis et iudicarunt...")*

¹² *A. Mayer, Monumenta Catarensia I, isp. 1016 ("...propter quod volumus, quod de cetero pro dictis iudicis ipsos iudices uel ipsorum aliquem aliquis non valeat modo aliquo prepetualiter molestare...")*

исплату "*volentes et videntes, quod Venetis satisfierit, ut consillium et comune mandauerat*"¹³.

Око исплате потраживања млетачким трговцима било је и у сљедећим годинама доста тешкоћа, што је због укупних прилика у којима се налазио, приморало Котор да закључи посебан споразум са Млечанима око наплате дугова. Тај уговор је закључен 30. IV 1335. године. У овој погодби Млечана и Которана прије свега је регулисано питање права наплате дугова и закључено да у Котору једнако право да наплате дугове имају Которани са млетачком картом и Млечани, с тим што Млечани имају то право не само за уговоре закључена са њиховом нотарском картом него и дугове сачињене *sine carta*. Прецизирано је да се ради наплате дугова обавезују и мајке за своју дјецу и браћа за своју браћу, уколико нијесу направили по одређеној процедури јавну ограду од учињених послова и о томе имају нотарску карту. Удовице су морале у року од четрдесет дана од смрти мужа сачинити инвентар имовине јер би у противном за евентуални дуг дјече према млетачком трговцу била сматрана њихове обавезаном читава имовина све до коначне наплате дугованог износа. Уколико брат није желио да одговара за дугове свог брата, требало је да путем јавног огласа на тргу то објави и о томе сачини упис у нотарску књигу. То исто су морали учинити и чланови трговачких друштава. Которска општина се обавезала да дужника, његовог брата или ортака држи у затвору до наплате дуга. Уколико затворени имају имовину у граду или ван њега обавеза је судија и општинских чиновника да у року од мјесец дана организују продају добара на јавној дражби и тако омогуће да се исплате дугови млетачким трговцима. Српски краљ потврђује Млечанима право да наплате казну од триста перпера уколико которски општински органи не буду строго поштовали преузете обавезе у погледу спровођења поступка и реализације наплате дугова млетачким трговцима. Суд у Котору је два дана у недјељи био резервисан за спорове Млечана: понедељак и суботу. У случају да се млетачки дужник налазио у Србији, судије би му на захтјев заинтересованог Млечанина слали позив да се најкасније у року два мјесеца појави у Котору, да исплати дуг или да одговара пред которским Судом. Уколико дужник није био у могућности да плати дуг био би прогнан из Котора и которског Дистрикта, у који се није могао вратити све док не исплати дуговано. Уговор је закључен на рок од десет година уз могућност да се од уговора одустане, у ком случају је требало годину дана унапријед обавијестити другу страну да би се на вријеме могла повући из трговач-

¹³ A. Mayer, *Monumenta Catarensis I*, isp. 1036, 10. VIII 1332. године.

ких послова. За непоштовање уговора је сагласношћу обје уговорене стране, Марина Филиповог из Котора у име српског краља и провизора млетачког, била предвиђена казна од хиљаду перпера¹⁴

Овај споразум которских и млетачких власти био је изузетно неповољан по Которане. Колики је био притисак Млечана на которску Општину довољно јасно илуструје горе цитирани пасус да родитељи одговарају за дугове своје дјеце, у вези са тим што је директно противно члану 305 которског Статута. Тим чланом је била прописана изричита забрана повјериоцима да на име наплате дуга заплијене имовину дужниковог оца или мајке, односно имовину дужниковог покојног оца коју посједује дужникова мајка и користи је као *lectum*¹⁵. Ова одредба Статута је недатирана али је врло вјероватно, како показују судско-нотарска документа, да је донијета прије потписивања овог уговора. Била је примјењивања у пракси још 1327. године, што лијепо илуструје један судски спор између домаћих трговаца и занатлија¹⁶. О примје-

¹⁴ S. Ljubić, *Monumenta spectantia*, vol I, str. 464, cap. DCXCVI, 30. IV 1335. godine (... *in primas, quilibet Caeharinus possit petere in Cataro cum cata veneti, sicut ipse Venetus, et sicut cum sus carta propria, quam sine propria.... mater non possit substrahere bona filiorum suorum...teneatur facere inventarium, quod si non fecerit... omnia bona totaliter obligata.. item quod fraters qui noluerit teneri debito fratris sui... fecisse cridari per riparium et scribi per notarium in quaterno, ... item quod socii ... quod si fecerit cridari et scribi, se nolle teneri, ... commune Cathari debeat tenere in carceribus debitorem Veneti per rationem convictum... iudices ... quilibet non observans dumtaxat, ut et dictum, penam tercentorum perperorum incidat, domino Rascie applicandam... videlicet lune et sabbati...si aliquis Catarinus debitor Veneti fuerit in Sclauoniua ... infra duos menses perveniat catarum ad satisfaciendum dicto Vebneto ... quod si debitor ille citatus fuerit et de bonis ipsius reperir non posset, quod dictus debitor forbaniri debeat de Cataro et totius eius districtus..donec integraliter suo creditori satisfecerit...).*

¹⁵ *Statuta et leges civitatis Cathari, cap. 305 (... factum vero patris, ipso patre viuente nullus possit pignorarare pro aliquo debito filijs eius, similiter matre viuente, et lectum viri possidente nullus possit pignorarare factum suum, vel viri sui pro aliquo debito filij, vel filiorum eorum.....)*. Сличну одредбу имало је будванско право. *Statut Budve, cap. 161, Che padre et madre non siano tenuti pagar debiti de figlioli*. Уп: Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, Никшић 1988, стр. 128.

¹⁶ A. Mayer, *Monumenta Catarensia, vol. I, isp. 378, 01. VII 1327*. Спорили су се Медоје Суић и Радоје, златар са Matheus Tripocanius око реализације дуга од двеста перпера млетачких гроша "*per cartam notari*". Не оспорављујући захтјев тужилаца, тужени Матија суду изјављује "*ga нема мојућносци га ис-йлаши дуовано и га сцога ујућује иујсиоце га ућу у иосјед њејове имовине*". Тужиоци на овакав предлог туженог одговарају да се са тиме слажу али "*они*

ни ове норме Статута и у каснијем периоду, прије потписивања уговора са Млецима, налазимо податке у судским споровима¹⁷.

Извршење овог уговора није, управо због услова под којима је закључен, ишло без тешкоћа, што се да закључити из каснијих преписки и поступака млетачких власти према Которанима. Сасвим је логично да Которани нијесу били посве експедитивни у реализацији уговореног, како су то у уговору прихватили. Већ је непуне двије године након потписивања уговора, 1337. године, било од млетачких власти упућено которском поклицару у Млецима упозорење да су Которани "уговором у вези са њим преузели обавезу према Млечанима и да треба да је изврше и да се у расправама са млетачким власницима не треба да позивају на српског краља јер то није разложно (*nes sua excusatio de domino rege est rationabilis*). Осим тога, у њом упозорењу они истичу да ће, уколико Которани не поступиће како је у одредбама уговора наведено да би се млетачким грађанима враћила њихова добра, Млечани сами морају да заштити своје интересе од великих и очигледних неправди које доживљавају у градини са Которанима"¹⁸. Ипак, уговор је упркос свим трзавицама важио пуних уговорених десет година. Након истека тога рока, 1345. године, цар Душан је продужио његово важење још за двије године, уз образложење да је разлог продужења омогућавање Млечанима да наплате своје дугове у Ко-

не знају која је имовина туженој коју могу дејоседирати, па се њлаше да их из њоседа у који уђу не искључи мајка туженој". Након расправе суд доноси пресуду којом одређује право тужилаца на "улазак у њосјед туженој, уз услов да тужиоци имају право друшачије најлаише дугованој у случају њиховој искључења из њосједа". Тужени је у том случају морао дати јемство да ће дуг платити у року од петнаест дана. У противном тужиоци су имали право да га, сходно статутарним правилима, затворе.

¹⁷ Занимљив је један спор вођен 30. VI 1332. године. Туже се Стана, удовица Тодора Кросе, и Никола, брат пок. мајстора Томасија ради тога што је Никола ушао у Станине винограде "којих је она док живи њосједарица". Тужилца у свом захтјеву против туженог наводи "да се за све што има сјорно према њеном сину треба обраћати њему, а да њезине њосједе мора да њаусти". Суд овакве наводе тужилце усваја и на њима темељи пресуду, што значи да је одредба о томе да родитељи не одговарају за дугове своје дјеце трговца у свакодневной примјени. А. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 1006, 30. VI 1332.

¹⁸ S. Ljubić, *Monumenta spectantia*, vol. II, cap. 16 (...aliter oporteret nos providere et invenire remedium pro indemnitate et conservatione iurium dicti nostri fidelis in sic manifesto obliquo.....). Up: N. Fejić, op.cit., str. 18.

тору¹⁹. Уговор је продужен још једанпут 1348. године, вјероватно опет са разлогом неисплаћених млечачких дугова у Котору²⁰.

4. Судско нотарске књиге из XIV вијека пружају обиље података о разним приватноправним пословима Млечана и Которана на основу којих се може утврдити чиме су се Млечани бавили у Котору, које су све правне послове закључивали у Котору и са каквим правним посљедицама, које механизме правне заштите су користили до ступања на снагу споразума из 1335. године о наплати дугова, као и како је овај споразум примјењиван у пракси.

а) Бројни Млечани су у четрнаестом вијеку, нарочито у његовој првој половини, били трговци у Котору и становници града Котора. Драгоцјене податке о томе колико је било њихово трговачко присуство у Котору даје исправа од 24. II 1332. године у којој се, између осталог, наводи да су "*двје велике млечачке трговачке куће у Котору Cabalani и Quintavalli са више својих чланова биле присутне у разним пословима и да су њо свим њим пословима измирене у њиховојности*"²¹. Неке трговачке куће биле су специјализоване за набавку само једне врсте робе. Тако је, примјера ради, за добављање жита за которску општину била овлашћена трговачка кућа Perutici коју је у Котору заступао фирентински трговац Georgio Soderini²². По ангажованости и значају који су имали у граду свакако су били најпознатији Marcus Quintavalli и Sergius Quintavalli са сином Налом. За само једанаест година (1326-1337) Marcus Quintavalli је закључио у Котору деведесет правних послова, почев од задужница па до уговора о залози, миразу, поклону, куповини, продаји, јемству, реализацији заложног права, трговачким ортаклукима са Которанима и странцима²³, а Sergius Quintavalli и његов син, који се у исправама иначе означавао као "Nale из Котора, син Sergii Quintavalli", помињу се у преко тридесет разно-

¹⁹ S. Ljubić, *Monumenta spectantia*, vol. II, cap. 278.

²⁰ S. Ljubić, *Monumenta spectantia*, vol. III, cap. 72.

²¹ A. Mayer, *Monumenta Catarensia* vol. I, isp. 941.

²² *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 385 ("*...confitemur debere dare Georgio Soderini de Florentia nomine et pro patre societatis Perutiorum loci eiusdem stipulanti, facta omni ratione grani....*").

²³ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 2, 8, 9, 22, 27, 28, 73, 83, 89, 98, 111, 133, 162, 181, 182, 226, 398, 406, 457, 458, 459, 461, 464, 465, 502, 555, 558, 567, 570, 580, 587, 588, 594, 604, 615, 679, 721, 729, 730, 765, 766, 789, 790, 791, 794, 833, 871, 886, 888, 889, 891, 893, 894, 896, 897, 898, 899, 941, 984, 1015, 1024, 1044, 1079; *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 61, 71, 86, 411, 1042, 1137, 1718.

врсних исправа, међу којима свакако предњаче задужнице²⁴. Nale се и настанио у Котору гдје се оженио Которанком Дешом, сестром Мартола, пок. Петра Мартолова. Исправа закључена 25. X 1326. свједочи да је Дешин брат обећао Nali на име њеног мираза кућу у Котору, процијењену на 350 перпера млетачких гроша, новца 650 перпера млетачких гроша те седамдесет осам асагија злата, одијела и слушкињу²⁵. У исправи сачињеној истог дана потврђује се пријем дијела мирзних добара и установљава обавеза Дешиног брата да у року од три године исплати и да обећана миразна добра и новац²⁶. Sergius Qintavalli није дуго иза закључења брака свог сина живио, судећи по једној исправи од 15. VIII 1330. године у којој се као зајмодавац наводи Nalle, син пок. Sergii, трговца²⁷. Nalle је, иначе, био међу петнаесторицом најбогатијих Которана. Заједно са њима је 25. I 1332. године позајмио которској општини 650 перпера за шест мјесеци од дана закључења уговора, уз камату од 10%.²⁸ Живио је у дијелу града који је настањивала которска властела и гдје су били репрезентативни которски комунални и црквени објекти²⁹.

У Котору су се настањивали и ступали у службу код познатих которских златара венецијански грађани. Тако је 02. X 1332. године Donetus, син Млечића Nicolaus, ступио у службу код златара Савина на рок од годину дана за плату од тридесет перпера и храну. Такође су склопили споразум да ће у случају Савиновог одласка у Србију Donetus имати право да га прати за храну и годишњу плату од четрдесет перпера плативих у мјесечним ратама³⁰. Код златара Савина је радио и Млечанин Nascienbene. У исправи од 27. IX 1333. године овај Млечанин се обавезује чак да неће служити ниједног другог златара у Котору осим Савина, као и да неће са било којим од других которских зла-

²⁴ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 37, 44, 45, 86, 100, 149, 150, 199, 200, 201, 203, 336, 339, 33, 370, 371, 512, 621, 631, 778, 863, 890, 943, 969, 971, 982, 1054, 1125, 1250.

²⁵ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 149.

²⁶ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 150.

²⁷ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 621.

²⁸ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 890 ("...et Nale Sergii Cantaualli sexcentos perperos denariorum venetorum grossorum, quos obligamur eis restituere per totum mensem iulii proxime venturum.....")

²⁹ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 1125 ("...episcopus noster Catharensis, pro maiori sue domus honestate duas portas, ..inter dictam domum suam et domum Nale Sergii Cantauelli.....").

³⁰ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 117.

тара поћи у Србију³¹. Раније постигнути и по заједничком договору брисани поднесак о томе да *Nasciebene* ради на двије године код Савина уз плату која се даје у мјесечним оброцима и која је у првој двадесет четири а у другој години тридесет четири перпера овим је накнадним споразумом заправо прихваћен³². У Котору је познат био и златар мајстор *Matheus de Ripa* из Венеције. Код њега се као помоћник у послу ангажовао 12. I 1337. године на рок од годину дана такође странац *Paduanus* пок. *Magister Marchesius*, златара из Падове. Имао је плату од двадесет пет перпера и храну. За непоштовање уговорених обавеза била је стимулисана висока уговорна казна која је износила трећину помоћникове плате³³.

Златари су ступали у разне правне послове, најчешће су били зајмодавци и јемци. Новчани износи за које јемче су били изузетно високи, што се у потпуности уклапа у занатско-трговачки миље средњевјековног Котора, што свједочи о томе да су заправо град држали трговци и са њима скоро потпуно економски изједначене или чак и имућније занатлије. Тако се, примјера ради, ради реализације права на регресирање новчаног износа од осамдесет перпера од Млечића *Jacobella Bollani* обратио суду 25. VIII 1332. године златар *Raden* из Фору-мјулија. Право на повраћај новца по судској пресуди овог спора златар је реализовао у року од петнаест дана.³⁴

У Котору су се бавили крзнарским занатом и трговином кожом, уз домаће занатлије и трговце, и странци из сјеверне Албаније и Млетака. Подаци о ангажованости ових занатлија показују да је у Котору, у времену које обрађујемо, прерада коже била уносно занимање и да је била изузетан извор прихода. Непрерађена кожа је служила и као платежно средство или пак као залога за исплату дуга, при чему су у том погледу предњачили албански и млетачки трговци, тако је, примјера ради, познати трговац *Ducaguin* из Скадра ради исплате дуга од 121 перпера закључио 28. X 1336. године уговор о залози са повјериоцем Млечанином *Canninus Iurius* и као гаранцију дао 414 јарећих и овнујских кожа. Ако у уговореном року не буде исплаћен дуг повјерилац је

³¹ *Monumenta Catarensis*, vol. II, isp. 450, 27. IX 1333

³² *Monumenta Catarensis*, vol. II, isp. 400 ("... *Nascien bene et magister Sauinus concordarunt ad inuicem, quod dicta carta cancellaretur....*").

³³ *Monumenta Catarensis*, vol. II, isp. 1416 ("*Ego Paduanus condam magistri Marchesii, aurificis de Padua, loco me cum magistro Matheo de Ripa Venetis aurifice ad sereuendum sibi fideliter in arte sua predicta...*")

³⁴ A. Mayer, *Monumentas Catarenisa*, vol. I, isp. 1020 ("... *sententialiter diximus, quod hinc ad quindecim dies proxime venturos predictam pecuniam eidem Raden integre debeat persoluisse....*")

имао право да прода коже "*ad omnem risicum et fortunam*" дужника, као и да у случају евентуалног мањка тражи од дужника доплату до износа потраживања.³⁵

Млетачки грађани су и додатно улагали новац ради поспјешивања ове дјелатности и ради стицања што веће добити. Илустрован је у том погледу један уговор о ортаклуку из октобра 1335. године који су закључили крзнари Petrus из Форумјулија, син пок. Iacobus из Региа, и Marinus шепави из Граца, становници Котора, са Golioso пок. Matheus и Egidius пок. Micolus мајстора Gentileus из Auximo о томе да ће радити у Котору као крзнари у ортачкој заједници за Golioso и Egidius. Због тога су крзнари примили од Голиоса и Egidius као ортачки улог 75 перпера млетачких гроша на добит, тако да двије трећине добитка и губитка припада њима, а трећина двојници других ортака. Рачун о обављеним пословима требало је давати једанпут у шест мјесеци, али се то право могло и раније остварити на захтјев било које ортачке стране³⁶. Крзнарски посао је у Котору био на цијени, што потврђују и подаци о томе да се на учење овог заната у првој половини четрнаестог вијека упућује скоро у истој мјери као и на обуку за обављање филигрантских и столарских послова.³⁷ У Котору су као познате занатлије били и ковачи из Млетака. Међу њима је свакако био посебно познат Giulio пок. Ser Bonavicino из Падове³⁸.

У првој половини четрнаестог вијека у Котору су настањени и били на служби у важним градским службама млетачки љекари и нотари. Остајали су обично у граду трајно, склапајући бракове са Которанкама. Редовно су узимали дјевојке из которског залеђа за кућну послугу³⁹, чак их и удавали⁴⁰. И дјеца рођена из тих бракова остајала су трајно да живе у граду⁴¹. Женска дјеца су се удавала и ван Котора у блиска градска средишта, Будву, Дубровник или Задар⁴². Мимо професионалне ангажованости нотара и љекара на пословима за које су

³⁵ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1338.

³⁶ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1233

³⁷ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 698 (25. VII 1331) i 786 (30. X 1331.).

³⁸ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1215

³⁹ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 71.

⁴⁰ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 951.

⁴¹ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 212, 213, 227, 118, 239, 343, 379, 510, 602, 1117; *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 113, 1387, 1395, 1412, 169.

⁴² A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 212, 213.

иначе примали сталну плату од Општине⁴³, значајно је њихово присуство у разним пословним трансакцијама са појединцима-трговцима и другим страним и домаћим пословним људима у Котору. Тако је, примјера ради, љекар Albertinus из Млетака био чест јемац млетачким трговцима у наплати дугова за домаће становништво. Алберто је тако платио Млечићу Marco Bonno из Венеције дугове које су имали которски грађани Никола Буће, Сергије и Мате Трифуна Јаковљева. Заступник Marco Bonno из Млетака је потом, како слиједи из једне признанице од 25. VIII 1335. године, успио да од дужника рефундира у Албертову корист двије трећине тих дугова⁴⁴. Дешавало се да у реализацији тих наплата од домаћег становништва Albertinus постане сопственик непокретности, будући да другачије није могао наплатити за исплаћени дуговани износ⁴⁵. Иначе је, судећи по документима, Алберто на разне начине покушавао да наплати дугове. Најчешће се цесијом вршио пренос дуга на дужникову родбину, што му је, вјероватно, било најцјелисходније рјешење које је у пракси давало ефекте. Тако је потраживање од педесет перпера које је имао као заступник Ивана и Алберта Венецијана из Млетака против Николе Катене пренио на Николиног брата Петра, будући да је овај платио Николин дуг⁴⁶. Алберто је био пуномоћник у наплати дугова у Котору и удовици трговца Marchus Bonno⁴⁷. Алберто је склапао и низ разних правних послова у своју корист, најчешће зајмова, које је у неким, рјетким, случајевима, успијевао да благовремено наплати од дужника⁴⁸. У Котору је у првој половини XIV вијека на служби и млетачки љекар Francisco који није био познат као претходник по некој значајнијој улози у пословним трансакцијама. Прије би се могло, по једној исправи од десетог децембра 1326. године, закључити да је у таквим пословима био познатији његов зет Бенко који се бавио трговином сребром⁴⁹. Исто се може тврди-

⁴³ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 1174. Признаница сачињена 18. 02. 1335. године свједочи о томе да је Magister Petrus Valens из Рима, градски љекар примио од которске Општине читаву плату за пола године за коју јој је служио.

⁴⁴ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 113.

⁴⁵ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1698; A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 379, 510, 602.

⁴⁶ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1412.

⁴⁷ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1387, 1395;

⁴⁸ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 118, 239.

⁴⁹ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 227 (".. *Quam spero habere cum Bence, genero Francisci speciarum de Venetiis, quond ipse Pale vice et nomine meo... qutourdecim libras argenti...*").

ти и за Petrus Valens, љекара из Рима, који се у Котору задржао пола године у градској служби⁵⁰ и љекара Giuliermius из Падове⁵¹.

Которски нотари прве половине четрнаестог вијека били су у приличној мјери укључени у привредни живот града. Разлике у том погледу није било између домаћих и страних нотара. И Которанин Петар Витов и Млечани Phylippus из Осима и Petrus Savignius из Милана често су помињани у нотарским документима⁵². Обично су, будући имовински јачи, били зајмодавци већих новчаних свота за прекоморску трговину на велико. Велики новчани износи (преко двеста до пет стотина перпера) свједоче о статусу которских нотара и улози коју су, нарочито по основу имовинског стања, могли имати у граду у XIV вијеку. Зајмопримци су били најчешће домаћи трговци⁵³, мада није занемарљив ни број докумената у којим су зајмопримци Дубровчани и становници градова јужне Албаније⁵⁴. Занимљиво је истаћи да постоји један нотарски инструмент у којему се градски судија, иначе чувени которски патрициј Марин Мекша, јавља са Михом Буће као зајмопримац на износ од 384 перпера млетачких гроша од Млечанина Rimbaldus Bonni⁵⁵. У неким уговорима укључени су у овакве послове и нотари реви сродници по мушкој линији другог и трећег степена сродства⁵⁶. У неким случајевима се улазило у посјед дужникових некретнина, будући да ови нијесу били у могућности да исплате дуговано. Тако је, илустрације ради, Егидије, унук нотара Филипа из Осима 20. VIII 1336. године добио судским путем осам квадрањола са по стотину чокота лоза у Тивту од Трипуна пок. Мартола Лекије, ради тога што дужник, поменути Мартол, није на вријеме исплатио дуг од 265,5 перпера. Егидије је добио дуговано у дуплом износу, зато што се у овом спору примијенила норма Статута која прописује доношење казнене контумационе пресуде. Наиме, тужени се овако осуђује за случај неблагов-

⁵⁰ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 1174.

⁵¹ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 449.

⁵² Primjera radi u A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 161, 205, 472, 618, 1173, 1262, 1302, 1310, 1311, 1324; *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 896, 1059, 1081, 1284, 1682 i niz drugih.

⁵³ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 1262, 1311.

⁵⁴ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 618.

⁵⁵ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1063 ("... Nos Pascalis Bartholi et Marinus Mesche, iurati iudices, testamur aperte, quod Micho Buchie et ego Marinus predictus cum eo confessi sumus nos debere dare Rambaldo Bono de Venetiis trecentos et octuagintaquatour denariorum ventorum grossorum, quos obligor sibi....")

⁵⁶ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1284, 1682.

ременог одазива судском позиву и непоштовања судске забране о изласку из града за случај вођења спора у којему је пасивно легитимисан⁵⁷. У фебруару мјесецу наредне године Егидије је опет на основу судске пресуде имао право чак на сву покретну имовину Трипуна пок. Гргура Белечијева. То своје право он је нотарском картом сачињеном 24. II 1337. године пренио на Петра Катенина, познатог которског трговца и једног од најмоћнијих Которана прве половине четрнаестог вијека⁵⁸.

б) Од свих исправа сачињених у првој половини четрнаестог вијека између Которана и Млечана свакако су најбројније оне које се односе на уговоре о промету роба широке потрошње и трговачким уговорима навелико са сољу, металима, житом, кожама, вином и дрвеном грађом. Одмах иза њих долазе по бројности судски спорови у вези са реализацијом уговорених обавеза или пак апстрактне задужнице или признанице о исплати дугованог. Бројност ових уговора и начин правног обезбјеђивања њиховог извршавања илустративно потврђују да су Котору у XIV вијеку били присутни утицаји права приморских комуна са обала Медитерана и да су управо правни механизми који су коришћени у тим средиштима давали сигурност свим страним трговцима за склапање пословних аранжмана са Котораним. Но, како је на почетку рада већ наведено, та присутност је, бар што се тиче наплате дугова, била све до средине прве половине XIV вијак у великој мјери формална, што је и условило да Млечани посебним уговором са которском Општином сигурније и трајније обезбиједе исплату свих дугова у Котору, било да су дугови од комуне которске или пак појединца.

У трговинским трансакцијама са Млечанима често се помиње которска Општина⁵⁹. Забиљежено је до 1335. године неколико исправа у којима се констатује да је Општина измирила уредно своје обавезе према Млечанима⁶⁰. Знатно су бројније оне исправе у којима се констатује немогућност испуњења дуга или дугова због новчаних потешкоћа Општине, те истовремено пружено рјешење за наплату потражи-

⁵⁷ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1059 ("... *secundum formam statuti posuimus pro duplo octuaginta perperorum.. extimatas per extimatores datos per curiam, dicentes per sententiam secundum formam statuti contrauitacions per contumatiam...*").

⁵⁸ *Monumenta Catarensia*, vol. III, isp. 1081

⁵⁹ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 55, 611, 612, 1106, 1530, 169, 1646, 1012, 1668; A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 736, 890, 302, 377, 867.

⁶⁰ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 302; *Monumenta Catarensia*, vol. II isp. 1530.

вања путем солидарне гаранције богатих грађана Котора за исплату дуга или пак од њихове стране извршена непосредна исплата дуга. Тако заклете градске судије и градски цариник издају 21. X 1334. године признаницу Фирентинцу *Bernando Cattani* да ће му платити у року од два мјесеца општинску дуг од двјеста десет златних дуката, уз клаузулу да ће у случају непоштовања наведеног бити укамаћен износ за 20% годишње све до коначне наплате повјериоцу⁶¹. Одмах након овога слиједи са истим даном датирана нотарска исправа у којој се десет богатих Которана обавезује да јемче дужницима из претходног уговора у случају било какве штете која би могла проистећи ради извршавања преузетих општинских дугова⁶². У јануару 1332. године Општина је чак извршила позајмицу од шест стотина перпера са каматом од 10% на рок од шест мјесеци од угледних Которана ради наплате дугова и као залог им дала царинарницу града са свим приходима. Оваком уговору нико није смио правити примједбе, јер би у противном платио краљу и повјериоцима по пет стотина перпера глобе. Врло ригорозни уговорени услови по которску Општину упућују на закључак о крајње озбиљној и по њен опстанак и функционисање градских служби изузетно тешку ситуацију почетком 1332. године⁶³. У неким случајевима када су јој то свакако дозвољавале финансијске прилике, Општина се понашала крајње заштитнички у односу на своје суграђане, па је у случајевима када је пријетила опасност граду због неизмирених обавеза појединаца преузимала њихово испуњење, како се то може закључити из једног прилично дугог документа из 1327. године. Дуг Марка Балдвина од двјеста двадесет перпера који је исти имао према млетачким трговцима Општина уплаћује одмах по приговору добијеном писмом од млетачког дужда 10. VIII 1327. године⁶⁴.

Упркос наведеном примјеру, ипак се у цјелини гледано из коришћене грађе може тврдити да број исправа у којима се констатује благовремено испуњавање дужникових обавеза није занемарљив⁶⁵. Од седамдесет пет закључених уговора страних трговаца забиљежених у Првој нотарској књизи⁶⁶ реализовано је тридесет пет благовремено и о

⁶¹ *Monumenta Catarensia*, vol. II isp. 611.

⁶² *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 662.

⁶³ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 890.

⁶⁴ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 377.

⁶⁵ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 613.

⁶⁶ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 8, 19, 21, 22, 24, 27, 28, 29, 45, 46, 70, 73, 77, 78, 80, 88, 89, 90, 98, 100, 105, 108, 111, 120, 121, 122, 128, 133, 150, 157, 158, 162, 163, 181, 182, 183, 196, 199, 200, 203, 218, 226, 235, 303, 320,

томе сачињена ваљана карта⁶⁷. Исплате се обично врше лично, мада је и исплата за другог функционисала у свакодневној пракси. Тако је, примјера ради, 29. II 1336. године Трипун Бућа из Котора исплатио Млечанину Rimbaldus Bonni у име свог зета дуг из нотарске књиге у износу од 295,5 перпера⁶⁸. Исплата преко дужниковог пуномоћника била је такође присутна у свакодневној пракси. Од поменутих исплата десет су учињене преко пуномоћника⁶⁹. Преко пуномоћника је примила исплату дугова од неких которских трговаца Бенада, удовица Марка Бонија из Венеције⁷⁰ и неки други млетачки трговци⁷¹. Уговорене обавезе су уредно испуњавали и то било лично било путем пуномоћника и страни трговци у Котору у њиховим међусобним трансакцијама⁷². Постоје подаци да је у неким случајевима било и одступања од таквог понашања, када су у питању Млечани. Тако је, примера ради, специјално ради утјеривања дуга од Млечана Nicolletus Nigro Млечанин Jacobello, син пок. Besantius Marcius именовао двојицу својих млетачких суграђана 2. VI 1332. године⁷³.

ц) Као гаранцију за исплату потраживања млетачки трговци су у Котору користили међусобно и са которским грађанима и лична и реална средства обезбјеђења. Често је била у примјени и уговорна казна, као и комбинација реалних и личних средстава обезбјеђења. Као предмет залогe обично је домаће становништво користило некретнине, кућу или земљиште, најчешће засађено виновом лозом или житом. Страни трговци су залагали транспортна средства, као примјера ради, како се наводи у једној исправи од 28. III 1335. године у којој је Братослав, син Луке Целза из Молфете за сигурну допрему хиљаду моди-

468, 565, 566, 567, 570, 573, 587, 588, 591, 593, 594, 603, 604, 605, 609, 611, 613, 615, 640, 647, 650, 656, 696, 701, 721, 723, 725.

⁶⁷ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 9, 23, 25, 26, 83, 96, 118, 208, 239, 240, 274, 336, 370, 456-462, 465, 554, 557, 558, 636.

⁶⁸ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1594 (".. a Triphone Buchie de Catharo soluenti nomine et pro parte Gradislai Gonni, generi sui, perperos ducentos et nonginta cum dimidio denariorum...").

⁶⁹ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 671, 675, 679, 700, 722, 729, 731, 735, 766, 770.

⁷⁰ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1387, 1395.

⁷¹ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1024, 1023

⁷² *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1331, A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 892, 899, 900, 219, 250, 824, 943, 343, 315, 321, 1216.

⁷³ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 655.

ја уља у одредишну которску луку zaloжио Леонарду, сину Donatus Varache из Трена, лађу која је усидрена у которској луци⁷⁴.

Од личних средстава обезбјеђења испуњења Млечани су најчешће користили јемство, када су у питању појединци и уговорну казну када је у питању которска Општина. У пракси је долазило и до реализације уговорних јемстава, о чему су сачуване исправе којима се потврђује исплата дуга преко јемца или се пак спор јемца и дужника око регресирања учињене исплате. Тако се у исправи од 10. VIII 1332. године наводи да Млечић Jacobello Bellogello тражи од Франа Ваклеше исплату двадесет шест перпера будући да је био јемац Которанина Сисоја за дуговани износ. Јемац је био спреман да плати дуговану суму. Суд га је упутио на парницу са главним дужником ради регресирања исплаћеног новца⁷⁵. Златар Радин из Форумјулија је 25. 08. 1332. године тражио од горе поменутог Млечанина Jacobello Bellogello као јемца Marinus Siraqui, осамдесет перпера ради наплате Мариновог дуга. Суд је обавезао јемца на исплату дуговоаног у року од петнаест дана од дана расправе вођене о томе⁷⁶. Ради регресирања јемства вођена је расправа између млетачких трговаца Nicholaus Bellogello и Phylippus de Mullino и Которанина Трипа Гуше. Филип је јемчио за Гушу и платио дуг Николи. Никола тражи да се исплати Филип из трговачке робе коју имају дужник и његов зет, а која роба је депонована код складиштара Петра Гостова. Суд наређује Петру да обавезу према Филипу испуни, што је овај и учино. Ради регресирања новца Петра су упутили на парницу са Гушом⁷⁷. Дужници нијесу могли увијек регресирати јемцу исплаћено, па је у тим случајевима јемац био наплаћен од продате дужникове непокретности или би пак добио његове непокретности in totum. Такав случај је забиљежен у исправи од 10. IV 1333. године када је Которанин Иван Дабронов, који је био јемац Млечанину Marcho Quintauallo, за исплаћени дуг од двјеста педесет перпера ушао у посједе дужника Руже, удовице Марка Гакулане и њезиних синова.⁷⁸

Уговорне казне у трговачким трансакцијама которске Општине и млетачких трговаца биле су уобичајене у то вријеме за све послове у којима је предмет продаја роба навелико. У том погледу није прављен никакав изузетак када је у питању Општина. Казне су биле фиксне, на износ од 200-500 перпера и судећи по исправама најсигурније лично

⁷⁴ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 1219.

⁷⁵ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 1043.

⁷⁶ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 1020.

⁷⁷ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 1075.

⁷⁸ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 1079.

средство обезбјеђења, будући да у исправама анализираног периода нијесмо, осим само у једном случају, забиљежили њихову примјену⁷⁹.

Велики број исправа из прве половине XIV вијека у којима се користе реална обезбјеђења испуњења уговорених обавеза⁸⁰. Као предмет залогe служе најчешће куће у граду и обрадиво земљиште у градској околини. Како показују исправе, многи су Млечани реализовали уговорене залогe и долазили до некретнина у Котору управо због немогућности дужника да испуне примарну уговорну обавезу. У неким исправама се констатује улазак повјерилаца у некретнине за двоструки износ дуга⁸¹, у неким се врши продаја добара и наплата у једноструком износу⁸², негдје је то остављено на сопствену процјену повјериоца⁸³, а у неким су се случајевима плаћале и главнице и глоба на дугови износ⁸⁴.

Наплата дугова је у неким забиљеженим случајевима остваривана доста тешко, иако је до њене реализације долазило судским путем. За наплату дугова могли су бити тужени сви они код којих се налазе некретнине туженог било да су то његови насљедници, сродници до трећег степена сродства или пак само они који користе добра дужникова. За покриће мужевљевих дугова користила се и миразна имовина. О таквим захтјевима повјерилаца има занимљивих података у низу исправа. Тако је Rimbalduс Воппо тражио од кћери пок. Пала из Котора да ми оне исплате дугове свога брата. Оне одбијају тужиочев захтјев, приговарајући да не посједују ништа од имовине. Исплата дијела дугованог намирена је из дужниковог дијела очева иметка, што је било недовољно и због чега је повјерилац добио право да се судским путем у року од три мјесеца покуша наплатити из новостечене имовине дужника⁸⁵. На сличан начин разријешен је спор млетачких трговаца Marka Quintaualli и Rimbalduс Bonni са кћерима пок. Павла Хвалина. Трговци траже од Павлових кћери да плате очев дуг зато што посједују његов иметак. На исплату дугованог осуђен је њихов брат будући да

⁷⁹ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 1027.

⁸⁰ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 379, 383, 500, 502, 509, 510, 512, 532, 548, 602, 979, 765, 406, 447, 448, 449, 450, 451, 973, 984, 987, 1015, 1037, 1042, 1044, 1219, 686, 939, 1047, 1059, 923; *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 88, 89, 90, 1096 i niz drugih.

⁸¹ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 447, 448, 449.

⁸² A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 449, 984, 987, 383, 379.

⁸³ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 548, 532.

⁸⁴ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 451, 450.

⁸⁵ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 1037.

је он једини од насљедника имао цјелокупан очев иметак⁸⁶. Миразна кућа жене Марка пок. Марка Кулова припала је Jacobello Bellogello судским путем у парници вођеној 10. VIII 1332. године ради исплате новчаног дуга по нотарској карти⁸⁷.

Судећи по нотарским картама, а нарочито по неким тестаменти-ма који су прављени у Котору од угледних млетачких трговаца и привредних посленика јасно је да су Млечани били у привременом или понекад сталном посједу виноградских некретнина и градских кућа, складишта и дућана. Тестамент Leonardus Balbo, чувеног венецијанског трговца то најбоље илуструје⁸⁸. Са тако стеченим непокретностима су млетачки трговци трговали, продавали их, или се, ако су куће у градском центру, у њима настањивали. Раније наведени случај са Млечником Налом који се трајно настанио у Котору то потврђује. Кућу у центру Котора је 7. III 1332. године имао Млечанин Jacobello Volani који је дијелио са двојцом браће из породице Сарани, једном од најугледнијих которских породица⁸⁹. Винограде у плодном Магарисију имао је Phyllipus de Mullino и то на црквеном земљишту, за коју земљу је био осуђен 30. IV 1332. године да плаћа цркви закупнину⁹⁰. Земљиште које је добио путем реализације залогe ради наплате дуга од седамдесет перпера Млечанин Marco Quintauallo је продао 13. X 1327. Мату Смалотину⁹¹. Да дође до раније изгубљених породичних некретнина успио је Которанин Палма пок. Басилија који је од Млечана Rimbaldu Bonno и Marchus Quintaualli купио виноград који је некада био Јунија Басилијева⁹².

Млечани су у Котору имали знатне количине злата и сребра. Добијали су их од Которана којима је оно служило као гарант за исплату дуга. Тако је Фирентинац Georgio Soderini, који је заступао друштво Перуција у Котору, тражио 20. VII 1335. године дозволу од суда да прода залогe од сребра и злата које је примио од Словена и Латина града и котара которскога за продано им жито, будући да се нијесу појавили на поновљено оглашавање за исплату дуга. Судије су дале залогопримцу рок од мјесец дана чекања ради евентуалне испла-

⁸⁶ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 1044.

⁸⁷ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 1042.

⁸⁸ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 258.

⁸⁹ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 973.

⁹⁰ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 1014.

⁹¹ A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 406.

⁹² A. Mayer, *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 1015.

те дугова, након којег истека су му припадали у цјелини залоге у сребру и злату⁹³.

5. Након потписивања споразума из 1335. године о наплати између Млечана и Которана ситуација у погледу наплате дугова од которских грађана се, судећи по грађи, примјетно поправила у односу на пређашње стање. Није забиљежен ниједан спор у нотарским которским књигама око наплате потраживања од појединаца, што указује на сву озбиљност са којом су Которани пришли реализовању овог споразума. Чак би се могло рећи да је толика одговорност према Млечанима ишла на штету Општине и њених грађана. На инфериоран однос которског изасланика у Млецима и штети која је из таквог односа проистекла за Которане свједочи и једна исправа из априла 1336. године у којој се због прекорачења мандата који је имао у Млецима кажњава градски посланик Марин Филип⁹⁴.

Забиљежени судски спорови са Млечанима око исплате дугова односе се на случајеве у којима се као дужничка страна појављује которска Општина. Општина је била у великим финансијским недаћама због неизмирених обавеза. Сопствени спас је тражила у моћним градским трговцима намећући им административним мјерама обавезу плаћања општинских дугова Млечанима. Тако су општински дуг од двјеста десет перпера Фирентинцу Bernandus Cattani обећали заклето судије града и градски цариник да ће платити у року од два мјесеца од дана састављања исправе о дугу⁹⁵. За сву штету коју би евентуално дужници могли имати од такве исплате гарантовали су десеторица најугледнијих Которана⁹⁶. У исправи с краја априла 1336. године се констатује *"да је которска Општина намећула обавезу неким својим грађанима да позајме новац за исплату кућене соли, те им сада новом наредбом тражи да те новце дају цариницима соли ради избјегавања већих штећа до којих би услед невлађања страној дуа мојло доћи"*⁹⁷. Иначе су и сами Млечани били врло енергични у наплати дугова, предузимајући и мимо суда самоиницијативно разне мјере око наплате. Тако је трговац Petrucius Iuncte из Пистоје пред градским судијама изјавио да има велике количине ускладиштеног општинског жита у својим складиштима да се од њих жели ослободити, те да ће

⁹³ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 918.

⁹⁴ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1012.

⁹⁵ *Monumenta Catarensia*, vol. I, isp. 611.

⁹⁶ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 612.

⁹⁷ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1668.

стога исте продати и претворити у потраживање према Општини⁹⁸. Исплату дуга од которске општине тражио је у априлу 1337. године Млечанин *Francso Scarpasius*. Општина је позвала имућног Которанина Тому Бугонова да исплати дуг, што је овај и учинио⁹⁹. Дуг је плаћен *Andriolus Venesianni*, Сцарпаџијевом заступнику. О исплати је сачињен инструментум истог дана¹⁰⁰.

Исправе с краја XIV вијека потврђују да се ситуација у погледу наплате дугова са Млечанима није битније измијенила у односу на стање с почетка XIV вијека. И даље су коришћена иста средства обезбјеђења извршења, с тим што би се можда могла истаћи блага предност личних у односу на реална обезбјеђења и што се наплата дугова код личних обезбјеђења могла обављати не само у Котору већ и у другим приморским центрима са наше и италијанске обале. У већини сачињених задужница стоји клаузула додата основном споразуму о томе да се као мјесно надлежан суд одређује не само суд у Котору гдје је исправа сачињена него и судови у Дубровнику, Задру, Анкони и другим приморским трговачким центрима¹⁰¹.

⁹⁸ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1646.

⁹⁹ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1106.

¹⁰⁰ *Monumenta Catarensia*, vol. II, isp. 1530.

¹⁰¹ Државни архив у Котору, *Acta notarilia*, vol. III (1395-1400), (*Сугско нојарски сјиси*, необјављена грађа у даљем тексту означени као СН III0, стр. 296-297, исп. 2, 04. IV 1396. Nos Radoye Dimitrayisch, caligaritus et Stoicho Urasinousch, caligarius, de Catharo, confitemuer in solidum ad mellius teneatur debere dare et soluere Mrxe de Boliza de dicta ciuitate septaginta perperos triginta grossos de Catharo quos sibi permictamus dare et soluere hinc ad tres menses proxime venturos. Et sine autem volumus et contentamur per quo dictos yperperos sint in pena de quinque in sex super nos et omnia bona nostra ad mellius firmitatem ut dictum est. Volents pro predictis possit conguerionaliter et personaliter Cathari, Ragusij, Jadra, Aqncone et Venetis et qualiter in omnibus loco, villa, civitas et foro ubi nunciationus et de predictis requisites. Renunciantes ad maiorem cautelam omnes predictis omnibus legibus, statutarum, reformationis, terminus et iudices et consuetudinibus et ferijs quibustusque quibus cautelam predicta uti possint in terrenum auxilium et fenorem et ad party obligare et concordionem. Actum Cathari presentibus dompnos Marino quondam Marcho Mexe iuratu iudices et Marino de Bisante, auditore..."); SN III, str. 625-626, isp. 2, 7. I 1399. ("...Ser Antonius de Lapagena de Missina patronus Aquino Nauizy existence ad presens in porta civitate Cathari parte una et Guiliermus Calafatus de Missina eius socius ex parte altera..... et se obligavit una pars alteri et altera alteri attendere et obseruare non contra facit ut nuono aliquo modo racionem ut contro sub pena duabus XXV auri apoha.... volentes per perdictos firmitatis attendere et obseruare possit con arbitro et personaliter un Catharo, Ragusi, Jadra, Ancone et Venetiis, novatio per omnes

Nevenka Bogojević-Gluščević

VENETIANS IN INDUSTRY LIFE OF KOTOR IN THE 14-th CENTURY

Summary

Two court and notary books of the 14-th century offer an abundance of data about various legal matters of Venetians in Kotor. Numerous Venetian merchants supplied Kotor with different consumer goods. They also bought different goods in Kotor such as metal from well-known mining areas in Serbia and later traded them. Some Venetian merchants decided to stay and live in Kotor, continuing to deal with crafts and trade, which brought benefits to both them and the city. Well-known Kotor goldsmiths, filigree craftsmen, manufacturers of silk, fur and leather were from Venice. Local merchants had a great share in supporting craft and trade of Venetians in Kotor by investing considerable amount of money in their business, thus gaining very high profits.

Venetian doctors and notaries had an important role in Kotor in the 14-th century. In addition to their professional engagement for which they received regular commune salaries, they also took significant part in the economic life of the commune since they had a great influence on money flows in the town owing to their authority and wealth. In most cases they gave loans to Kotor merchants or represented Venetian merchants in collecting debts from people from Kotor.

The largest number of documents from the first half of 14-th century referring to the Venetians in Kotor and Venetian merchants in concerned with stipulating sale contracts and abstract promissory notes and their completion by either individuals of Kotor community. Generally looking collection of debts of Venetian merchants in Kotor was in arrears and incomplete. In most cases, stipulated contracts were fulfilled by means of court enforcement of mortgages, guarantees or contractual penalty as mechanism that were most often employed for provision of realisations of obligations. A lot of preserved documents support the fact that the Venetians acquired considerable movables and immovables in Kotor and the Kotor District.

terras, civitas, castra et loco Ragusij. Apulie ut silicet et qualiter in omnibus locis ubi una pars requisierit altera alterum de predictis uti aliquo predictorum et omnibus alijs mercatoribus condicet Cathari et extraneus de Catharo...").

Huge difficulties that the inhabitants of Kotor as regards settling their dues to the Venetians on one side and the importance that Kotor as a transit port had for the Venetians on other side, influenced Kotor and Venice authorities, several times during the first half of the 14th century, to seek and stipulate contracts on settlements of dues payable by the municipality of Kotor and by individuals. The position of Kotor in these negotiations was clearly illustrated by the contract from 1335. Which prescribed very rigid measures to be applied against the citizens of Kotor in case they did not settle their dues. Being as strict as that, as can be observed from the documents, they made Kotor merchants fulfill in practice stipulated obligations that they had towards the Venetians. Regarding the collection of debts from the municipality of Kotor, this contract was fully observed except for a few sporadic exceptions which were eventually fulfilled by the Kotor municipality after the litigation.

In the second half of the 14-th century Venetians continued coming to Kotor. Practically nothing changed in the attitude of Kotor towards the Venetians regarding the creation of equal conditions for business in relation to the previous time. Despite its extreme significance and economic power, the Municipality still had a subordinate role as compared to the more powerful Venetian Republic.

Валентина Живковић

LIGNUM CRUCIS У КАСНОСРЕДЊОВЈЕКОВНОМ КОТОРУ

У касносредњовјековној духовности и умјетности контемплација Страдања Христовог постаје најснажнији вид подстицања побожности вјерника. У сликарству се запажа веће присуство сцена из циклуса Страдања, док реликвије везане за Христову крсну смрт добијају изразиту улогу у црквеном, јавном, али и приватном животу. У вријеме кад религијским животом западне Европе доминира преокупација Христовим страдањем и крсном смрћу, а у аспидама олтарског простора двеју, по црквеној хијерархији, најзначајнијих которских градских цркава, катедралне цркве Светог Трипуна и конкатедралне цркве Свете Марије Колеђате, сликају се Распеће и сцене из циклуса Страдања. Два олтарска програма су настала у времену блиском периоду - у првој половини XIV вијека.¹

У олтарској апсиди которске катедрале, од некадашње декорације само су дјелимично сачуване двије композиције из циклуса Христовог страдања: Распеће и Скидање са крста. Испод Распећа, односно

¹ О живописању Катедрале сачувана је судско - нотарска исправа из 1331. године, према којој се Марин Мекша, Петар Бугонов, Михо Буће и Иван Дабранов обавезују да исплате сав рад грчким сликарима у цркви Светог Трипуна, в. *Monumenta Catarensis. Kotorški spomenici. Prva knjiga которских notara od god. 1326-1335, ed. A Mayer, Zagreb 1951*, (даље: МС I), 622. (исправа носи датум 10. 6. 1331. године). Датовање живописа у Светој Марији Колеђати је предложио Војислав Ј. Ђурић у периоду око 1300. године, сфр. Б. Ј. Ђурић, *Језици и њисмена на средњовјековним фреско - најџиисима у Боки Којторској: значај за културу и усменоси*, in: *Црква Свејшої Луке кроз вјекове*, Котор 1997, 259.

испод фигура Лонгина и апостола Јована, налази се мотив Дијељења хаљина.² Према остацима сцена у апсиди може се закључити да је програм сликане декорације олтара обухватио циклус Страдања Христовог. Управо по томе апсидални програм Катедрале стоји на најтјешњој вези са нешто раније насталим живописом у апсиди Колеђате. Фреске у апсиди Колеђате су распоређене у три фриза око средишње представе Распећа, која је била већих димензија од осталих сцена. Припадају циклусима Страдања и Посмртних јављања. Цјелокупна апсидална сликана декорација у Колеђати је композиционо преузела форму италијанских на дасци сликаних Распећа, тзв. *croce dipinta*. Окосницу олтарског програма Колеђате чини тема Распећа у средини апсиде. Са осталим сценама, и посебно темама Христовог гроба и Христовог мртвог тијела, фреска распећа у Колеђати носи јасну сакраменталну симболику.³ Треба посебно истакнути да се распоред сцена у апсиди Катедрале битно разликује од оних у Колеђати, будући да у Катедрали представа Распећа није била већих димензија од осталих, нити су се око ње груписале друге сцене, како је то било замишљено у Колеђати. Пошто су у Катедрали сачувана само два фрагмента Распећа и Скидања са крста, не може се стећи увид у симболику цјелокупног апсидалног програма. Ипак, постојање сцена са крсном тематиком у самом литургијском фокусу градске катедралне цркве, као и чињеница да се ове сцене налазе у доњој зони која је била ближа очима вјерника, упућује на размишљање о снази култа Часног крста у Котору у вријеме настанка фресака. Од XIII вијека у Котору су постојале честице Часног крста у Катедрали, Колеђати, Светом Крсту, али и у приватном власништву. Предстве Распећа и сцене из Страдања у олтарским апсидама Катедрале и Колеђате подстицале су которске вјернике на контемплацију о трансупстанцији, као што су одсликавале и поштовање честица Часног крста које су се чувале у Граду. Данас се у

² Фреске у апсиди Катедрале су откривене 1897. године али су већ 1908. године поново премалтерисане. О постојању фресака у апсиди су писали: Ђ. Стратимировић, *О прошлости и немарсићу Боке Кошорске*, Споменик СКА XXVIII (1895), 20; И. Стјепчевић, *Вођа њо Кошору*, Котор 1926, 34; Id. *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 15; С. Радојчић, *О сликарству у Боки Кошорској*, Споменик САН СП (1954), 56-58; М. Милошевић, *Фреске у кошорској катедрали*, Зограф 1 (1966), 34; П. Мијовић, *Сликарство и примјењена умјетност*, in: *Историја Црне Горе 2/1*, Титоград 1970, 289-290; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске*, Београд 1975, 58.

³ О сачуваним фрескама у Колеђати и њиховом програмском и идејном значењу, сфр. В. Живковић, *Зидно сликарство у цркви Свете Марије Колеђате у Кошору*, Бока 21, Херцег-Нови 1999, 119-155.

Реликвијару Светог Трипуна чува осам честица дрвета крста, од којих су три у сребрној опреми и припадали су Катедрали, цркви Свете Марије Колеђате и братовштини Светог Крста.⁴

Честице *lignum crucis*, ове најпоштованије хришћанске реликвије, у Котору се помињу више пута током неколико вјекова. Први пут је постојање *lignum crucis* у граду, и то у Катедрали, забележено 1270. године током једног спора око патроната над црквом Светог Луке. Парница је вођена поводом тврдње Миха и Трипа Пасквалија да су рођаци Мавра Казафрангија, ктитора цркве Светог Луке. Тада су зетски епископ Неофит и которски бискуп Марко изнели *lignum Domini-cum, icones, et reliquias S. Triphonis* пред којима је требало да се закуну которски грађани о тачности тврдње Пасквалијевих.⁵ Према томе, *lignum crucis* је, поред реликвија светог Трипуна и светих слика, био највећа светиња Града над којом су се јавно заклињали Которани. У најранијим сачуваним судско-нотарским списима из XIV вијека на неколико мјеста се помиње *ligno crucis*. Године 1327. Доминик Угрин откупљује *lingo domini* од Ивана, сина покојног Николе Дабронова из Котора. Иван је реликвију добио од једног Дубровчанина.⁶ Треба посебно истаћи да је управо Иван Дабронов (*Dabronis*) један од прокуратора који ће се неколико година касније обавезати да исплате грчке сликаре који су осликали Катедралу. Јелена де Драго у свом тестаменту из 1333. године оставља *ligno crucis domini nostri Iesu Christi* реликвију катедрале Светог Трипуна.⁷ Потврду извршења ове опорукe имамо у тестаменту Јеленине сестре, Дее, удовице Јунија Гондоле из

⁴ И. Стјепчевић, *Катедрала св. Трипуна у Котору*, 23-24.

⁵ Документ који се чува у Архиву ЈАЗУ (II б 21, п. 303-304), односно препис из XVIII вијека, објавио је С. Ћирковић, *Парница о цркви Светиој Луке у Котору*, in: *Црква Светиој Луке кроз вјекове*, Котор 1976, 136. О овој парници као и о сумњама да се ради о аутентичном документу писао је и Милош Милошевић у истом зборнику посвећеном цркви Светог Луке, в. *Кључни документи о цркви Св. Луке у Котору од краја XII до краја XVIII вијека*, 163-166, н. 44. Знатно краћи, и због тога неразумљив, препис ове исправе, према Фарлатију и Колетију (*Illyricum sacrum* VI, 442), објављен је у *Monumenta Montenegrina knj. VI, t. I, Episkopi Kotora i Episkopija i Mitropolija Risan, ed V. D. Nikčević, Podgorica 2001, 96-97*, али је *lingum Dominicum* погрешно преведено као "крст"

⁶ *Monumenta Catarensia* I, 353. О трговини и поклањању реликвија у средњем вијеку, cfr. P. J. Geary, *Living with the Dead in the Middle Ages*, Ithaca, London 1994, 194-217.

⁷ *Monumenta Catarensia* I, 1132; о томе такође, в. И. Стјепчевић, оп. цит, 23-24.

Дубровника и кћери Медоша Драго, такође из 1333. године. Према одредби опоруче своје сестре Јелене, Деа предаје, преко Јунија База-лијева и Мата Јакањина реликвију Светог Трипуна сребрну плочицу у којој се налази мали крст направљен од дрвета христовог крста (*in reliquiis sancti Triphonis unam parnam tabulam argenteam, in qua dicebatur esse crux quedam de lingno crucis domini nostri Jesu Christi.*)⁸. За катедралу Светог Трипуна је везана још једна реликвија Часног крста која се чувала у цркви Светог Крста. Тимотеј Цизила у *Bove d'Oro* (Златни во) из око 1624. године каже да "... постоји комадић дрвета који се користи у Св. Трипуну за клањање за Велики петак, а он је смјештен под кључ у шкрињу братовштине пресветог (Св. Крижа) или нашег оца Бенедикта."⁹ У овој реликвији треба свакако препознати честицу Часног крста, коју је цркви Светог Крста даровао *Medoje Schabalo* 1342. године, а коју помиње у свом извјештају и бискуп Марин Драго приликом обиласка которских цркава 1687. године.¹⁰ Ови помени честица часног крста временски су веома блиски настанку иконографског програма у апсиди Катедрале. Присуство представе Распећа и сцена из циклуса Страдања у олтарској апсиди Катедрале добија своје потпуније значење у контексту поменутог обичаја прослављања *lignum crucis* током службе на Велики петак, ако се претпостави да је исти обичај уведен већ након 1342. године. У XVI вијеку је познато да се у Ризници Катедрале, поред честица *lignum crucis*, чува још једна реликвија Христовог Страдања - дјелић стуба при којем је Христос био бичеван. Ову реликвију је поклонио Јеролиму Бући (који је бискуп 1583. године) његов стриц Фране, фрањевац, а Јеролим ју је предао доминиканцу Вицку Пасквали, да буде изложена у доминиканској цркви Светог Николе.¹¹

Почетком XV вијека још једна которска религијска братовштина, братовштина Светог Духа, посједовала је *lignum crucis*. У њеном Статуту је записано да је 1410. или 1411. године мајстор Новак ковач

⁸ *Monumenta Catarensia. Kotorски spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, ed. A. Mayer, Zagreb 1981, (даље: МЦ II), 317.

⁹ Цитирано према преводу "Златног вола" Снежане Пејовић у: *Анализити. Хроничари. Биографи. Књижевности Црне Горе од XII до XIX вијека* Цетиње 1996, 67.

¹⁰ И. Стјепчевић, оп. цит. 24, н. 174. О крсту из Светог Јосипа који је припадао братовштини Светог Крста, в. Ц. Фисковић, *О умјетничким сјоменицима града Кошора*, Споменик САН ЦСР, Београд 1953, 92.

¹¹ И. Стјепчевић, оп. цит. 24.

(*spadar*) изјавио како је Братовштини поклонио честицу Часног крста.¹²

Колегијална црква Свете Марије је такође чувала честицу Часног крста. Први сачувани помен о њој имамо у попису намјештаја цркве из 1515. године. Тада је утврђено да се у цркви налазе три крста (један велики и два мала) и *lignum crucis*.¹³ Из докумената је познато да се 1436. године златар Марин обавезао да уради сребрни крст за цркву Свете Марије Колеђате. За овај посао примио је од настојника цркве архиђаконa Ивана Палташића и дон Марина Тихоја двије либре финог сребра и три златна дуката.¹⁴

Честице Часног крста и оруђа Страдања Христовог имале су веома истакнуту улогу у државној симболици као владарске инсигније, што је нарочито долазило до изражаја када су биле чуване у катедралним црквама и владарским задужбинама.¹⁵ У најближој вези са овом симболиком реликвија јесте чињеница да су у Котору симболи градске власти били крст и застава које је капетан Никола Бућа у бици код Велбужда 1330. године отео од непријатељ, и које су Которани након побједи српске војске над бугарском, добили од краља Стефана Дечанског, у захвалности због херојства. Овај крст постаје тријумфални крст и, заједно са заставом, амблем свечаности прославе патрона града, светог Трипуна. Тада би братовштина морнара на тргу испред Катедрале стављала крст на копље застеве.¹⁶ Симболика крста као знака Божје помоћи владару у борби против непријатеља, добила је своје пуно значење у мјесту које је крст задобијен у бици код Велбужда добио у церемонији Трипуњдана. Као симбол моћи Града, не везује се за институцију владара, већ показује трајање которске градске власти и

¹² Ј. Антовић, *Сташуйи братовштинине Светои Духа у Котору*, Годишњак Поморског музеја у Котору (ГПМК) XLI-XLII, 141.

¹³ И. Стјепчевић, оп. цит. 24.

¹⁴ Ц. Фисковић, оп. цит. 92 (према СН XIV, 169).

¹⁵ О култу Часног крста, cfr. A. Frolow, *La relique de la Vraie Croix. Recherches sur le developpement d'une culte*, Paris 1961. О владарским инсигнијама на Западу, cfr. P. E. Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*, vol. II, Stuttgart 1995. О реликвији Часног крста као владарској инсигнији код Немањића, в. С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV вијека*, Београд 1994; eadem, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997; Д. Поповић, *Sacrae reliquiae Sacrove цркве у Жичи*, in: *Манасиир Жича*. Зборник радова, Краљево 2000, 17-33.

¹⁶ G. Gelcich, *Storia documentata della Marinerezza bocchese*, Ragusa 1889, 28-29. О прослављању светог Трипуна у Котору, cfr. И. Стјепчевић, оп. цит. 47-57.

управе, која је опстајала углавном непромијењена, како током врховне владавине Немањића, тако и под млетачком управом. Током процесије, када се градом носе мошти светог Трипуна, као и друге реликвије светитеља, посебна пажња се поклања реликвији *lignum crucis*, коју "бискуп због тежине и терета славне главе овог свеца која га оптерећује, обично је предаје у руке ђакона или другог помоћника. А он носи лагано, благословљено и чудесно дрво св. Кржа, за којег се сматра да је носио владара небеса и нашег Спаситеља", како нас извјештава око 1624. године бенедиктанац Тимотеј Цизила у *Bove d'Oro*.¹⁷ Оваква симболика побједоносног крста у Котору је добила специфично значење, будући да представља снагу и вјеру градске комуне и њене политике вођене под заштитом светог Трипуна.

За шире разумијевање култа часног крста у Котору, у контексту касносредњовјековне западноевропске културе и побожности, неопходно је осврнути се на оснивање цркве и религиозне братовштине Светог Крста, која је већ средином XIV вијека чувала реликвију *lignum crucis*. *Fraternitas S. Crucis* ће својим дјеловањем снажно утицати на формирање једног посебног вида религиозне праксе у граду, али и на одабир сликарских тема и развој иконографије у которским црквама. Братовштина Светог Крста је најстарија позната братовштина у Котору. Према пракси бичевања коју су њени чланови упражњавали називала се и *batentium* или *flagelantium*. Њен Статут потиче из 1298. године, али је сачуван препис из XV вијека, који се чува у Бискупском архиву у Котору. Братовштина је у своје редове примала и племиће и пучане, у почетку само мушке, а касније и женске чланове. Матична црква братовштине, црква Светог Крста, налазила се на Крепису у близини Катедрале. Како је братовштина посебно његовала идеју милосрђа и хуманитарно дјелање основала је 1372. године заклониште за сиромаше, *hospitale pauperum sce Crucis*.¹⁸

Најранији записи који се односе на братовштину бичевалаца Светог Крста сачувани су у судско-нотарским књигама из четврте деценије XIV вијека. Црква Светог Крста се помиње у више исправа, које се претежно односе на имовинска питања поводом црквеног земљишта.¹⁹ Такође има примјера исправа у којима се помињу куће у граду које унајмљује братовштина бичевалаца (*fraternitate flagellanti-*

¹⁷ Аналисџи. Хроничари. Биографи, 61.

¹⁸ И. Стјепчевић, оп. цит, 60.

¹⁹ МС I, 1045; МС II, 275, 943.

um).²⁰ Ипак више сачуваних исправа из овог периода представља опоручно завјештање братовштини бичевалаца и цркви Светог Крста, те се из њих може стећи увид у значај који су бичеваоци Светог Крста имали у Котору у XIV вијеку. Заоставштине флагелантима и братовштини се могу класификовати према садржају опоруче. Најчешће се остављаја новац за саму цркву или братовштину, затим за изговарање миса за спас душе опоручитеља, али се новац намјењује и за радове који би се изводили у цркви. Може се издвојити неколико опоруча. Већ поменута Јелена, кћи покојног Медоша Драго, оставља у својој опоручи *unum mesale Frustatis*.²¹ Грубе Абрае оставља у тестаменту из 1332. године цркви Светог Крста десет перпера *pro anima mea*.²² Новац за извођење неких радова на цркви Светог Крста оставља у тестаменту из 1335. године презбитер Јакобус де Милдо (*item dentur ecclesie sancte Crucis flagellantium in opere ecclesie perperi decem et unom mensale de tamula*).²³ Деса де Гала 1333. године оставља *ecclesie sancte cruciz fragellantium nappam una cum belecono*.²⁴ Једна исправа у судско-нотарској књизи которског архива, настала читав вијек касније, расвјетљава праксу братовштине флагеланата, као и услове под којима је изнајмљивала земљиште. Наиме, братовштина Светог Крста је 3. 4. 1430. године дала *dum Raticho de Tolano, dum Zunco Dobroslav i dum Zunco de Mare* виноград и земљу у *Corvese*, а они су морали да се подреде правилима братовштине у погледу бичевања (*ad flagellare*).²⁵ Овдје се треба нешто више задржати на историји и разлозима настанка флагеланата у католичким земљама. Братовштине флагеланата, чији су чланови ходали у процесима и бичевали се, настају током XI и XII вијека. Црква их је повремено забрањивала, али су успијевали да

²⁰ У исправи од 8. 11. 1332. године свјештеници Марције, Марин, Нуције, Доминик, Брате и Тома, клерици цркве Свете Марије од ријеке, изјављују да им је братовштина бичевалаца исплатила најам куће, *сfr.* МС II, 172. Свештеници Басе и Аполенарије, ђакон Вали, опати и управитељи црква Светог Петра и Андрије у Крепима, заједно са насљедницима (хередитарима) ове цркве - Донеом мајстора Мартина, Џивом Петра Вита, Грубом Груња и Мартином Сираном 23. 2. 1336. године изнајмљују братовштини бичевалаца кућу, док траје братовштина, за осам гроша годишње. Поправке на кући је дужна да врши братовштина на свој трошак, *сfr.* МС II, 1585.

²¹ МС I, 1132.

²² МС II, 57.

²³ МС II, 1204.

²⁴ МС II, 421.

²⁵ Историјски архив Котор, судско-нотарске исправе СН V, 113.

се одрже до XVI вијека.²⁶ Побожно бичевање достиже свој процват у XII и XIV вијеку. Пракса самобичевања изгледа да се на европском тлу прво појавила у неким манастирским заједницама у Италији, у раном XI вијеку. Међутим, религијско бичевање је постало групна активност тек средином XIII вијека, када је серија катастрофа довела до ширења мишљења да је човјек својим гријесима изазвао Божји гњев. Након што им је "небеско писмо" донио анђеол, флагеланти су преузели 1260. године ходочашће. У писму се каже да се Бог разбијеснио због људског непоштовања дана *Sabbath* и да је одлучио да ишиба хришћане, а уништио би и цио свијет да није посредовања анђела и Богородице, као и начина живота флагеланата. Божја милост биће дата свим онима који постану чланови братства, док су сви други били у опасности од ватре пакла. У временима страха од куге у XIV вијеку, када влада опште осјећање страха, кривице и кајања, флагеланти постају нарочито активни и популарни.²⁷ Сматрали су да је крв која се излива бичевањем најузвишеније истицање крви од времена Христове проливане крви. Вјеровали су да се бичевањем уједињују са Христовом крвљу, те да ће бити спашени и да им не треба посредништво светитеља, јер носе на сопственим тијелима и у души Христове стигмате.²⁸ Бичевали су се два пута дневно и једном ноћу у периоду од тридесет и три дана, у част Христових земаљских година. Већи дио дана су проводили изговарајући *Ave* и *Pater*, пјевали су химне, а током бичевања су пјевали службу покајања. Њихово самокажњавање као облик покајања је моментално олакшавало душу од осјећања кривице. Веза између страха од куге и активности флагеланата је експлицитна у тврдњи флагеланата да им је на дан Божића 1348. године, када се куга стишала, анђеол поново донио писмо од Богородице које је било њима упућено. У писму се налазио Христов опрост њихових грјехова. Папа Климент VI је покушао 1349. године да забрани покрет, а 1351. су и распуштени. Међутим, успјели су да се одрже још неко вријеме.²⁹

²⁶ *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ed A. Badurina, Zagreb 1979, 299-230.

²⁷ О покрету бичевалаца за вријеме велике епидемије у XIV вијеку, cfr. P. Ziegler, *The Black Death*, London 1997, 69-79. Најисцрпнија историја покрета флагеланата: J. Mc Cabe, *The Historu of Flegellation*, Girard, Kansas 1946: G. Leff, *Heresy in the Later Middle Ages*, vol. II, chap. VI, Manchester 1967.

²⁸ R. W. Southern, *Western Societu and the Church in the Middle Ages*, London 1970, 307.

²⁹ Познато је да се у Сијени и света Катерина бичевала, cfr. M. Meiss, *Painting in Florence and Siena after the Black Death. The Arts, religion and Society in the Mid - Fourteenth Century*, Princeton University Press 1978, 80-82.

Флагеланти су у западноевропском касном средњем вијеку били типичан покрет народне побожности, а куга им је само додала експлозивну енергију.³⁰

Которска братовштина Светог Крста је имала на свом челу магистра и управни одбор састављен од угледних которских грађана. Позната су нека имена магистара и чланова одбора. Године 1432. магистар братовштине Светог Крста и хоспитала је био Пирко Остојица,³¹ док су изабрани одбор чинили: свештеник Никола Павлов Бућа, Драго Лукин Драго, Марин Друшко, Лука Паутинов и Добрин Милојице Палташић.³² Стефан Калођурђевић је био члан братовштине Светог Крста, а 1439. године је и на њеном челу.³³ Они су наручивали код которских златара крстове и реликвијаре за цркву Светог Крста. Године 1442. Лука де Паутино наручује код златара Андрије Изата позлаћени крст за цркву Светог Крста.³⁴ Старатељи братовштине Светог Крста (Стефан Калођурђевић, словенски писар, Андрија из Шибеника, берберин - зубар и Никола Рицо, стријелац которске тврђаве) наручују 1444. године код златара Марина Адамова два сребрна и позлаћена реликвијара (*unius manus et unius pedis faciendates de argento*) за братовштину Светог крста 1444. године.³⁵ Златар Андрија ипак је 1445. године добио од надстојника братовштине Светог Крста двије либре сребра да изради сребрни крст за братовштину.³⁶ Други крст за ову братовштину је урадио златар Трипун Палми 1473. године.³⁷ Средином XV вијека которска братовштина флагеланата се назива *scuola dei*

³⁰ Southern, op. cit, 309.

³¹ Пирко Остојица (*de Hostoica*) се сријеће и у судско - нотарским исправама из четврте деценије XV вијека. Његова кућа се налазила код цркве Свете Марије на ријеци, cfr. СН V, 485. (26. 2. 1432. године).

³² Р. Ковијанић, И. Стјепчевић, *Културни животи сѣарої Кошора (XIV-XVIII вијек)*, књ. 2, Цетиње 1957, 15.

³³ О личности и јавним градским функцијама Стефана Калођурђевића, cfr. Б. Ј. Ђурић, *У сјенци фиренџинске уније: црква Св. Госпође у Мржени (Бока Кошорска)*, Зборник радова Византолошког института (ЗРВИ) 35, Београд 1996, 12-24, et passim; Ђ. Петровић, *О Стефану Калођурђевићу и његовој породици*, ГПМК XLVIII-XLIX, Котор 1999-2001, 41-55.

³⁴ Р. Ковијанић, *О мајсторима сребрне пале кошорске катедрале*, Старине Црне Горе III-IV (1965-1966), 83.

³⁵ Ibid, 82; И. Стјепчевић, оп. цит, 17.

³⁶ Ц. Фисковић, оп. цит, 93, (према: ЦН IX, 199).

³⁷ Ц. Фисковић сматра да је то крст који се чува у цркви Светог Јосипа, loc. cit. исто сматра и В. Ј. Ђурић, *Умјетносћ*, in: *Историја Црне Горе 2/2*, Титоград, 1970, 529.

battenti, будући да је тада Котор био под врховном влашћу Млетачке Републике. Из извора се сазнаје да су просторије Братовштине коришћене и у политичке сврхе које немају никакву религијску позадину.³⁸ Оваква промјена контекста религијске братовштине управо у вријеме млетачке управе можда говори о једном ширем аспекту венецијанске политике према подручјима која су била под њиховом влашћу.³⁹

Једна которска билатерална слика на дасци, која се данас налази у которској катедрали, има стилске карактеристике касне готике и ране ренесансе и иконографски се везује за братовштину Светог Крста. Будући да показује снажне одјеке стила великог которског и дубровачког сликара XV вијека, Ловра Добричевића, везује се за стваралаштво Ђурђа Базиља, његовог ученика и сарадника, који се 1468. године обавезао братовштини Светог Крста да ће направити велику олтарску палу.⁴⁰ На једној страну слике приказана је Богородица, испред црвене

³⁸ У прољеће 1449. године млади пучани Данијел Друшко, Jakob dell' Abate и Agostino da Schuli су жељели да оснују нову странку (*una nuova setta*). Без знања кнеза су се састајали по својим кућама. Када је кнез то сазнао поручио им је да морају да поштују градске законе. Наиме, нешто раније 1430. године Сињорија је због страховања которске властеле од зборова, којих је било доста у граду, и који су лако могли да се претворе у nerede и сумњицења (*scandala et suspiciones*), донела закон против одржавања градских зборова, који нијесу добили претходну дозволу од стране провидура. Међутим, тројица пучана су наставила са својим активностима, те је провидур нерадо дао дозволу да се састане збор од малог броја људи. Како је том приликом дошло до nerede, провидур је наредно да се могу састајати у просторијама братовштине бичевалаца (*scuola dei battenti*), cfr. А. Ст. Дабиновић, *Kotor pod Mletačkom republikom (1420-1797)*, Zagreb 1934, 86, 96-97. О окупљању грађанских представника, без знања и дозволе кнеза, cfr. *Историја Црне Горе* 2/2, 263-264.

³⁹ О венецијанској политици према затеченој културној традицији и локалној црквеној пракси на Криту, cfr. М. Georgopoulou, *Late Medieval Crete and Venice: An Appropriation of Byzantine Heritage. The Art Bulletin*, vol. LXXVII, n. 3 (1995), 479-496.

⁴⁰ Которски сликари Ђурђе и Павле Базиљ стварали су у сликарским оквирима које је поставио Добричевић. Као ученици и сарадници Ловрови, имали су у Котору и Дубровнику своје радионице. Ђурђе Базиљ је Добричевићу од свих сарадника постао најближи, радећи најдуже са њим. После рада са Ловром у Дубровнику, вратио се у Котор. Ђурђе је у Котору радио у радионици своје породичне куће у улици Марије Магдалене. У которским архивским списима се сусријеће у марту 1468. године, када је забиљежено да је трговао неким воском који је припадао братовштини Светог Крста. Исте године

завјесе, на чијим кољенима лежи мали наги Христос. Богородица приклоњене главе и склопљених руку адорира Христа. Са друге стране је *imago pietatis* - мртав Христос, допола у саркофагу, прекрштених руку, стоји испред крета у стјеновитом пејзажу. На тамнозеленој позадини истиче се пусти брдовити пејзаж окер боје. Обије представе су уоквирене тролистом. Иконографски елементи на овој двостраној култној слици могу да укажу на теолошко и девоционално значење, као и да пруже могуће решење за проблем њене првобитне локације, односно намјене. Инсистира се на крви Христовој која је представљена на неколико мјеста. Христу се сливају капи крви низ чело, врат, из ране на грудима, низ подлактице из рана на рукама. Капи крви су насликане и како се сливају око чавала којима су биле прикуцане Христове руке на крсту у позадини. Оваква иконографија теме *imago pietatis*, са мањим одступањима, била је уобичајена у византијској и италијанској умјетности, док су нешто другачија рјешења била заступљена у областима сјеверне Европе касног средњег вијека.⁴¹ Међутим, питање уређивање мјеста настанка одређеног иконографског типа представе *imago pietatis* је од споредне важности пред проблемом расвјетљавања разлога прихватања и начина перцепције ове теме у одређеној средини, а у овом случају то је касносредњевјековни Котор. Архетип-

је израдио велику палу за ову братовштину, а нешто касније и једну слику за неког которског грађанина, сfr. Б. Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд 1963, 84-85. н. 305.

⁴¹ О различитим иконографским рјешењима представе *imago pietatis*, сfr. G. Schiller, *The "Arma Christi" and Man of Sorrows*, in: *Iconographu of Christian Art*, vol. 2. *The pasion of Jesus Christ*, London 1972, 184-230. Када је ријеч о самом настанку ове теме, несумњиво је њено византијско поријекло у основи, али је у католичкој средини добила различиту функцију и значење. О проблемима да ли су одређене иконографске варијанте теме *imago pietatis* настале у византијској или италијанској средини се доста писало. Свакако треба издвојити: E. Panfosku, *Imago Pietatis*, in: *Festhrift für Max Ferdländer*, Leipzig 1927, 206-308; G. Millet, *Recherches sue l'iconographie de l'evangile*, Paris 1916, 483-488; D. I. Pallas, *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz. Der Ritus - das Bild*, Munchen 1965, 197-289; C. Eisler, *The Golden Christ of Cortona and the Man of Sorrows in Italu*, *Art Bulletin* LI, n. II (1969), 107-118; H. Belting, *An Image and Its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium*, *Dumbarton Oaks Papers* (DOP) 34-35 (1980-1981), 1-16; Z. Demori - Staničić, *Neki problemi kretske - venecijanskog slikarstva u Dalmaciji*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (PPUD) 29, Split 1990, 102-104; И. М. Ђорђевић, *Две занимљиве њредсјаве мртвој Христиа у српском зидном сликарсјиву средњег века*, *ЗРВИ* 37 (1998), 185-198; Д. Симић - Лазар, *Каленић. Сликарсјиво. Исјиорија*, Крагујевац 200, 140-164.

ска слика за представу *imago pietatis* Западу је била мала икона у мозаику из цркве *S. Croce in Gerusalemme* у Риму. Црква *S. Croce in Gerusalemme* је била значајно ходочасничко мјесто у Риму, јер су се и њој чувале и славиле реликвије Страдања и честица Часног крста, док је сама икона у мозаику са представом *imago pietatis* уздигнута у ранг чудотворне иконе.⁴² Постојање и поштовање *lignum crucis* у которској цркви Светог Крста, свакако оснажује претпоставку да је представа *imago pietatis* управо настала за ову цркву и братовштину. Још једна касноготичка представа *imago pietatis*, у форми рељефа, везује се за братовштину и цркву Светог Крста. На рељефу су представљени и чланови братовштине у молитви, као и оруђа Страдања Христовог. Претпостављено је да се рељеф налазио у лунети цркве Светог Крста.⁴³ На основу овог рељефа и двостране иконе може се претпоставити да је *imago pietatis* била основна култна представа которске братовштине Светог Крста у овом периоду. Представа *imago pietatis* је на Западу постала амблематска слика и визуелни израз касносредњовековне побожности, која је пут ка сједињавању са Богом тражила у мистичкој контемплацији и уживљавању у Христово страдање. Два основна начела овог вида побожности, *imitato* и *compassio*, сажета су управо у идеји и форми двостране которске иконе са представом *imago pietatis* и Богородице са Христом. То је слика Христове жртве за људски род, али је и слика која подстиче осјећај жалости код човјека због Христовог страдања. Сликање крста у позадини, као и наглашавање крви која се слива низ Христове ране, несумњиво упућује на религијску праксу братовштине Светог Крста у Котору, као и на њихово поштовање *lignum crucis*.

⁴² Икона у мозаику из Рима је уздигнута у ранг оригиналне иконе из времена папе Гргура Великог, док је сама настала око 1300. године у Цариграду, а у Италију је стигла тек око 1380. године. Њен настанак се везује за легенду (која датира око 1400. године) како се папи Гргуру Великом док је служио мису појавио Христос и из његових рана се излила крв у путир. Тада је папа наручио да се изради икона са представом *imago pietatis*, cfr. G. Schiller, op. cit, 199-201; H. Belting, *Likeness and Presence. A. Historu of the Image before the Era of Art*, Chicago and London 1994, 337-341. О миси папе Гргура и односа картузијанаца према *imago pietatis*, cfr. c. Bertelli, *The Image of Pitu in Santa Croce in Gerusalemme*, in: *Essaus in the Historu of Art Presedent to Rudolf Wittkower*, London 1967, 46-55.

⁴³ В. Ј. Ђурић, *Умјетносци*, in: *Историја Црне Горе 2/2*, 515-516. Цвито Фисковић је оцијенио да рељеф има стилске облике готике XV вијека, cfr. Ц. Фисковић, оп. цит. 88.

Култ Часног крста се током XIV и XV вијека испољавао у умјетности, као и у религијском и политичком животу Котора на више начина. Разматрање поштовања *lignum crucis* у касносредњевјековном Котору указало је на сакралну, али и државну симболику ове реликвије. Преплитање ових улога манифестовало се у свечаности прославе Светог Трипуна. Програми сликане декорације олтарских апсида Катедрале и Колеђате из прве половине XIV вијека свједоче о снази поштовања *lignum crucis* у Котору овог периода. Оправданост оваквог тумачења потврђује постојање честица Часног крста у овим црквама. Такође, ова најпоштованија реликвија се чувала и у цркви Светог Крста, чија је братовштина његовала побожност и религијску праксу у којој кључно мјесто заузима *imitatio crucis* и уживљавање у Страдање Христово, док је њихова амблематска представа била *imago pietatis*.

Valentina Živković

Lignum Crucis in late mediaeval Kotor

Summary

The cult of Honorable Cross, during 14th and 15th century, was present in art as well as in the religious and political life of Kotor, in various ways. Speculation on respect of *lignum crucis* has implicated to the sacral as well as state symbolic of this particular relic. Interlacing of these different roles was especially evident during celebration of Saint Tripun. Decoration of alters' apses of Cathedral and Coledata from the first half of 14th century testify about strength of respect of *lignum crucis* in Kotor of that time.

Саво Марковић*

БАРСКИ ДИСТРИКТ У ЕКЛЕЗИЈАСТИЧКИМ РЕЛАЦИЈАМА ОД 1627. ДО 1644. ГОДИНЕ

Папа Гргур XV¹ је 6. јануара 1622. основао Конгрегацију за ширење вјере, стављајући јој као централном и врховном органу за распростирање католицизма у задатак да ради на спровођењу уније међу православнима и да је организује и надгледа ширење римокатолицизма међу нехришћанима. Први секретар Конгрегације био је *Frančesko Ingoli*, а архив Конгрегације обухвата период од 1622. до данас. Конгрегацију су према акту о оснивању чинили 13 кардинала, који су одржавали мјесечне сједнице, најчешће у присуству папе. Грађа коју је 1986. објавио Марко Јачов² писма су римокатоличких достојанственика о којима је Конгрегација вијећала на мјесечним (генералним), специјалним и седмичним сједницама. Рад обрађује преведене изводе релација које се односе на барски дистрикт (дио Барске дијецезе), при чему је превод поштовао литерарни стил предлошка, уз неопходна интерпретативна појашњења. Извјештаји одсликавају прилике у којима су се налазили католичка црква и живаљ барског дистрикта у наведеном периоду, као и шире еклезијастичке међуодносе.

Прилике у Барској дијецези с почетка односног раздобља описују се у Извјештају с канонске визитације Надбискупији од стране задарског надбискупа *Ottaviana*, који је том приликом суспендовао де-

* Аутор је правни историчар, Бар.

¹ *Gregorius XV* (1621-1623)

² Марко Јачов, *Сјисци конгрегације за пројашању вере у Риму о Србима 1622-1664 I*, Београд 1986., стр. IX, X, XV, XVI.

крет о прелажењу на латински обред оних православаца³ који су примили римокатоличку вјеру (19. јун 1627.). *Ottaviano Garzadoro* истиче да је пракса била да се преводе на латински обред они православци који су спонтано примали римокатоличку вјеру.⁴ Конгрегација је 28. јула 1627. донијела одлуку о повлачењу суспендованог декрета ("*esse revocandum*").

Међутим, односи са православнима будили су интерес и амбиције католичког свештенства. Которски бискуп је 28. маја 1630. за свештеника *Antonija Cassalarija* тражио замјену Нинске бискупије, у којој је, као и у Которској, био званично мисионар, за Барску надбискупију: "... *in luoco di Nona darli la Diocesi d' Antivari, nella quale vi e' copia grande di Schismatici...*"⁵. Конгрегација је молбу которског бискупа за *Antonija Cassalarija* позитивно ријешила 8. јула и упутила им писма 20. јула 1630.: "... *e tra tanto avisare di mano im mano i progressi, che ella andera facendo in salute dell' anime di cotesti popoli.*"⁶

Подробније информације о приликама у Бару, посебно о односима локалног становништва и поступању власти, стижу из Дубровника 7. априла 1631, када дубровачки надбискуп *Tommaso* обавјештава Конгрегацију о скрнављењу цркве Св. Марије:

"Врло истакнути, и мој изузетно поштовани велечасни Господине,

Пишем ову обавијест по писменима будванског викара од 20. марта. Дужност ми је означити Вам један нови, али врло неуобичајен призор који се збио у граду Бару наведеног дана, а то је овај:

Дана 7. текућег мјесеца, т. ј. марта⁷, на Петак, су градски Турци

³ Конгрегација је из извјештаја апостолског визитаора *Ottaviana Garzadoro* стекла увјерење да је Петар Самуило био исувише ревностан у превођењу православних у католичку вјеру. Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље*, Београд 1950., стр. 39-40.

⁴ Марко Јачов, *Сјисци конгрегације за пројашању вере у Риму о Србима 1622-1664 I*, op. cit., str. 8.

⁵ Ibid. стр. 159.

⁶ Ibid. стр. 160.

⁷ Которски провидур *Francesco Tiepolo* јавио је својој влади у Венецији како су 7. марта 1631. кадија и барски прваци претворили у џамију цркву св. Марије изван града, која је служила хришћанима католичке вјере, бацајући на земљу свете иконе, а у ватру статуе и слике светаца, бијеснећи чак и против мртвих, јер су њихове кости повадили из гробница и бацили псима. Турци су конфисковали сва црквена добра и запријетили католицима смрћу ако не пређу у ислам. Барски католици упутили су писмо млетачком амбасадору у Цариграду тражећи од њега заштиту. Др Глигор Станојевић, *Прилози проучава-*

који тамо живе су се подигли, и са нечовјечном одлучношћу отишли у храм св. Марије изван зидина, сада катедралу хришћанског живља у том граду, те срушивши врата с великом окрутношћу против Пресветога Сакраманта Олтара, бацивши га под ноге, уништивши олтар и лемећи све те ликове⁸, спаливши све, и са костима вјерника ископаним из монумента и избаченим напоље, да би начинили од храма џамију за њих, оставише јадне хришћане без храма, који да нису утекли оном бијесу, исјекли би их све на комаде.

А у овоме случају могло се посредовати са невеликом марљивошћу и трошковима, да се прије схватило, да би направили нагле позете ако им не би дали 100 шкуда, или мање или више, али су запоставили такве захтјеве, те су Турци наведени на такво извршење. Сада

њу историје Боке Кошорске у првој половини XVII вијека, Историјски записи XXII, Титоград 1965., стр. 64 (Документ из венецијанског архива). "Наведена црква Госје extra muros држана је од наших до године 1662., од када је зајим (како сам схватио), збој мало брије и жара које су имали хришћани сјановници вароши са својим жупником, који су је моли задржати са неким јоклоном командантима, раскривена од стране турака, који нам више нису дозволили држати мису у преосјалој катели, као ни у осталим црквама..." Мр Саво Марковић, Први Извјештај Андрије Змајевића о Барској надбискупији Св. конгрегацији за ширење вјере: година 1671., Историјски записи, Година LXXI, Бр. 1-2/1998., Подгорица 1998., стр. 214. "... су неки муслимански зулумћари из Албаније јосјели јочейком 1631. неку барску цркву. Седмој марта Кадија и барски јрваци санкционисали су тај јоручени вандализам на тај начин, што су цркву св. Марије изван зидина преишворили у џамију, јошто су прејходно сјалили слике, исјрејурали кийове и друја обличја, вадећи чак и кости из јробница." Бар град под Румијом, група аутора, Под јурском влашћу; Бар 1984., стр. 63.

⁸ Марко Ђорга у Извјештају из 1697. каже: "иако је на око 70 корака исјред јоменутих зидина била црква јосвећена нашој Госји; досја велика и величанствене јрадње. Ова је била жупа за оне у Подграду и сјановнике јо јољу, који су наши јосједовали и у њој обављали службу Божију до доласка наведеној Foscola (sic!) са војском, након штоа дојајаја бјеху јојаљене и изјорене све свеје слике које се у њој налажаху, донесене из друјих цркава и нашим би забрањен улазак у њу. Бишће око 30 година да су је Турци ојкрили и баш је ове године јорушена до шемеља. Са ње је одијето камење за јрадњу јрадских зидина збој сјраха од млејачкој оружја, што сумњају да би дошло што јрије на њихову шийеу". Др Шербо Растодер, Извјештај надбискупа Marina Giorgia о сјању барске надбискупије 1697. године (превод Мр. П. Перколић), Историјски записи, година XLVII, 1994/1-2, стр. 160, Ђоргин навод о раскривању цркве одговара Змајевићевим подацима. В. Ђурђе Бошковић, Сјари бар, Београд 1962., стр. 173.

оставља на разматрање Вашем Знаменитом Господству стање јадних хришћана; ово је колико пише поменути Викар.

Ваше господство моћи ће назначити Светој Конгрегацији да се више не може надати да ће се ова џамија вратити култу хришћанства, јер то турски закони најстрожије забрањују. Било би боље да они хришћани утемеље у другом селу један тајни олтар;

на крају љубим Вам руке."⁹

У Извјештају из Дубровника од 26. јуна 1631. дубровачки надбискуп *Tommaso* поново говори о муслиманском нападу на цркву Св. Марије у Бару и о њеном претварању у џамију:

"Врло истакнути, и мој изузетно поштовани велечасни Господине,

Поред онога што сам написао Вашем Господству под 22. овог (мјесеца) што се тиче заповијести Свете Конгрегације, да је морам дати обавјест о мотивима по којем су Турци профанисали Катедралну цркву Бара, морао сам онда (начинити) Релацију са више појединости, како слиједи:

Барска црква¹⁰ посједовала је многе терене за усјеве, а посебно многе саднице маслина, за које су Турци с времена на вријеме чинили инстанцу Кадији, који је њихов судија, да би декретом пренио оне терене у државну имовину; Кадија је тајно о томе обавјештавао хришћане, или Прелата, и тако са неким даром од петнаест или од двадесет шкуда сузбијао представнике Турака, и одржавао у посједу

⁹ М. Јачов, *Сјиси...* оп. цит., стр. 162-63.

¹⁰ За вријеме Турака, који у почетку нису дирали у затечени комунитет, барски патрицији и остали хришћани чинили су цјелину - *Universitas*, која је наступала према иностранству као самосталан чинилац. Претпоставља се да је још Пертев-паша гарантовао привилегије "вакуфима" цркве и надбискупије у које нико не смије да дира, а бројне су се повластице односиле на старо становништво, као и на оно које би касније дошло у град. *Bar ipag iog Румијом* ... оп. цит, стр. 55, 56. Комуна је имала печат, секретара и вијеће (патриција). Међутим, Надбискупија се прва нашла на удару Турака, те слиједи покушаји одбране "*сјарих слобода*"; на неким представкама као нпр. 12. IX 1614. налазили су се потписи цијелих група патрицијата. Дубровачка република је редовно одговарала на таква писма титулишући адресата са: "*Comunitata di Antivari*". Можда је у Бару постојала врста Вијећа које је имало власт над хришћанима и бранило црквена права. Са потискивањем католика дошао је под удар и привилеговани статус општине (1632) па се ишло Султану. *Bar ipag*.. оп. цит., стр. 61. Комуна Бара писала је нарочито у периоду 1638-40. Дубровнику о разним пословима, потписујући писма са "*Miseri et infelici christiani della comunita di Antivari*". Вук Винавер, *Привилегије ipaga Бара*, Историјски записи, година XV, књига XIX-1, Титоград 1962., стр. 65.

католике и Цркву. Ове године, будући су начинили исте представке они Турци који су били у сусједству ових терена, да би их узурпирали, Кадија је саопштио Викару, с обзиром да је *Monseigneur* Надбискуп био одсутан, а који као човјек ни од шта, не саслуша упозорења, као што то не учинише ни католици: тако првих дана поста Кадија ријеши са знатним бројем Турака отићи у наведену цркву више с намјером да се похара, него да је уподобе мухамеданском култу, и учинивши она недјела, о којима се у другим приликама писало, досудио је да се посједи могу заузети од стране оних који су их окруживали. Била је затим поменута црква од стране једног Турчина свештеника, које зову Хоџа, проглашена на употребу њиховом наопаком култу, што значи да је црква учињена турском; да последице ове церемоније нема примјера да је више икад била враћена католичком култу. Узурпирани су терени, а једна шака вјерника хришћана отишла је у Цариград да учине инстанцу ради враћања цркве и поменутих посједа; може бити да ће ишчупати какву милост у погледу добара, али не за реституцију цркве, што је (оно) колико могу рећи у прилогу другом писму, а све удара овдје, да треба бити порески обвезник Управитеља над крајевима подвргнутим Турцима;

са свом душом љубим Вам руке"¹¹

У писму из Дубровника од 16. марта 1632. дубровачки надбискуп *Tomaso* помиње барског надбискупа и обећава Конгрегацији да ће сазнати да ли је реализован декрет Порте о враћању цркве у Бару римокатоличким вјерницима:

"Врло истакнути и мој изузетно поштовани Велечасни Господине,

... за остала (писма) ћу се побринути да их пошаљем сигурним путем, што је прије могуће, како ми Ваше Господство ставља у задатак, посебно о писму *Monseigneur* барског надбискупа...

Побринућу се још према наредбама Свете Конгрегације да сазнам да ли је имао дјелотворности декрет¹² о враћању барске цркве како је писао Баило¹³ да је издејствовао. Разговараћу са Сабраћом св.

¹¹ М. Јачов... оп. цит., стр. 164.

¹² Изасланик општине добио је од престоничког муле фетву, да се црква мора одмах вратити на раније стање, о чему је издат ферман скадарском санџак-бегу и кадији Скадра и Бара, с напоменом да се морају поштовати султанове привилегије. *Бар ірад њод Рулијом*, група аутора, Бар 1984., стр. 64.

¹³ Католичка општина је упутила писмо млетачком поклисару у Цариграду, тражећи од њега заштиту од Порте. *Бар ірад њод Рулијом*, група аутора, Бар 1984., стр. 64. Баило је из државних дефтера исписао барске привиле-

Рока за уздигнуће Колегија и имаћу у виду оно на што опомиње Света Конгрегација...

За Monseigneura барског надбискупа већ сам писао да сам пронашао овдје једног трговца Луку (*Luca di Nale*)¹⁴, који ће га услужити у свим његовим приликама за новчаним пошиљкама, а ја сам то чинио до сада, с послушношћу Вашем Господству..."¹⁵

У писму из Дубровника од 20. марта 1632. надбискуп Tommaso каже да је сазнао од дубровачких трговаца да Турци не желе да врате цркву католицима у Бару, већ намјеравају да је претворе у дамију:

"Узвишени и Велечасни господине и мој много поштовани Господару,

Да бих извршио заповијест коју ми учини Ваша Узвишеност својим писмом од 21. прошлог (мјесеца) примљеним ове седмице, од стране неколицине Трговаца са овог Трга који тргују у Бару информисано сам, се око појединости о оној Цркви, и имам извјештај, да иначе није услиједио повраћај у власт католицима, већ да је још увијек у рукама Турака, а са једном лађицом пристиглом претходних дана са те стране, дознало се више, да су је исти Турци досудили за употребу њиховој секти; добро је да су вратили католицима у посјед неколико некретнина исте Цркве; што је све колико Вашој Узвишености могу рећи о томе, те примите исказе понизности и поштовања."¹⁶

Барски надбискупи били су, с друге стране, ангажовани на широком простору своје јурисдикције, па је тако Конгрегација 25. марта 1628. одобрила барском надбискупу куповину једне куће у Скопљу.¹⁷ *Fra vcesco Grasso* извјештава 6. маја 1632. из Београда о одашиљању од стране Свете столице барског надбискупа, прелата примјереног живота, на добром гласу у тим крајевима и врло опрезног, да би с ов-

гије добијене "када су се они њредали султану" (писмо Баила од 6. јула 1631. г.).

¹⁴ Могуће је да је ријеч о припаднику патрицијске фамилије *Најталис*, која се помиње у историјским изворима из XIV-XV в.

¹⁵ М. Јачов, *Сјисци конџраиације...* оп. цит., стр. 171-73. И поред Портног великодушног геста који је био у вези са шпанским нападима на јадранско-јонске обале и увјеравањима млетачких баила да Венеција флотом брани турске обале, а бранили су се и за очување барских привилегија, барски католици су 12. октобра 1631. захвалили Баилу, али су изгубили вјеру у законитост поретка, те је почео нови талас исељавања 1631-32. г. Дио исељеника нашао се у Италији. *Исџорија Црне Горе* 3, том 1, Титоград 1975., стр. 113, 530.

¹⁶ М. Јачов... оп. цит., стр. 96

¹⁷ М. Јачов, *Сјисци...* Оп. цит. стр. 96.

лаштењем које му је било дато установио лијека многим нередима у цркви на тим странама.¹⁸

Извјештај мисионара Ђорђа Вушковића о стању у Барској над-бискупији састављен прије 24. септембра 1632. доноси запажања да у црквама нема реда ни чистоће, а међу свештеницима влада велика мржња. Викар Бара је крив што је изгубљена барска катедрала¹⁹, а ситуација која је настала заузимањем цркве Св. Марије даље је усложавала међуconfесионалне односе. Она имања која су Турци вратили цркви мало-по мало барски свештеници продају Турцима.

Из Цариграда је дошао један санџак у Бар и казнио многе муслимане због тога што су фалсификовали султанов ферман о одузимању цркве Св. Илије у Бару. Наиме, гдје је у ферману писало "Црква св. Илије", барски кадија је измијенио и ставио "црква Богородице.

"Узвишена и Велечасна Господо,

Већ сам уз Божју помоћ почео да радим у овом сиромашном и пустом винограду пуном трња и чега другог са већ остарјелим и дубоко укоријењеним..., да се без помоћи Божје неће моћи искоријенити. Налазим да постоји велика неслога између свештеника и између секуларних лица, да један жели смрт другоме, раздијељени међу собом мимо начина, и увијек су с оном мржњом у срцу и претпостављају да знају више од Аристотела, а да с муком знају изрећи мису коју говоре, и не желе попустити један другоме, а сви се дали у трговину и зеленаштво, а Служба Божја се чини он(и) зна(ју) како, те када их желите опоменути или рећи нешто, немају друго у устима осим *honorem tantum nemini dabo*, и ово царује у Бару међу свештенством, а на његовој територији Викар и његова охолост. Није много више вољен од хришћана колико од Турака и нико га не може гледати колико је дошао у (...) и мржњу свих, јер колико дознајем, његова је надменост била узрок што је црква узета од стране Турака; а сада су повратили неке посједе Цркве и ове полако продају Турцима; на наведено, не знам на који начин, брзо стиже наређење Свете Конгрегације Викару и поповима да не могу отуђивати црквена добра јер се током времена неће наћи у Бару ни цркве ни црквеног добра, ако буду чинили као што су почели у цркви, затим да се неће наћи ни стихара, ни одоре, већ ће celebрирати у једном стихару, који неће бити добар ни за очистити тањире у кухињи, а слично (ни) одора од прљавштине; затим од срама не могу им рећи друго, осим да су корпорирали врло црни и да

¹⁸ Ibid. стр. 180-81.

¹⁹ Андрија Змајевић 1671. и за њу каже: "... величином и израдом ошмијене цркве..." оп цит. 213.

су засићене фолигне, да дође човјеку мука само их видјети. Црква коју су узели Турци сада је забрављена и не могу унутра ући ни Турци ни хришћани, јер је (ту) био претходних дана неки санџак који је за хришћане био много добар, али је Турке, који су били узрок одузимања и деструкције цркве, мучио и батинао и хтио је неке објесити, али кеса, нека је проклета, начини прикладном сваку ствар, те је од неког узимао хиљаду, од неког двије хиљаде, од неког петсто шкудра, и узео кључеве од цркве, носи их са собом свугдје уграбивши је ону одлуку; за коју кажу Турци да је послата од Султана да црква буде узета; истина је кажу да је један кадија донио један ферман по којем се одузима црква св. Илије²⁰ која се налази у граду, а не она која се налази изван зидина, али желе рећи да је тај Кадија био подмићен и на непоштено наговорен од стране Турака Бара, те је фалсификовао овај ферман Великог Господина и гдје се говорило *S(an)to Elia* уметнуто је *Madona fora*, за љубав посједа, и тако послао онај ферман по изасланицима да би се тим чином потврдио; а клео се, да ако се онај ферман нађе кривотвореним, неће заборавити онај њихов прави.

Од сада у Бару када неко умре мора се носити далеко три или четири миље²¹. Ови сироти хришћани сви су ожалашћени и измучени губитком ове цркве, а неколико патриција који (су) станују у Граду, како дознајем продају своје посједе, и то мало по мало да би отишли из Бара, јер их Турци јако мрзе, да би их жељели мртве, посебно сада, када је овај Санџак показао много добра неким од њих.

Нашао сам цркву у једном селу гдје су католици и шизматици, а целебрирају и једни и други у истој цркви....²²

Расправљајући о овом Вушковићевом писму 24. септембра 1632., а у вези са даљим наводима о богослужењу хришћана у једној цркви, Конгрегација је изразила резервисаност у исправност Вушковићеве одлуке да забрани римокатолицима да, због свађе с православцима, служе у истој цркви. Саопштавајући ову одлуку мисионару Вушковићу, секретар Конгрегације *Francesco Ingoli* је додао и да је "ūa-

²⁰ Црква Св. Илије се, као и црква Св. Марије, помиње у историјским изворима већ 1333. године, а и касније, бивајући обдарена и црквеном књигом (бревијаром), према венецијском легату из 1484.: "*Prete Matheus Piper de Antibaro: Item dimitto ecclesie S. Helie de Antibaro breviarum meum.*" Lovorka Ćoralić, *U gradu svetoga Marka*, Zagreb 2001., str. 272. Ђ. Бошковић ... оп. цит., стр. 172, 180, 207.

²¹ А. Змајевић 1671 пише да су Турци у вези са догађајима из 1631. забранили одржавање миса у градским капелама и црквама, "*осим у катедралној св. Венеранде, око миљу удаљеној од града*". Оп. цит., стр. 214.

²² М. Јачов... оп. цит. стр. 96.

ѿа био склон да учини неку милосѿ ѿо ѿиѿиању склоѿљених бракова у забрањеним сѿеѿенима сродсѿва".²³

Надбискуп барски²⁴ дјелује на широком подручју своје јурисдикције; као апостолски визитатор помиње се 16. новембра 1632., када су се босански католици у Београду дигли и против њега поводом свађе између Дубровчана и Босанаца у Београду²⁵, а 12. априла 1633. извјештава о смедеревској, сремској и печујској надбискупији²⁶, дајући опис мјеста, структуру и бројно стање становништва (*Relatione della Chesa di Samandria, e di molti luoghi in Ungaria ch'e sotto il Turco data dall' Archivescovo d' Antivari alla S. Cong. ne de Prop. F.*²⁷).

Канонску визитацију својој дијецези надбискуп описује у Извјештају од 4. фебруара 1633 ("*Relationi di Pietro Maserecco Arcivescovo d' Antivari Primate di Servia sopra la sua Diocese,...*")²⁸:

"... Град Бар је у Илирику на граници Албаније, наспрам Апулије на оној другој страни Јадранског мора, на добром мјесту; његова територија је пуна маслињака који су чинили добар дио прихода надбискупа. Град (је) смјештен на брежуљцима између брда, који чине једну долину пуну ливада, винограда, поља и маслињака, врло значајну. Брда се, колико приближавају мору, толико више спуштају, препуштајући пак овећу равницу у средини, остављајући Град далеко од мора око двије миље; међутим нема сигурну луку. Пао је у руке Турака у вријеме поморског рата²⁹, будући био прије Млетачке Републике, и због тога што је насељен Турцима изгубио је у свему своју величан-

²³ Ibid. стр. 187-88

²⁴ Petrus III Massarecho iz Prizrena, 16. октобар 1624-1634, барски метрополит и администратор "*quinque Episcopatum regni Serbluiae*". Прије тога је генерални викар барског надбискупа, затим призренско-београдског и софијског бискупа. Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље*, Београд 1950., стр. 29, 36. Умро је у Скопљу 27. јануара 1634., према Ivanu Markoviću - *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb 1902., стр. 206. Према наведеном дјелу. Ј. Радонића умро је 27. новембра 1634.: *Римска курија у јужнословенске земље...* оп. цит., стр. 97. За њега се наводи и да је уступио мјесто у Бару надбискупу Хризостому. *Бар ѿраг ѿог Руѿијом*, група аутора, Бар 1984., стр. 63.

²⁵ М. Јачов, *Сѿиси...* оп. цит. стр. 192.

²⁶ У периоду 1632/33. био је апостолски визитатор у турској Угарској; Срем, Барања, Бачка, Београд, Осиек, Печуј, Смедерево, Славонија; до Балатона. Ј. Радонић... оп. цит., стр. 85-89. Обављао је дужност администратора Смедеревско-сремске бискупије. Ј. Радонић... оп. цит, стр. 96.

²⁷ Ibid. стр. 194.

²⁸ Ibid. стр. 212-13.

²⁹ Прије Лепантске битке.

ственост: јер гдје би грађевине једног Града с мало ограђеног (простора) обично биле некакве љепоте и умјетност, сада се виде у занемареној деформисаности.

А да се не би множили бискупи у овим крајевима (и заиста није неопходно) бијаше ми дата на администрирање бискупија Призрена, моја Домовина, и друга мјеста и земље у Србији, којег Краљевства Митрополија Бара је Примасија..."³⁰.

"О броју Католика Барске надбискупије и о њиховом стању:

Метрополитанска црква је начињена цамијом мало година након губитка Града, и онда изгуби све лијепо и добро, и још и приходе, због чега би упражњена она црква више од 20 година у слиједу све до Клемента Осмог³¹, који произведе за надбискупа извјесног fra Thomasa³² из реда дубровачких опсерваната, који посјети Србију године 1603³³.

Бар је насељенији Турцима него хришћанима: ови међу онима који станују унутар зидина и онима изван не стижу до 60 фамилија³⁴.

³⁰ М. Јачов, *Сѣиси...* оп. цит. стр. 212-13.

³¹ *Clement VIII (1592-1605)*

³² Thomas Ursunis, Ursini (Тома Медавидовић, Медојевић, Бастић, Bastich, Bassich), из Равна у Поповом Пољу, Херцеговина; надбискуп барски од 17. фебруара 1599. до 1607. године. Папа Климент VIII му је послао *pallium* 18. августа 1599. у упозорио га да као *Primas Serbiae (Rasciae)* обрати пажњу српском клеру ради уније, у коју сврху је радио још као провинцијал у Дубровнику. Vinko P. Malaj, *Djelovanje franjevac dubrovačke provincije među albanskim katolicima, Samostana Male Braće u Dubrovniku, Zagreb - Dubrovnik* 1985., стр. 237. Папа Климент VIII је 15. октобра 1600. издао надбискупу Урсинију и његовим опуномоћеницима широко овлашћење за духовни рад у Србији и у крајевима под Турцима. Папа је 26. јуна 1601. дао пуномоћије Томи да може повести са собом три фрањевца из Дубровника "*pro visitatione suae dioecesis et regionis Serviae*". Ј. Радонић... оп. цит., стр. 10-12. В. Малај... оп. цит., стр. 237. Резидирао је у Будви. А. Змајевић... оп. цит., стр. 222.

³³ Наведене године водио је преговоре око црквене уније са патријархом Јованом. Vinko P. Malaj, ... *Samostan Male braće u Dubrovniku, Zagreb-Dubrovnik* 1985., стр. 237-38. *Историја Црне Горе* 3, Титоград 1975., стр. 77-79. На захтјев Томе, папском бреве-ом од 10. јула 1604. у Барској надбискупији је повећан број фрањевачких мисионара и дате им нарочите повластице у стицање имовине. Ј. Радонић... оп. цит., стр. 10-12.

³⁴ Marin Bizzi наводи да је 1610. у Бару једна црква претворена у коњушницу, а да у граду има 290 турских и 310 хришћанских породица. Ђурђе Бошковић, *Сѣари Бар*, Београд 1962., стр. 271. Bizzi је вјероватно боравио у Бару 1609-1611. г. И. Марковић... оп. цит., 206. Андрија Змајевић 1671. извјештава: "*Само двијема кућама хришћана наших католика дозвољено је да*

Имали су међу другим црквама једну названу *Santa Maria fuori delle mura*, са неколико имања, са којима су се обдржавала три свештеника који су опслуживали цркву и бавили се душебрижништвом: али су сада већ двије године како је претворена у цамију с тим што се сачувао добар дио имања, за која сам разумио, да сам ја имао наведени губитак, послао бих гласника у Константинопољ да моли Господина Баила и Амбасадора Француске, да помогну мојем генералном Викару, који бијаше отишао ради овога извршења; сада се служе црквицом Светог Илије³⁵.

Било је на територији Бара и по околини 15 села од 15 и 20 огњишта, са пет жупника, а највеће сеоске цркве врло лоше опремљене. Биће укупно око 3 хиљаде душа. Ишао сам дајући сакрамент Кризмања и проповиједајући колико ми је било дозвољено од стране Турака, који су пријетили да ће ме сачекати на путу и лишити ме сваке ствари, као што ми се десило не у Бару, али (јесте) близу Призрена. Ова визитација ме коштала више од 100 шкудра и мало је недостајало да ме кошта живота. Турци Бара и Улциња су најгори и чине свако зло без страха да ће бити кажњени, те се зато боравак (тамо) чини врло тешким, а трошак великим.³⁶

Извјештај мисионара Ђорђа Вушковића³⁷ из Шестана од 3. децембра 1633. говори о тешком стању хришћана у Бару:

"*Antivari si trova in peggior stato che si trovano* они несретни људи међу оним брдима јер ни они немају без једну Цркву у граду гдје одлазе из дана у дан, а да ће им бити одузета и она и у њој (им) не дају сахрањивати се, те када неко умре иду даље до дванаест миља ради сахрањивања, и свакако, да их Господ не држи под својом шаком, и дозива и опомиње, не недостаје им ни најмање због очаја да се начине Турцима; како они исти кажу.

Врховног поглаварства нема; овај Викар³⁸ је разуздан и хоће са

сѣланују у граду: једна је Бориса, најзначајнија међу осѣталима које бијашу, а група Назака. Осим ових биће да је око сѣтошину осѣталих вјерника, који служе у њурским кућама..." Мр. С. Марковић... оп. цит., стр. 215.

³⁵ У извјештај Марка Ђорге из 1697. се каже "*sv. Petar i sv. Ilija bijahu župne crkve budući da je crkva sv. Ilije služila našim hrišćanima do dolaska pomirjanog Foscola*". Др Ш. Растодер, оп. цит., стр. 158-59. Генерални провидур Foscolo је током Каднијског рата (1645-1669) у јануару 1649. безуспјешно напao Бар.

³⁶ М. Јачов, *Сѣиси*... оп. цит. стр. 214.

³⁷ *Ibid.*, стр. 209, 211.

³⁸ Генерални викар био је Petar Samuelis, из барске патрицијске породице *Samuelis*, која се помиње у историјским документима из XIV-XVII в.; у

свима, те, што се каже, не може са самим собом, а гдје нема поглавара ствари не иду добро, и да не бих досађивао више пишући овом Светом Колегију, на крају љубим Вам Свете одежде."

О писмима Ђорђа Вушковића (Giorgio Vuscovich) од 3. децембра 1633. и од 15. јуна 1634. вијеђано је на 195. Генералној сједници Конгрегације, одржаној 31. јула 1634.³⁹

У Извјештају си Сплита од 1. фебруара 1637. фра Санто, мисионер (*Fra Santo da Spalato Miss(ionari)o in Partibus (Infidelium)*)⁴⁰ описује подручје које је посјетио, и за Шушањ, *inter alia*, наводи да има 80 католичких кућа са 900 душа.⁴¹

"Испод овог села налази се Опатија названа Света Марија Ратачка, врло руинирана, и нема другога, осим зидова, али све разрушене. Око ове Опатије сахрањују се добрим дијелом они из Спича, колико и ови ис Сушња.

Зубци

Село Зубци има цркву посвећену у част Светог Николе⁴² и Светог Ивана⁴³. У овом селу је око 40 кућа и то католика, а шизматика

документа из 1622. он се помиње као викар надбискупа Marina Bizzija (1608-1624). *Бар ѓраг...* оп. цит., стр. 63.

³⁹ М. Јачов, *Сѣиси...* оп. цит. стр. 209, 211.

⁴⁰ Ibid. стр. 281, 290-91.

⁴¹ Ibid стр. 281. А Змајевић 1671. наводи: "...оџишао сам у село Шушањ, у којем сам нашао 46 кућа католика са 157 душа...". Оп. цит., стр. 216. М. Ђорга 1697. наводи 364 становника, све католика; оп.цит., стр. 165. Надбискуп Винцо Змајевић у Извјештају из 1702. наводи 358 католика. *Relatione dello stato d' Albania e Servia visitate de Vincenzo Zmajevich, arcivesco d' Antivari nell'anno MDCII* (Notitie universali dello stato di Albania e dell'operato Monsig.r Vincenzo Zmaievuich Arcivescuo di Antivari Visitatore Apostolico dell' Albania), Quallen und materialen zur albanischen geschichte im 17. uhd 18. Jahrhundert, albanische forschungен 20, dr Rudlof Trofenik, München 1979, s. 16.

⁴² М. Ђорга у Извјештају из 1697. каже "У овој се цркви налазе разне слике Блажене Дјевице, св. Николе и дуџих свеџаца које су допијеше од љобожних вјерника за вријеме Foscola Барскоџ, да не би биле љоџаљење, шџто се доџодило груџима, које се паџоше љослије њеџовоџ одгласка, у цркви Блажене Дјевице близу љорейоменуџоџ ѓрага". Ш. Раостодер, оп. цит., стр. 164. М. Ђорга наводи 316 душа католика и једног Турчина. Ibid. стр. 164-65.

⁴³ Андрија Змајевић у извјештају из 1671. наводи: "Ово село има своју џуџуџу цркву љосвећену св. Николи и јоџи једну св. Ивану Крсџиџиџељу, сруџену земљоџпресом." Оп. цит. стр. 215. Марко Ђорга у Извјештају из 1697. наводи: "У овом селу, ..., некад су љосџојала два самосџџана, не зна се којеџ реџа, само је сачуван назив њиховоџ цркви: једне св. Иван Крсџиџиџељ груџе св. Михо-

нема без двије. Душа католика биће око 200⁴⁴, а шизматика 15. Жупник у овом селу је врло Поштовани отац Антонио де Томас⁴⁵, барски архиђакон. Приходи овога жупника су (такви) да свака кућа учествује (са) 12 либри жита годишње.

Туђемили

"Туђемили су село најближе Бару. Има цркву посвећену у част Светог Николе. Има 20 кућа и око 100 душа католика⁴⁶. Жупник овог села је дон *Pietro Samuelli*, Викар Бара. Ове куће учествују са (по) 12 либри жита свом жупнику.

У свим овим селима је сироти народ, који ствара за живот обрађивањем земље, а врло узнемираван од стране Турака.

Од села која прелазе брда према језеру, као што су *Pepichi, Ruda, Belichi, Goraza, Luchici, Juravci, Chrignice, Repaza, Pincichi, Moricchi, Livari, Brischi i Pteli*, њих са остатком Крајине нисам могао посјетити због грознице, која ме мучила због великог замора који сам имао због тешког хода. Исто тако то нисам учинио, јер сам знао да је врло Поштовани дон *Zorzi Vuscovich*⁴⁷ био мисионар у оним крајевима, који ће дати опширан извјештај о њима њиховим Узвишеностима.

вил, обије су њак срушене, само су њознаџи и чувају се неки зигови њдје се, збоџ њобожносџи џамошџеџ народа, на њихов дан слави (целобрџра) уз џри-сусџво бројноџ народа." Ibid., стр. 164.

⁴⁴ А. Змајевић 1671. пише да Зупци имају "45 кућа хришћана са око 130 душа за џричесџ"; оп цит., стр. 215.

⁴⁵ Могуће да је ријеч о лицу које се као викар барског надбискупа помиње 1596. године, што се о њему са сигурношћу може тврдити за вријеме надбискупа Хризостома - наведен је у документу из августа 1633., уз дон Ђура Медина, као најутицајнији свештеник. *Бар траг...* оп. цит., стр. 63.

⁴⁶ А. Змајевић 1671. извјештава о. "22 катџоличке фамилије са 97 душа за џричесџ, а међу њима је истџо џолико џурских кућа". Оп. цит., 216. М. Ђорга 1697. наводи да село има 125 католичких душа, а међу њима 3 турске куће са 15 душа. Помиње и жупну цркву Св. Венеранде, узидану на волат, знатно рунирану у земљотресу 1667. Ибид. стр. 164. Вицко Змајевић 1702. наводи: "*Tugemilli conta case cattoliche 12., anime 98. Na la Chiesa sotto l'invocatione di S. Nicolo ruinata dal terremoto...*". *Relatione...* оп. cit., s. 18.

⁴⁷ А. Змајевић 1671. пише: "У џрошлосџи је ова св. Конџреџација гр-жсала џо једноџ мисџонара, од којих је џосљедџи био Д. Ђорђо Виковић, који се џрошле џодине, будући био каноник цркве св. Јеронима Илџирчкоџ, џреселио у Рим." Оп. цит., стр. 219. Цф.: "Исџрва је рад на униџи џовјереџ канонџку Свеџџојеронџскоџ завода у Риму Јурђу Вушковићу, који у Пашиџровићима гје-лује сџоразумно с коџторским бискуџом Винцензом Бућом." Lovorka Ćoralić, *Iz prošlosti Paštrovića*, Historijski zbornik, god. XLIX, Zagreb 1996., str. 151.

Села *Marcovichi*, која су источно од Бара према обали ријеке Бојане нијесам се усудио посјетити из страха од велике опасности, која је овдје присутна како због Турака, тако због шизматика. Речено ми је да у овом крају има 500 кућа и око 2.000 душа, али све шизматика⁴⁸.

Бар

У Бару сам од оних хришћана, и од неких Велечасних Презбitera био информисан да у Бару нема више од 10 кућа хришћана и око 70 душа, те да је у граду⁴⁹ 20 католичких кућа и 200 душа⁵⁰. Али шизматика је на броју кућа 30 и двјеста тридесет душа. Цркву која је била катедрална и била посвећена у част Светог Ђура још од почетка заузимања Бара Турци су претворили у џамију. Цркву имена Свете Марије изван зидина Бара, већ су око 4 године, да је због узрока и саблазни барског Викара Самуелија Турци на исти начин претворили у џамију...

Трећа црква, која је названа Свети Илија је унутар града Бара, и опслужују је ови Велечасни: Отац *Piero Samuelli* Викар, Отац *Antonio de Tomas* Архиђакон и Отац *Francesco Pasquali*, Арцисвештеник, човјек стар и врло цијењен⁵¹.

Стање католичког живља у Бару и околини наговијештено је у писму *Francesca de Leonardis*⁵² из Паштровића, писаном Конгрегацији

⁴⁸ А. Змајевић 1671. пише: "Сви шизматичци, имају своје цркве и појове појичињене јоре поменутом епископу у Цейињу..." Оп. цит., стр. 217. М. Ђорга 1697. наводи да броје преко 1.300 душа, већином Турака. Ibid. стр. 165.

⁴⁹ Вјероватно мисли на дио града изван зидина. М. Болица 1614. истиче да је Бар бројао укупно 500 кућа, и то 400 у самом граду, а 100 у бургу - подграђу, гдје је било вртова и пријатних кутака. *Бар град*.. оп. цит., стр. 59. Тада се наводи и да Микулићи броје 25 кућа са 60 мушкараца способних за војску, а Пода 30 кућа са 80 војних обвезника.

⁵⁰ А. Змајевић 1671. пише: "У бурју (вароши) се налазе 83 куће истих кайолика које ће имати око 200 душа за њричеси". Оп. цит., стр. 215.

⁵¹ У Извјештају М. Ђорге од 15. јуна 1697. каже се: "Пасквали су сви Турци, а од Борише 2 су Турци а остали хришћани...". Ш. Растодер, *Извјештај надбискупа Marka Giorgia о стању барске надбискупије 1697. године*, Историски записи, година XLVII, 1994/1-2, стр. 159.

⁵² *Franciscus (Frano Leonardis) de Leonardis*, рођен је 11. априла 1595. у племићкој трогирској фамилији. Доктор филозофије и теологије, образован је у Риму. Био је каноник столне цркве у Трогиру. Као горљиви пропагатор уније оставио је удобност викарског положаја и отишао у Млетке, гдје отвара школу, а 1636. одлази у јужно далматинско приморје као апостолски мисионар. Од марта 1637. боравио је у Паштровићима, гдје преузима рад на стварању уније. Cf.: Lovorka Čoralčić, *Iz prošlosti...* op. cit., str. 152.

16. маја 1637, у којем истиче да је тражен и од сусједа, као што може потврдити Г-дин Викар Бара, да их утјешу духовним разговорима, а то не може, а да не би био одсутан онима којима је обавезан.⁵³

У писму скадарског диздара и кадије Ф. Болици од 2. јула 1637. помиње се *Signor Mateo Tomazzi⁵⁴ di Antivari*, посредством чијих руку су стигла писма Франческа Болице о препоручивању заробљених реформата (фрањеваца); "*али да није било толико да је Маџео сџијао са његовим ђрејорукама за њих ђрвој ђеџка ових дана, њима би била одрубљена ѓлава, јер извјесни Поѓлавари ових мојих њеџријаџеља бијаху увјерени у извјесне свешџенике ових мјесџа*"⁵⁵ (те им је живот поштеђен).

Извјештај барског надбискупа Ђорђа Бјанкија⁵⁶ из Бара из 1637. год., о његовој другој канонској визитацији Бару и околним селима даје бројно стање и структуру становништва:

"На 20. октобар 1637. почели смо Другу Визитацију Бару и његовим селима.

Прво смо дошли у Бар пошто смо претходно донијели поклон турским господарима града; онда сам нашао станиште унутар Града, гдје сам боравио током 40 дана целебрирајући у поменутом Граду у цркви *Santo Helia* без икаквог ометања (од Невјерника (...)) кризмане су у Бару 22 душе; кућа хришћана унутар Града бијаше 11, ријечју једанаест кућа; у бургу хришћана бијаше бројем 60. Хришћанских душа изван и унутар Града бијаше бројем 332. Кућа Турака унутар Града бијаше бројем 117, изван Града било је кућа бројем 90 (...)"⁵⁷

⁵³ М. Јачов, *Сџиси...* Оп. цит., стр. 306.

⁵⁴ Вјероватно рођак Антонија де Томаса, свештеника.

⁵⁵ М. Јачов, *Сџиси...* оп. цит., стр. 310-311.

⁵⁶ Папа Урбан VIII га је 1. октобра 1635. поставио за барског надбискупа, на штету претендента Дубровчанина Бенедикта Орсинија, бискупа Љеша. Ј. Радонић... оп. цит., стр. 99.

⁵⁷ ЦФ.: Петар Масерек 1633. наводи: 60 хришћанских кућа и три свештеника у Бару, а у околини 15 села са 3.000 душа (католика) и 5 свештеника; *fra Santo da Spalato* 1637. броји у Бару 10 хришћанских кућа са 70 душа, а у "граду" (подграђу) 20 католичких кућа и 200 душа, као и 30 православних кућа са 230 душа; А. Змајевић 1671. броји нешто преко 300 католика: 2 католичке куће у граду и око 100 вјерника у осталим кућама и 83 католичке куће у бургу са 200 душа, оп. цит., 215.; М. Ђорга у Извјештају из 1697. наводи да је у Бару хришћана 279. душа: "*У ђорейоменуџом ѓраду Бару не живе само двије куће наших кайолика. Све је ѓак настањено мухамеданцима, чији се број, једној и другој ѓола, укључујући и неколико Срба, који живе у ѓраду и његовом ѓредѓрађу, ѓење на око 2.700 душа.*" Ш. Растводер, оп. цит. стр. 161. Према

Дана 25. новембра стигли смо у село Зубци⁵⁸ (...). Кућа у реченом селу било је бројем 40, хришћанских душа биће бројем 500 (...)⁵⁹.

(...) Село звано Шушањ (...) су куће бројем 80, душа хришћанских биће бројем 900⁶⁰ (...).

Испод Спича, на врх једног суровог и врлетног брда бијаше каштел зван Castel del Francesco; у вријеме када су били заузети Улцињ и Бар речени каштел бијаше дат споразумом. У поменутом каштелу била је црква Светог Димитрија која је раније била црква матична и жупана, која је била Опатија (...)⁶¹.

Франческо де Леонардис у писму Конгрегацији из Паштровића од 3. маја 1638. године помиње⁶² и настојања у циљу повраћаја цркве Св. Марије у Бару:

"Прилог за Свету Конгрегацију који ми је стигао од Господина Барског Викара, који се са некима из својега клера налази у Скадру да би добио натраг (откупио) код Паше цркву Мадоне и из других црквених разлога; и нада се да ће уредити извјесне појединости."

Извјештај Ђорђа Бјанкија, барског надбискупа о својој надбискупији, датиран у Риму на 4. фебруар 1640., говори да римокатолици у Бару имају само цркву Св. Илије, јер им је прије неколико година црква Св. Ђура узета и претворена у цамију. Надбискупија има 21 душу са око 5.000 римокатоличких вјерника.

"Црква Бара је сада под називом, или инвокацијом Светог Илије, пошто је Катедрална црква св. Ђура била, већ је томе неколико година, заузета од стране Турака и претворена у цамију; не остаде чак

Вицку Змајевићу (Извјештај из 1702.), у бургу је 78 породица са 206 душа. *Relatione...* оп, цит., с. 17.

⁵⁸ М. Болица 1614. наводи у Зубцима 20 кућа са 45 мушкараца.

⁵⁹ У Зубцима је *Bianchi* видио двије лијепе слике које су ту пренијете кришом кад су Турци заузели град.Цф.: П. Масарек 1633.. наводи 40 католичких кућа са 200 душа и 2 православне куће са 15 душа.

⁶⁰ Цф. податке П. Масарека, који су идентични са горњим; по *Bianchiju*, свештеници у Зубцима и "*Susciani*"-у су слабе спреме и неприлична живота, а викар у Туђемилима, Петар Самуелис "*ha cattivo odore*". Ј. Радонић... оп. цит., стр. 100.

⁶¹ М. Јачов, *Сјиси...* оп. цит., стр. 337. М. Ђорга наводи: "*Катедрална црква овој града (Нехаја) је славни св. Димитрије Мученик, заштитник и ситијеј града и цијеле оштинте, (црква) је ошкривена и од ње је остиао само волаиј*". Ш. Растодер, *Сјиси...*, оп. цит. стр. 167.

⁶² М. Јачов, *Сјиси...* Оп. цит., стр. 342-343.

ни стана⁶³ за Прелата, који ако би желио посјетити речену цркву, морао би утолити поклонима Турке, који су у оном мјесту страшни, не дозвољавајући чак ни сахрањивање у Граду оним малобројним хришћанима којих је укупно 7 кућа⁶⁴; због чега се преговарало о обнови за службу католицима једне цркве изван Града на темељима неке друге срушене цркве".⁶⁵

Цијенећи потребним оснажити религијско дјеловање у својој средини, *Francesco de Leonardis* је у писму написаном прије 23. априла 1640, стигавши у Рим, молио Конгрегацију да упути у Будву једног учитеља "*che possede la lingua Illirica*"; "*јер би (се) у њоменутој школи сѝекли они из Бара, и друји сусједи, а ѝрије осѝалих они из Црне Горе и Пашипровића...*"⁶⁶.

Конгрегација је ову молбу позитивно ријешила: "*... de necessitate Scholae in Budua Urbe Dalmatiae Litoralіs ergendae pro instruct(i)one Juvenum Pastrovich, Antibarіae, ac vicinor(um) locor(um) sub Turcis, et ex іjs multiplicari possint pro partibus illis, Sacerdotes Linguae Illiricae, et Epirotice*".⁶⁷

Фра Донат Јелић⁶⁸, мисионар у Спичу, обавјештава 21. маја 1640. Конгрегацију о односима са турским властима, наглашавајући свој однос са викаром П. Самуелијем:

"Већ сам писао о Паши Монсињору нашем Надбискупу и Господину Леонардису, али због тога што сумњам да моја писма нису стигла неком несрећом у руке *Samuelija*, који се налазио поново у Ду-

⁶³ А. Змајевић у *Извјештају* из 1671. наводи: "..., а са десне сѝране се види велика кућа Надбискујске ѝпалајѝе. Има величансѝивен улаз изнад којеј се види ѝрб Монсињора надбискујѝа Брунија који је био на Триденѝском копцилу, са друјим ѝрбовима усјеченим у мермеру, ..." оп. цит., стр. 212-13. М. Ђорга 1697. године пише: "Близу цркве је ѝосѝојала надбискујска ѝпалајѝа, веома велика и величансѝивена, међусобно одијељена једним малим ѝрѝом који је сада у ѝосједу Турака." оп. цит. стр. 159.

⁶⁴ Цф.: П. Масарек 1633. наводи 60 кућа хришћана у Бару; 1. фебруара 1637. у Извјештају мисионара фра Санта Сплићанина наводи се 10 кућа; 20. октобра 1637. наводи се 11 кућа са 60 душа унутар града, а укупно у граду 332 хришћанске душе (вјероватни католици), док је турских кућа 207.

⁶⁵ М. Јачов, *Сѝиси...* оп. цит., стр. 414-415.

⁶⁶ *Ibid.* стр. 424.

⁶⁷ *Ibid.* стр. 425. Ј. Радонић... оп. цит., стр. 137. Cf. L. Ćoralić, *Iz prošlosti Paštrovića*, оп. cit., str. 152.

⁶⁸ П. Донат Јелић из Спича (1600-1676), учио је у Дубровнику и Падови, гдје је пришао реформатима. А. Змајевић... оп. цит., стр. 217.

бровнику око наслеђства покојног *Don Zorzi Medina*⁶⁹ из Бара, који је умро у Будви, поново се враћам писању Вашем Преузвишеном Господству молећи Вас да нас обрадујете шаљући нам некакав одговор; само ако не би стигао у руке *Samuelliја*, утолико још боље.

(...) молим да ми се пошаље *placet* да бих могао ићи понекад у дубровачку покрајину или Албанију за моје неопходне и неодложне потребе, а исто тако ради окрепљења, понекад, јер радити са *Samuelliјем* је ствар изузетно тегобна, и док је њега неће недостајати нереда. И молим Вас да пошаљете овласт за нас и за народ, јер не можемо ићи да тражимо Надбискупа у Албанију; на крају Вам препоручујем *Pitera Goeticha*⁷⁰ и *Don Mattheo Braiannija*, нашег (мојег) рођака, и ја Вам најпонижније љубим свете руке".⁷¹

Писмом из Дубровника од 11. јула 1640. барски надбискуп *Giorgio Bianchi*, на повратку из Рима, укорава Конгрегацију што се оглушила о његове захтјеве да се додјели помоћ његовој цркви и њему лично. Његов предшасник *Pietro Maserechi* је био задовољан у потребама, без чега се ни он не може усудити да учини визитацију "*in partibus*".

"Осим других напора које сам препатио за ослобођење фратора из турских руку, у нади у Свету Конгрегацију, утрошио сам своју сиротињу, а да нам се није давала позајмица; али се посуђивао зајам онима који су са завишћу писали против мојих разлога..."⁷²

Одговарајући барском надбискупу, из Конгрегације је иронично питано да ли је тако кратак потез мора учинио да заборави љубазност коју је Света Столица испољила према њему. Подсјећа се да ниједан бискуп у "*partibus infidelium*" нема 200 шкудра годишњу провизију. Даће се Г-дину Арцисвештенику Св. Јеронима његовом агенту 60 шкудра који су му од Свете Конгрегације од недавно додијелени.⁷³

⁶⁹ Помиње се у историјским изворима од 1580. до 1633. као један од најутицајнијих свештеника у Бару. (нпр. као свједок у једном случају и сл.). *Бар њраг...* оп. цит., стр. 63. Cf. L. Čoralić, *Iz prošlosti Paštrovića...* op. cit., str. 152.

⁷⁰ Према једном документу из 1633. године барски патрицијат чине сљедеће породице: *Borisi, Goetichi, Natali, Nasachi, Pasquali i Samuели*, док се *Petar Goetic* помиње као мисионар Конгрегације и као апостолски протонотар и душебрижник барских католика за вријеме надбискупа Петра Богданија 1663-65. године. С. С. Марковић, *Барски патрицијат*, Бар 1995., стр. 16, 30-31.

⁷¹ М. Јачов, *Сјиси...* оп. цит., стр. 427-28.

⁷² Ibid. стр. 436-37

⁷³ Ibid. стр. 437

Мисионар *Francesco de Leonardis* пише Конгрегацији 20. јуча 1640. из Паштровића да је Монсињор барски надбискуп отишао у Задриму, након четвородневног боравка у Будви код Г-дина *Vikara Crutae*.⁷⁴

Mis. F. de Leonardis обавјештава 10. октобра 1640. из Мајина Конгрегацију о Мардарију⁷⁵ у вези са примањем уније, између осталог препоручујући и *Don Marina Bolizzu* у тегама католичких свештеника под турским јармом; бискуп Задриме је повријеђен, монсињор Љеша се спасао смрти на колцу, а монсињору Бара се жели учинити какво изругивање када дође у резиденцију.

"Ја као мањи достојанственик мање сам био истакнут, али нисам прошао без мука, а Г-дин Арциђакон Бара који је био са мном био је толико малтретиран, да су ми били од већег понижења ударци њему, него пријетње учињене мени сабљом исуканом над главом. У ствари, ова ђавоља оруђа заклела су се да ће истријебити хришћанске свештенике, сигурни да ће с њиховим истребљењем раширити мухамеданство."⁷⁶

Надбискуп *Bianchi* у извјештају о канонској визитацији његовој Надбискупији од 9. децембра 1640. даје и податке који се односе на подручје Бара:

"Завршили смо посјету Бару и његовим селима. У Бару кућа католика унутар и изван града биће бројеме 100⁷⁷, а неки живе у кућама Турака, немајући властите куће, у којем мјесту се налази хришћанских душа бројем 600⁷⁸. Немају другу цркву до цркву св. Илије у граду, и након што је заузета црква Свете Марије изван зидина Града, јадни хришћани који су изван Града, тешко могу посјећивати цркву из разлога што су задужени код Турака због лихварства. Пресвлаке цркве су три пара свечане старе одјеће; калеж, једна кутија Пресветога сакраманта; жупник (је) *Don Pietro Samuelli*; приход не долази до више од 20 шкудра. Неки посједи речене цркве су продати од стране свештеника који су мртви, неки узурпирани од стране Турака; остали су у тражењу дрвећа маслина бројем 150, од којих живи жупник.

Село Зубци има кућа бројем 40, хришћанских душа биће бројем

⁷⁴ Ibid. стр. 442-43.

⁷⁵ У вези са догађајем у Мајинама, од 2. октобра 1640.

⁷⁶ М. Јачов...оп. цит., стр. 468-69.

⁷⁷ Податак знатно одступа од податка Петра Масарека (из 1633) о 60 фамилија, или информације из 1637. о 60 хришћанских кућа.

⁷⁸ Вјероватно мисли на католике, којих је по његовом Извјештају из 1637. било 332 и на православце, с обзиром да се у извјештају *Fra Santo-a da Spalato* из исте године помиње 230 православних.

340⁷⁹. Црква св. Николе покривена (је) по своду; пресвлаке: два пара свечаних одежди; један сребрни калез, петнаест прсница, једно звонце, мисал, жупник *Don Antonio Tomasi*, добар свештеник, укупног прихода шкудра бројем X.

Село Туђемили има кућа 25 на броју, хришћанских душа бројем 230⁸⁰.

Село *Sascani* има кућа бројем 50, хришћанских душа бројем 930⁸¹. Црква св. Петке⁸² (је) без надарбина, без залиха, пресвлаке: двије свечане одежде, један сребрни калез⁸³. Црква је мала. Капела покривена по своду. Жупник *Don Piero Laxic*; новчаних прихода од десетине приноса укупно досеже бројем 40. Народ је сиромашан. (...)

Укупно кућа католика у Барској дијецези је бројем 722. Душа католика оба пола је бр. 4.720.⁸⁴

Извјештај Франческа де Леонардиса о стању цркве из 1640. наглашава њене основне потешкоће и смјернице дјеловања:

"У Барској надбискупји, која обухвата, осам бурга градског, села Зубце, Сушањ, Спич, Созину, Туђемили и заједницу Шестана која

⁷⁹ Подаци у знатној мјери варирају: М. Болица 1614. наводи 20 кућа и 45 војно способних мушкараца; у Извјештају надбискупа Bianchiја од 20. октобра 1637. наведен је исти број кућа и 500 хришћанских душа, а у сплитском Извјештају од 1. фебруара 1637. наводи се 40 католичких кућа са 200 становника и 2 православне куће са 15 душа. Каснији подаци говоре следеће: 1671.: 45 кућа и 130 душа за причест; 1697.: 316 католика и 1 Турчин; 1702.: 358 католика.

⁸⁰ Цф.: М. Болица 1614 наводи 30 кућа и 70 војно способних мушкараца; према Извјештају од 1. фебруара 1637. има 20 кућа са 100 католика; 1671 наводе се 22 католичке фамилије и 97 душа и 22 турске куће, а 1697. наводи се 125 католика и 3 турске куће са 15 душа (помиње се и напад Црногораца из 1689. године).

⁸¹ Цф.: податке М. Болице, који 1614. наводи 40 домова и 87 војних обвезника; 1633 и 1637. наводи се 80 кућа и 900 душа; 1671. год. 46 кућа са 157 душа; 1697. год. становника 364, а 1702. год. 358 католика.

⁸² М. Ђорга 1697. наводи: "*Жујна црква је св. Венеранга, мала и неуловна за толики народ, озидана с вољом, која је за вријеме земљотреса (1667) претрпјела извјесну штету*". Била је такође у овом мјесту Шушањ једна црква славног св. Илије од које се виде само неки остаци. Оп. цит., стр. 165. "*Види се једнако на врху једној брда једна друја црква, мала али у рушевината, али се и поред тога понекад бојослужу*". А. Змајевећ... оп. цит., стр. 216.

⁸³ М. Ђорга наводи: "*Има калез са сребрном чашиом сломиеном њак, ше се с ојрезом миси с њом*". Оп. цит., стр. 165.

⁸⁴ М. Јачов... оп. цит. стр. 478-79.

обухвата више од десет села, нема више од пет свештеника: *Pietro Samueli* Викар, *Antonio Tomasi*, *Pietro Đorga*⁸⁵ жупник Сушња, *Giorgio Vuscovich* апостолски мисионар и жупник Шестана. Отац *Donato da Spizza* исто (је) апостолски мисионар и жупник Спича и Созине. Ова Дијецеза имаће око пет хиљада католика и има крајњу неопходност дјелатника: због тога што она два свештеника који живе у граду не могу надокнадити потребе Зубаца и Туђемила, гдје обављају душебрижнство. Ђорђе Вушкович сам не може помагати у толиким селима, међу собом удаљених пола дана хода. Отац Донат из Спича не може често бити у Созини далекој до 10 миља од Спича. Из наведеног произилази да с времена на вријеме ови вјерници умиру без сакраманта. Утолико више ова Дијецеза има потребу за Звањима што је са свих страна окружена Шизматичима, који мало по мало улазе, као што се види у Спичу, гдје је од скора овдје већи дио постао шизматички.

Надбискуп не борави (у Бару) јер нема стана, а његова резиденција била би од изузетно великог значаја, јер уводећи једну Мисију отаца реформата, или у Туђемилима, згодном мјесту или који би се склањали у Шестане⁸⁶ међу брдима, успјело би се значајно окористити и за очување католика и за превођење шизматика. Једнако би се умањило трошак Свете Конгрегације јер уз помоћ оних Отаца не би било потребе за другим мисионарима ни у Шестанима нити у Спичу, а они жупници обрађујући властито старјешинство могли би живјети угодно од уобичајених скупљања прилога тамошњих вјерника врло милосрдних. Била би једнако неопходна помоћ надбискупа за повраћај црквених добара из руку свјетовњака, чијим би се приходима могла одржавати лагодно два свештеника. И изнад свега да би се држали у миру и слози они вјерници, који због властите неслоге мало по мало не долазе (отпадају).

И зато као што су (становници) у Црној Гори и Паштровићима грчког обреда, а као и Барска дијецеза јесу око Будве, гдје из дана у дан стиже народ из оних крајева; налазећи чак и нека погодна лица жељна да научавају дјецу у описмењавању и црквеној дисциплини, сваки пут кад би Вам била погодност способног Учитеља, подсјећам с поштовањем Свету Конгрегацију, да бих уважавао (као) Служење Бо-

⁸⁵ А. Змајевић га помиње у Извјештају из 1671. године, као жупника и мисионара у Бару, старог и оронулог. Оп. цит., стр. 215. Стриц је каснијег надбискупа барског Марка Ђорге (*Giorge, Jorge*), 1696-1700. А. Змајевић... оп. цит., стр. 216.

⁸⁶ Цф. Ј. Радонић... оп. цит., стр. 142.

гу одашилање у Будву једног од оних ученика (...)."87

*Francesco de Leonardis*⁸⁸ обавјештава из Паштровића 30. маја 1641. секретара Конгрегације Инголија да је, између осталог, нашао времена да помогне и у Барској дијецези; како су Созина, Спич и Сушањ без жупника, будући је Отац *fra Donato* због одређених сметњи отишао у Дубровник, а *Don Pietro Giorga* жупник Сушња отишао у Ломбардију из извјесних својих интереса. "*Са собом сам вођио Don Gioanni-ja Frondiceo, који је овдје био и ђрије; и ако ја Госиод умилосииви здрављем и снаиом (јер је кайкад узменираван нерасиоложењем) у духу, да му их обрадујући ја гадe, сиуран сам да ће бити од великој уздизања и уијехе свима оним вјерницима*"⁸⁹.

Барски надбискуп Ђорђе *Bianchi* обавјештава из Призрена 29. октобра 1641. Конгрегацију о куги у Србији и поново у Скопљу, Новом Брду и Јањеви⁹⁰. Из Прокупља је 12. фебруара 1642. јавио да је вршећи канонску визитацију католицима у Србији, у Пећ разговарао са српским патријархом о могућности да прими унију са Римом. У писму од 22. марта 1642. каже да у Србији нема мјеста које није заражено кугом⁹¹.

Из Прокупља, 2. фебруара 1642. барски надбискуп пише Конгрегацији о својим потребама, а у вези са стањем резиденције у Бару:

"Узвишена и Велечасна Господо, Владаоци моји много поштовани,

Будући да су врло разасуте ове Дијецезе Надбискупије барске, све под турском доминацијом, на тај начин да су с доста тешкоћа и опасности за живот Прелата који је визитира, да му се лако могу десити многа зла морајући да хода по сумњивим мјестима више ноћу него дању, готово највише времена се налазим у посјети Бару и Србији: а оно мало времена које ми преостаје да се одморим и одахнем од својег напора, старости и слабости, немам гдје; будући је изгубљена и узурпирана од стране Турака резиденција Барске надбискупије са свим покретним добрима и некретнинама; у Катедралној цркви коју су

⁸⁷ М. Јачов... оп. цит. стр.487

⁸⁸ Иако је митрополит Мардарије (1637-1659) 2. октобра 1640. у Мајинама пристао на унију дајући Леонардију исповијед вјере, коју је овај превео, и био његов гласник код папе Урбана VIII (1623-1644), Леонарди је касније боравао и на Цетињу, а писао је и о Пећкој патријаршији; овај интелигентни посматрач, како истиче Ј. Радонић, нарочито је био заинтересован за Црну Гору одн. Зету.

⁸⁹ М. Јачов... оп. цит. стр. 515

⁹⁰ Ibid., стр. 534-35.

⁹¹ Ibid., стр. 544-45, 547.

Турци начинили џамијом унутар реченог Града, не налази се ни једне споменице⁹² о стварима поменуте резиденције, како се показало свакоме. Начелно Турци реченог Града не дозвољавају да Прелати могу резидирати и становати унутар Града, будући да је речени Град на обали мора. Многи сумничавци сматрају бискупе шпијунима: оним малобројним хришћанима који станују у наведеном граду ако не држе своје фамилије са собом не дају да станују унутра; и будући да нема ни једно мјесто гдје се могу одморити и одахнути у вријеме када се не може преговарати и ићи у визитацију, не могу пронаћи да одморим своје кости до у једној кући коју сам направио о властитом трошку у Сапској дијацези: без икаквог прејудуцирања о реченој Дијецези, понизно молим Ваше Узвишености да се удостоје додијелити ми милост да могу одмарати у поменутој мојој кући; у именованој Дијецези, која није удаљена више од дан хода од Бара; и сваки пут када биде потреба може се ићи у Бар; јер ако ми учините такву милост бићу врло захваљан молити Нашег Господа за дуг и сретан живот Вашој Узвишености.

Giorgio Bianchi, Arcivescovo di Antivari⁹³".

У писму од 3. маја 1642. *Giorgio Bianchi Arciv(escovo) d' Antivari* извјештава о сазивању "дијацезалног синода" у Скопској Црној Гори, на којем су учествовали свих 11 римокатоличких свештеника у Србији. Том приликом моли за сагласност и помоћ од Конгрегације да може саградити надбискупску резиденцију у Паштровићима:

"А затим сам, с помоћу Божјом сишао из Србије у Задриму да се одморим и одахнем неколико дана, потом ћу сачекати да се пребацим према Бару да посјетим оне крајеве; и сачекаћу да пронађем неку кућу или станиште у Паштровићима да бих боравио неко вријеме на наведеном мјесту; да бих поправио неке злоупотребе и црквене послове оне дијецезе како сам прије писао Вашем Узоритом Господству из Србије: а ако будем помогнут од свете Конгрегације за ширење Вјере са ових 50 шкудра које имам и са помоћу Свете Конгрегације прионућу да направим резиденцију у Паштровићима која ће нам неко вријеме служити, а затим остати у сталном посједу наших сукцесора; а потом ако Бог даде још начина, неће се издатак изгубити, већ ће се моћи потрошити за рестаурирање оне у Бару⁹⁴, која је била у прошлости, јер

⁹² В. Василије Лукић, *Пречисћа Крајинска*, Цетиње 1974., стр. 40.

⁹³ М. Јачов... оп. цит. стр. 545-46

⁹⁴ Поправивши односе са Турцима, повремено је до 1642. резидирао у Бару, ослањајући се на мито којим је поткупљивао турске старјешине: "*Non ho trovato piu' pessimi Turchi che in Antivari*".

се у ово вријеме нити у Бару нити у другим мјестима јурисдикције Барске надбискупије неће наћи мјеста за пребивање надбискупа; а ако се направи у Паштровићима, овдје ће Прелат бити сигуран од свакаког лошег и изопаченог народа и моћи ће држати строго своје дијелове Дијецезе; јер ја не желим више да станујем у Дијецезама других, колико да се не умрљам клеветама других, толико због поштовања Светих Канона..."⁹⁵

Историјска расправа из Извјештаја *Francesca de Leonardisa (Observationi "alla medesima Sacra Congregatione")* датирана на Цетињу 14. октобра 1642. одражава поимање историјских токова и у барском крају:

..."Од овога је водио поријекло краљ Стефан, други овога имена краљ Србије, с којим се сједини у брачној свези Елена кћи Краља Француске, жена заиста врло побожна, јер учини да се изгради више од четрдесет манастира св. Бенедикта..."⁹⁶

... "Од истога краља Уроша би изграђена католицима црква Блажене Дјеве у Свачу и *Collediata di Santa Maria d'Antivari*, било ми је речено од врло велечасног *Don Pietro Chiurea* жупника; има се тако од најстаријег предања. Слично начини цркву Свете Марије зване *Рошал* у барској Дијецези⁹⁷, које цркве у садашњости јесу и биле су увијек латинског обреда, како се има по незаборавној традицији"⁹⁸.

У Извјештају Ђорђа Бјанкија (између 12. априла и 24. новембра 1642) о канонској визитацији Србији каже се да се: "*најјонизнији и најоганији Слуга Giorgio Bianchi барски надбискуп и њимас краљевства Србије уистину недостиојан овога ранга*" у наведеним провинцијама Србије са оним људима служио језицима: епиротским, италијанским, илирским, латинским и турским.⁹⁹

Francesco Bolizza у писму из Котора од 17. августа 1643. помиње да је пренио *Franciscu de Leonardisu* и калуђерима пећког патријарха да због постојећих немира не могу да путују у Рим, већ да се врате у своје манастире. Том приликом он препоручује Леонардиса и истиче: "*Пошврћујем јасно овом њриликом још више своје убјеђење већ изложено у њрејходним њисмима Вашој Узоријој њосјоди и враћам се њонављајући с дубоким њошћовањем, њогсјећајући да се њо свим размајтрањима која су већ учињена неће обезбиједити боље*

⁹⁵ М. Јачов... оп. цит. стр.551-552.

⁹⁶ М. Јачов... оп. цит. стр. 572, 573.

⁹⁷ Ј. Радонић... оп. цит. стр. 168.

⁹⁸ М. Јачов... оп. цит. стр. 574.

⁹⁹ Ibid., стр. 587, 590.

свим овим народима, како нашеї, ꙗко ꙗркої обреда, осим мишљу да се узвиси на Барску надбискупїју, (особа) изложена оним условима, каквоће коју изискују нейходности и ѿпїребе оних вјерника..."¹⁰⁰

Кавалир Фрањо Болица 21. септембра 1643. у писму Секретару Инголију каже да је у претходним писмима писао о Барској надбискупији¹⁰¹, да би му у писму од 20. октобра 1643. предложио да надбискупа барског Ђорђа Бјанкија, због поодмаклих година премјести у Сапу, а на његово мјесто постави Francesca de Leonardisa:

"... пошто сам већ искусио колико је корисно успјело његово лично залагање, бивам сигуран, да ће слиједећи овласти и достојанства бити врло по вољи и од плода, не само барској дијецези, већ у читавој Србији, у којој Барска надбискупија извршава ординаријат јурисдикције, и још у Албанији, а добрим дијелом и у Бугарској, гдје се пружа као Метрополија; па и на Илире грчког обреда и на усавршавање Трактата, које смо тако срећно започели код пећког патријарха за унију са Светом Столицом, да се не би могло жељети предности, а вашу власт цијенио бих средством дијелом обезбијеђеним и унапријеђеним Божјом Провидношћу, да би се учврстио и усавршио један тако велики посао и од толике важности.

(...) не може се пожељети субјекта који више одговара дужности барског надбискупа, и по науку и по припадности земљи, и по мудрости у послу и по језику и по саставу (тјелесној конституцији) и по снажној природи отпорној на тешкоће, одважној у сусрету с опасностима, прилагодљивој и пријемчивој сваком личном услову и сваком начину живљења и паћења, прихваћеној и милој једнако свих хришћанима једног и другог обреда, који би једнако осјетили велику утјеху и посебно се захвалили Богу за промоцију њега Господина Арциђакона. Једнако би Сапатска дијецеза, будући је већ толико времена без најмање озлојеђености или немарности практикована мудрим владањем Врло Поштованог Монсињора надбискупа Бјанкија, остала врло утјешном видјевши га реституисаног у пастира, а он Монсињор Надбискуп већ отежан од година и знајући да се не може одупријети напорима и путовањима, нити да може пружати ни помоћи, ни подршке које трежи пространа Барска Метрополија, имаће за услугу и посебну милост да буде премјештен у мирнији живот. (...) Света Столица ће овлашћивањем поменутог Г-дина Арциђакона бити обезбијеђена свештеником и дјелатником врло великог талента и плода у свим пот-

¹⁰⁰ Ibid., 615.

¹⁰¹ Ibid., стр. 619.

ребама..."¹⁰²

Fra Gregorio Romano, вицеперфект фрањеваца у Албанији предлаже у писму из Котора од 28. октобра 1643. упућеном Светој Конгрегацији да надбискупа барског Ђорђа Бјанкија премјести у Сапу¹⁰³, а на његово мјесто постави мисионара *Francesca de Leonardisa*¹⁰⁴, чиме се придружује настојањима да се он узвиси:

"(...) Господин Арциђакон де Леонардис, будући је једноставан мисионар, са великим се духом и ревношћу ангажовао у служби Божјој, својом примјереношћу, ученошћу и опрезношћу био од врло велике изградње и плода вјерницима из своје Мисије, највише онима грчког обреда, будући се чак показао увијек врло погодним и говорљивим за промоцију наших Мисија и за заштиту наших Отаца: и зато што се подразумејива да Монсињор Надбискуп Bianchi, осјећајући се оптерећеним годинама, не могавши се одупријети напорима које изискују цијеле Покрајине подвргнуте његовој јурисдикцији, имаде наум одрећи се Дужности, са сваком понизношћу и религиозном истином, познајући односнога, а с искуственог познавања ових крајева - представљам тој Светој Конгрегацији што бих сматрао великом Божјом службом и уздигнућем Свете вјере; да поменута надбискупија буде додијељена лицу наведеног Господина Арциђакона де Леонардиса; јер је подложен науци не осредњој и уобичајеној, умјешан у односу на земљу, мудар, снажан, еластичан, навикнут на употребу и обичаје ових мјеста, вољен, поштован и високо цијењен од народа; успио би у својој промоцији врло опште утјехе и плода значајног добра вјерницима, и чак наших Мисија и наших Отаца и у свим потребама; који би имали истинитог и ревног Заштитника и Браниоца, утолико више корисног због помоћи душама, који би осим својом помоћи, ауторитетом и правцем олакшао улазак у Краљевство Србије гдје је за тим изузетно велика потреба, још веће у Албанији због оскудице, дјелатника, највише код Илира грчког обреда, код којих је Господин арциђакон већ започео разговор о унији са Светом Римском Столицом: тако да бих са свим поштовањем сматрао врло умјесним његово промовисање у случају одрицања Знаменитог Монсињора Bianchiја, за којег бих једнако вјеровао, да би био, будући премјештен на управљање Сапом,

¹⁰² Ibid., стр. 620-621.

¹⁰³ На основу његовог захтјева, папа Inocent X (1644-1655) вратио је Bianchiја 1644. на пређашњу столицу у Горњу Задриму (Sarra), када оставља несрећене прилике у архидијезези, у свађи са суфраганима. И. Марковић... оп. cit., стр. 206-207.

¹⁰⁴ М. Јачов... оп. cit. стр. 621.

као практикант и зналац Земље, на задовољство и утјеху оним вјерницима, и такође на заштиту и помоћ нашим мисијама, какав је био до сада, будући он први Аутор под заштитом којег су биле уведене, Бог зна, са овим нашим миром и Духовним плодом: и заиста ако буде промовисан на ону бискупију коју жели други подложник, без икакве сумње био би од великог прејудицирања по духовне интересе, као и свјетовне, оне Дијецезе која је већ преиначена због различитих неприкладности које су уведене: то добро знају јадни мисионари: (...) Отац *Vonaventura da Palazzolo* свјестан добрих квалитета реченог Господина Арциђакона, који не могу бити бољи, као и потреба оних људи; да ће уз помоћ Светог Духа ријешити оно што изгледа од највеће услуге и славе Богу, ..."¹⁰⁵.

За сједницу Конзисторије која је одржана око 5. новембра 1644. *Francesca de Leonardisa* је предложен за надбискупа Барске надбискупије: **"Иако га ће са више ауторитетна носити наведени важан њосао"**¹⁰⁶.

Послије 19. јуна 1645. послато је након прилично дуго времена, писмо Конгрегације као одговор на Извјештај барског надбискупа *Francesca de Leonardisa*, према којем је одлучено да треба радити на унији пећког патријарха Пајсија¹⁰⁷. Римокатоличко учење о Светој тајни еухаристије и о Исхођењу св. Духа патријарху треба да предочи барски надбискуп (сходно актима флорентинског¹⁰⁸ Светог Екуменског Концила)¹⁰⁹.

Активности на унији требало је да се интензивирају: калуђер Висарион, архиђакон црногорског епископа, био је одређен за мисионара у Србију и имао је задатак да заједно са *Francescom de Leonardisom* припреми унију српског патријарха са Светом Столицом.¹¹⁰ Међутим, због Леонардијеве смрти у септембру 1645., није реализована канонска визитација Србији, а ни Турци због рата с Млечанима нису допуштали пролаз кроз њихову територију. Рад на унији је прекинут.

¹⁰⁵ Ibid., стр. 622.

¹⁰⁶ Ibid., стр. 645. Папа Иноцент X га је против воље учинио 29. новембра 1644. у Риму барским надбискупом, са јурисдикцијом над Барском дијецезом, Србијом, Арбанијом и добрим дијелом Бугарске.

¹⁰⁷ (1614-1648).

¹⁰⁸ О неким консеквенцама проглашења обновљеног јединства хришћанских цркава у Фиренци 6. јула 1439. в. у *Archiepiscopus Craunenis*, проф. др Сима М. Ђирковић, Историјски записи, Година LXXIII, бр. 1-2/2000, Подгорица 2000., стр. 47-54.

¹⁰⁹ М. Јачов... оп. цит. стр. 585-87.

¹¹⁰ Ibid., стр. 643, 644.

Закључак

Извјештаји упућени Конгрегацији за ширење вјере у времену од 1627. до 1644. године, из грађе коју је објавио Марко Јачов 1986. године, писани су италијанским језиком, лингвистичко-литерарним стилем који дугим и веома сложеним реченицама, препуним сувишних фраза, везује ауторе уз традицију раније италијанске литературе и класичну конструкцију реченице и одражава образовни ниво, материјално стање и социјално поријекло извјештилаца. Преведени дјелови релација приказују погоршавање животних услова и религиозних слобода хришћанског, посебно католичког живља на територији некадашњег барског дистрикта. Неповољне околности ће половином XVII вијека кулминирати неуспјешним покушајем млетачког освајања Бара и сљедствено, драстичним егзодусом католичког становништва у западне крајеве.

Док је значајан пажња барских надбискупа окренута ширем залеђу које се сходно црквеном устројству налази под њиховом јурисдикцијом, град Бар и непосредна околина, налазећи се у осјетљивим политичким и војним приликама односног периода на раздјелници хришћанског и отоманског свијета, описивани су у извјештајима и писмима и других католичких достојанственика, која доносе низ релевантних и мање познатих података о броју и вјерској структури становништва, друштвеном и посебно интерконфесионалним односима, сакралним објектима, готово анонимним духовним лицима, вршиоцима црквених служби и другим појединцима.

Компаративном анализом ранијих еклезијастичких релација, као и оних које ће након приказаних докумената услиједити, а односе се на XVII вијек, указује се посебно на демографске, етничке, конфесионалне и социјалне промјене, на напоре за очување сопствених права и традиција, али и на правце дјеловања Католичке цркве на овом и ширем подручју у односном периоду.

Savo Marković

Il distretto di Antivari nelle relazioni ecclesiastiche dal 1627 al 1644

Riassunto

Il papa Gregorio XV il 6. gennaio del 1622 formò la Sacra Congregazione "de Propaganda Fide", assegnandole, come all'organo supreme e centrale per la propagazione del cattolicesimo, il compito di lavorare all'attuazione dell'unione tra gli ortodossi e di organizzare e sorvegliare la propagazione del cattolicesimo tra non cristiani. Il primo segretario della Sacra Congregazione fu Francesco Ingoli, e l'archivio della Congregazione abbraccia il periodo dal 1622 fino ad oggi. La Sacra Congregazione, secondo l'atto della fondazione, fu formata dai 13 cardinali, i quali tenevano le sedute mensili, il più spesso con la presenza del papa (coram Sanctissimo). Il materiale che nel 1986 fu pubblicato da Marco Jačov (Gli atti della Sacra Congregazione "de Propaganda Fide" a Roma sui Serbi 1622-1644, Belgrado 1968) sono le lettere dei prelati sulle quali la Congregazione disputava alle sedute mensili (Congregazioni Generali), particolari e settimanali (Congressi).

I rapporti concernenti il territorio di Antivari, che erano inviati alla Sacra Congregazione per la propagazione della fede nel periodo dal 1627 al 1644, erano scritti in lingua italiana, con lo stile linguistico letterario il quale, con le frasi lunghe e complesse, stracariche degli idiomi eccessivi, lega gli autori con la tradizione della letteratura italiana precedente e con la costruzione della frase classica, il che riflette il livello educativo, lo stato materiale e l'origine sociale dei relatori.

Le parti tradotte delle relazioni reffigurano i peggioramenti delle condizioni di vita e delle libertà confessionali, piuttosto della popolazione cattolica sul territorio del precedente distretto antivarese (parte della diocesi antivarese). le circostanze sfavorevoli nella metà del XVII secolo culminarono con un tentativo fallito del conquistare di Antivari da parte dei veneziani, e di conseguenza, con un drastico esodo della popolazione cattolica nelle regioni occidentali.

Mentre la notevole attenzione degli archivescovi antivaresi è volta verso più larghi rettoerre che, conformemente all'asestamento ecclesiastico si trovano sotto la loro giurisdizione, la città di Antivari e più vicini dintorni, trovandosi in situazioni politiche e militari delicatissime del rela-

tivo periodo, nei confini del mondo cristiano e musulmano, sono descritti anche nelle relazione degli altri prelati, che portano un filo dei rilevanti e meno conosciuti dati sul numero e sulla struttura della fede della popolazione, sui rapporti sociali e inanzitutto sui rapporti interconfessionali, sui oggetti sacrali, sui quasi anonimi sacerdoti, sui facenti dei servizi sacrali e sugli altri individui, tenuti in poca considerazione.

Con analisi comparativa delle precedenti relazioni ecclesiastiche, nonche di quelle che documenti rappresentati susseguiranno, e relative al XVII secolo, si accenna particolarmente ai cambiamenti demografici, etnici, confessionale e sociali, agli sforzi pre la conservazione dei propri diritti e delle tradizioni, altresì alle direzioni dell'operosità della Chiesa cattolica su questo e sullo spazio più ampio nel relativo periodo.

Миле Бакић*

АРХИВСКА ДЈЕЛАТНОСТ У КРАЉЕВИНИ ЦРНОЈ ГОРИ ЗА ВРИЈЕМЕ КРАЉА НИКОЛЕ I ПЕТРОВИЋА ЊЕГОША

1. Државно уређење

Сатре форме власти и ранија државна организација нијесу више одговарале карактеру и потребама државе. По окончању Берлинског конгреса (1878), одлучно се кренуло путем корјених реформи државне управе.

На Скупштини народних главара од 2. августа 1879. године (то је последња скупштина главара) укинут је Сенат и умјесто њега формирани су: Државни савјет, министарства и Велики суд. Овим су функције Сената подијељене на новоосноване органе, чиме је учињен значајан напредак у модернизацији државне власти.

Државни савјет су чинили сви министри и лица која је именован књаз. Он је био у неку руку Народна скупштина и вршио је законодавну власт. Од министарства су формирана за: унутрашња дјела, вањске послове, правду, финансије и војску. Област просвјете је била у надлежности Министарства за финансије.

Велики суд је био највиша судска власт у земљи, имао је четири члана, а за његовог предсједника је постављен војвода Божо Петровић.

Такође, значајна пажња је посвећена реформи локалне власти. Читава земља подијељена је у *10 нахија*: Катунска, Ријечка, Црмнич-

* Аутор је магистар архивистичких наука

ка, Љешанска, Приморска, Брдска, Никшићка, Зетска, Морачка и Васојевићка. Нахије су подјељене на капетаније, као основне јединице локалне власти: Капетани су били на њиховом челу и обављали су управну и судску власт на локалном нивоу. Старјешине нахија су били окружни капетани и били су истовремено предсједници окружних судова. Сва управа је била под надлежношћу Министарства унутрашњих дјела. Оно је подијељено на четири управе: поморства, грађевина, санитета, поште и телеграфа.

Године 1888. усвојен је *Ойшии имовински законик* Валтазара Богишића, којим је, уважавајући савремена достигнућа, кодификовано обичајно право у области имовинско-правних односа. (Аутор Законака Валтазар Богишић познати је хрватски правник и правни теоретичар).

Године 1902. установљава се *Књажевска влада* као врховни орган књажевске извршне власти. Исте године, и наредне, наставља се реформа судова. Донесени су *Закон о судској власћи*, 1902. и *Закон о усјројстиву судова*, 1902. године. Судство је било једно од три врсте власти, сасвим независно. Једино је код капетанија остало да капетани, поред управне, војне, имају и судску власт, и судили су као првостепени судови ниже судске спорове. Обласни судови су били виша судска инстанца, имали су предсједника и три судије, а Виши суд је представљао највишу судску власт, имао је предсједника и четири судије. Судило се на основу *Законика књаза Данила* из 1855. године, а потом по *Ойшием имовинском законуку*¹ из 1888. године.

Током 1903. године извршена је реформа административно-територијалне организације земље. Законом² је земља подијељена на пет области на челу са обласним управитељима, потчињеним министру унутрашњих дјела. Законом³ из 1904. године овај закон је измијењен и допуњен, те је уведено 56 капетанија.

Доношење *Усјава* 1905. године⁴ представља изузетно значајан догађај у државно-правном животу и историји Црне Горе. Он је поставио савремену правну структуру и организацију црногорске државе. Њиме су промовисана савремена демократска правна начела, ограничен краљев апсолутизам и омогућено учешће грађана у вршењу државних послова. Са њиме почиње период уставног и парламентарног об-

¹ Богишић Валтазар, *Ойшии имовински законик*, Цетиње, 1988.

² *Закон о административној појели државе*, од 7. XII 1903. године.

³ *Закон о измјенама и дојунама Закона о административној појели Државе*, 15. VII 1904. године.

⁴ *Усјав за Књажевину Црну Гору*, Подгорица 1999.

лика владавине у Црној Гори. Његовим одредбама Народна скупштина је законодавни орган, нема право законодавне иницијативе, већ влада, односно опште народно представништво. Црна Гора је уставна монархија са народним представништвом. Књаз је поглавар државе, његова је личност неприкосновена и ником не одговара. Влада не одговара Скупштини, него књазу. Он поставља и разрјешава министре.

На основу Устава услиједило је доношење низа нових закона који су представљали темеље у спровођењу реформи и осавремењавању црногорске државе: *Закон о шћамји у Књажевини Црној Гори* (1905), *Закон о избору народних посланика* (1907), *Закон о административној поједи књажевине Црне Горе* (1910), и др.

2. Државна администрација

За вријеме владавине краља Николе дошло је до даљег ширења и усавршавања државне (јавне) администрације. Промјене у организацији власти на централном и локалном нивоу пратио је процес административних промјена.

У локалним органима започиње да се први пут формира администрација. У капетанијама као локалној власти она је доста неуједначена. Постоји 56 капетанија, а све интегрално не врше административне послове. Неке од њих воде пореске књиге (дације), а неке судске протоколе. Неке капетаније не воде никакве административне књиге. Углавном за већину њих увођење судских протокола представља почетак оснивања администрације. Тај процес ишао је доста споро и трајао је око двадесетак година.

Када је ријеч о администрацији на нивоу централних органа власти, задржабна је администрација из претходних периода. Задржане су све раније помоћне регистратурске, односно канцеларијске књиге: *Прошћокол Правителствујуићеј сената*, *Прошћокол судских комисија*, *Прошћокол криминални*, и др. Уводе се и нови, услед ширења и повећања активности администрације: помоћне књиге за поједине највише државне органе, или пак поједине њихове области рада; дјеловодници, регистри и др.⁵

Извршеном *реформом* 1879. године, највише је захваћена државна управа на највишем нивоу. То је била највиша реформа државне управе до тада у Црној Гори. Поред оснивања низа органа централне власти, велико њено достигнуће представља и разграничење и подјела власти на законодавну, извршну и судску, и у том смислу створене,

⁵ ДАЦГ, Цетиње. *Инвенћар помоћних књића архивских фондова*, 1-10.

односно реорганизоване централне државне власти, али и власти на нижем, локалном нивоу, са одговарајућом компетенцијом, односно надлежношћу.

Све ове промјене су имале одраза и на државну, односно јавну администрацију и њено пословање. Долази до великог пораста продукције службених списа (аката), а у великој мјери је повећан државни административни, чиновнички апарат. У његовом саставу и структури почиње се стварати хијерархија са издвојеним, руководећим администраторима и "старјешинама", писарима, архиварима, и др. Они су се старали за службене списе, чували их, сређивали, и почели поступно да доносе прве прописе о канцеларијском пословању.

3. Оснивање националног архива и доношење првих пројеката из архивске области

Попут других јужнословенских народа и код нас се почело крајем XIX вијека размишљати о оснивању националног, земаљског архива и доношењу првих архивских прописа.

По налогу краља Николе 1896. године покренута је иницијатива о оснивању *Државне архиве*. Професор Филип Ковачевић, дворски библиотекар, се ангажовао на овом послу, и сачинио је: *Упутство за уређење Државне архиве* и начин и средства по којима ће се извршити Упутство о уређењу Државне архиве.

На даљој реализацији ове идеје мало се урадило. Сметњу је учинило помањкање и оскудност материјалних средстава, а у то вријеме су формиран национални музеј и национална библиотека, који су, изгледа, имали одређен приоритет у односу на Државну архиву. Црна Гора, као мала и сиромашна држава, засигурно није имала моћи, ни кадровских ни материјалних, да у исто вријеме и паралелно реализује сва три ова сложена национална пројекта.

Његово одлагање за касније имало је за посљедицу да су фалила материјална средства, настала су унутрашња политичка трвења и нестабилност у земљи, наилазак балканских и свјетског рата, што је све онемогућило и успорило реализацију ове идеје.

Међутим, у сваком случају она је врло значајна и има врло високо мјесто у црногорској архивистици. Она је умногоме допринијела сазријевању свијести о потреби оснивања националног архива и установљењу архивске службе у Црној Гори, до чије успоставе ће доћи пола вијека касније.

Године 1902. *Основним државним законом о Књажевској влади и Државном савјету*, такође стварају се одређене претпоставке нор-

мативне и професионалне природе о оснивању архива. Њима су министарства обавезана да грађу чувају, сређују и предају "Државној архиви" сваке десете године, у складу са Упутством за уређење Државне архиве. Овим је поново потврђен идентитет ове идеје, идентите архива као институције и рада архивске службе на архивској грађи. Државна архива није имала своју сопствену зграду, а архивска грађа је чувана на више мјеста у одређеним импровизованим спремиштима: Биљарди, Двору, министарствима, Цетињском манастиру, и др. Године 1906. у Биљарди се догодио пожар у којем је изгорела и архивска грађа, у којој и грађа Великог суда, и др.

4. Упутство за уређење Државне архиве

Упутство донесено 17. августа 1896. године. Написао га је професор Филип Ковачевић, "чувар Дворске књижнице", "по налогу Височанства Књаза и Господара Николе Првога".

Упутство се састоји од 6 тачака, а циљ уређења Државне архиве је "сачувати списе од уништења трулежи и спољашње пропасти", уредити их "да се могу лако прегледати, руковати с њима, контролисати их, користити се истијеме, њихово лакше проналажење "кад је од којекога потреба", како стоји у преамбули Упутства.

Тачка 1. овог упутства налаже да се спис отресе од прашине, исправи и уложи у своју навлаку, на којој се у исто вријеме учини извод списка, или ако је потреба буквално препише. Навлаке (кошуљице) се групишу у мјесечне руковијети (досијеи), а ове крајем године у годишње свеске (фасцикле), везане каишима (врпце), затварају се у картунима (кутијама) и закључавају у ормарима архива.

У тачки 2. Упутства је утврђено да се у архиви чувају под сљедећим знаковима (регистратурска сигнатура):

а) За оригиналне списе: Књаж. Црн. Државна архива; Одјељење, Број;

б) За навлаке (преписе или изводе). Књаж. Црн. Државна архива; Године; Мјесец; Одјељење; Број;

ц) За руковјети: Књ. Црн. Држ. Арх.; Одјељење; Година; Мјесец;

д) За свеске у кутије: Књ. Црн. Држ. Арх.; Одјељење; Година; Свеска.

Слиједећа тачка Упутства утврђује питања преписа докумената. Двије су врсте преписа: изводи и буквални препис. Буквално се списи преписују, ако су: "упрљати, издрти, избуцати, лаписом написати, изгледати, подвргнути трулежу - уопште". Ако су на ма каквој ивици

унутрашње пропасти, на њих се састављају изводи: навлаке (кошуљице) које садрже буквални препис обиљежавају се ријечју (ознаком) "Препис", а ако је на којима учињен извод, означавају се са "Извод".

Препис треба, предвиђено је Упутством, да је истовјетан оригиналу, језик и правопис не смију се мијењати. Старословенска слова која су изван употребе у нашој азбуци, преписују се изворно, а стари облици слова (я, ю, е, ђ, ы, ѿ, щ, њ, њ, итд.) "пишу се у данашњијем облицима тијех слова". У преписивању треба се придржавати правила: што се може прочитати то се може преписати, "чувајући се ма каквог самовољног нагађања при преписивању". Упутством је одређено да изводи морају бити кратки, јасни и сажети, како би могли пружити кориснику потребне податке о списима за чије коришћење имају интереса. На захтјев "извршитеља за уређење Државне архиве" преписивач је обавезан "у свако доба" подносити извјештај о томе колико је по одјељењима преписао списа, урадио извода, а колико преписа и извода није и из којих разлога, како би по основу њих "чинио нужне кораке и предузимао потребне мјере да се доскочи потешкоћама". Ови руком писани извјештаји су привремени, док се не устроје намјесто њих штампани формулари (типски образац извјештаја), који ће се нумерички попуњавати, а примједбе ријечима образлагати.

Тачком 4. Упутства утврђени су устројство и организација државне архиве по аналогiji са постојећом јавном државном организацијом. Државна архива подијељена је у шест одјељења: Прво одјељење - Списи који се односе на цркву, школу и просвјету, Друго одјељење - Судбени (судски) списи; Треће одјељење - Финансијски списи; Четврто одјељење - Списи који се односе на јавну, унутрашњу државну Управу; Пето одјељење - Војни списи; Шесто одјељење - Политичко-дипломатски списи. Свако одјељење има свој посебни каталог (протокол) у коме се биљежи: текући број списа одјељења којем припада, број свеске (фасцикле) у којој су у томе одјељењу у Архиви чува, кратки садржај, извод списа и примједба која би се евентуално о спису могла казати.

У слѣдећој тачки овог Упутства говори се о помоћи архивским књигама. Упутство налаже обавезу вођења Кључа каталога (регистра) у циљу брзог тражења и проналажења списа. Овај каталог (именски, односно азбучни регистар) је подијељен на тридесет слова азбуке, додајући ако је потребно и слова из туђих азбука, а којих нема у нашој азбуци. Под тим словима исписују се имана лица и догађаја о којима је ријеч у списима Државне архиве, о њима се биљежи знак (сигнатура) под којим се у Архиви спис чува. Сврха овог кључа каталога (регистра) је "да се у свако доба могу наћи у Архиви, како поједини, тако

и сви списи који се односе на извјесно лице или догађај, на преписку са појединијем државама, или на ма какви унутрашњи одношај". У тачки Упутства је дат и образац Кључа каталога, који садржи двије рубрике: 1) Имена лица и догађаја о којима се говори у списима Државне архиве, и 2) Знакови под којим се дотични списи у Архиви чувају. У даљем се тексту разрађује поступак биљежења података у Кључу каталога. У другу рубрику "Знакови под којима се дотични списи у Архиви чувају", подразумијева се број одјељења написан римском цифром у виду бројитеља и текући број тога одјељења написат арапском цифром у виду именитеља" (пр. V/3567.). Римска цифра, каже се у Упутству, упућује на дотични каталог, а арапска на текући број тога каталога, према којем у каталогу стоји забиљежен и број свеске у којој се овај спис налази. Обим кључа каталога зависи од броја имена лица и догађаја, који се у њега уведу. У исписивању података за лица и догађаје "треба вазда имати на уму главу државе и њене органе, па забиљежити и унијети у овај кључ све за чим се мисли да им може икада доћи до потребе". При томе, утврђено је у Упутству, треба узети у обзир да ће се генерације служити са списима из Архиве за научне циљеве, те је зато потребно "у Кључ каталога унијети и имена мјеста, покрајина и држава о којима је у списима ријеч, а тако исто и имена важнијих предмета и ствари". Тако састављени Кључ каталога служи у исто вријеме и као важно и поготову једино помоћно средство за лако и брзо упознавање са Државном архивом.

У тачки 6. Упутства одређено је да Државна архива води "Уруцбени дневник Државне архиве", са циљем како се списи, њихови преписи и изводи не би загубили или заборавили приликом давања на коришћење, "а исто тако, ако је потреба, да би се поједини најмителји истијех опоменули на повратак". У Уруцбеном записнику се биљежи знак урученог списка, дан уручења и узима потпис уручиоца. Приликом повратка списка чувар Архиве биљежи дан повратка и својеручно потписује да је спис враћен. У овом дневнику отворена је рубрика "примједба" у којој се биљежи "ма какви неповолни догађај са уручењем списом". У Упутству је дат образац формулара овог дневника, који се састоји из сљедећих рубрика: 1) Знак уруцбеног списка; 2) Дан када је спис уручен; 3) Потпис уручиоца; 4) Дан када је спис враћен; 5) Потпис чувара Архиве; 6) Примједба.⁶

⁶ На крају Упутства, као завршни дио, стоји текст његовог аутора проф. Филипа Ковачевића. "При састављању овој Упуцбеним пазимо сам да ствар што брже изведем, али ипак да ништа не пропустим што је нужно за добро уређење једне Архиве... По највишем у налогу његова Височанства

Ово Упутство је у Црној Гори први државни документ који нормативно регулише архивску проблематику. У Упутству поред архивске проблематике заступљена је проблематика административног, односно канцеларијског пословања. У Упутству је прописан начин и поступак заштите службених списа и других докумената, прикупљање, чување, евиденција и обрада архивске, односно регистратурске грађе (архивске грађе у настајању) ради лакшег коришћења у научне и друге сврхе. У Упутству има за оно вријеме веома успјелих административно-архивских рјешења: Кључ каталога на одређен начин представља, са одређеном физиономијом и функцијом, врсту научно-информативног средства, односно стручно помагало за "лако и брзо упознавање Државне архиве", функцију службених списа за научене потребе, и др.

*5. Начин и средства по којима ће се извршити Упутство за уређење Државне архиве.*⁷

Начин и средства по којима ће се извршити Упутство за уређење Државне архиве представља једну врсту подзаконског акта, односно правилника о унутрашњим односима и раду Државне архиве (Државног архива). Његова је сврха у томе да би се "тачно и чим прије извело Упутство".

Радам Државне архиве ће управљати нарочити повјереник "преко једног фактора", а под њиховим руководством радиће "најмање шест опробаних, прилежних и вјештих канцелариста".

Дужности су повјереникове, како стоји у тачки 3. овог документа, да задовољи потребе Архиве, по питању материјала и радне снаге; да издаје фактору нужне напутке (упутства, закључке), којима ће се тачно примјењивати Упутство; да прима повремене извјештаје (извјешћа) факторове о развијању и напредовању рада; да предузме потребне мјере "којима ће се доскочити ма било којој сметњи или потешкоћи у извршавању рада"; да одговара за цјелокупни рад у извршавању Упутства за уређење Државне архиве.

Дужности факторове (управитељеве) су: да обезбиједи увијек довољно посла и претходно га подијели на раднике "да кад дођу на

Књаза и Господара Николе I-ог. Вазда безусловно послушни и вјерни њоданик Филип Квачевић, проф., чувар "Дворске Књијнице", Цетиње, 17/8, 1895. године."

⁷ Ово је доиста риједак назив једног нормативног документа ове врсте. Обично он има наслов: Правилник, Упутство, Устројство и сл.

посао не ометају и дангубе"; "не дозволити никоме ко није позван да гледа што се ради у Државној архиви", неодложно извјестити повјереника о ма каквој сметњи и потешкоћама у извршавању рада; на захтијевање повјерениково "поднијети у свако доба" извјештај о развијању и напредовању рада; одговарати за сваки неред и погрешку, што би својом кривицом проузроковао.

Дужности су радника, утврђено је у тачки 5. овог документа: да долазе тачно на вријеме, које сами, у договору са фактором и повјереником одреде, да брижно и савјесно врше посао "који им се на руку даде"; "не расправљати један с другим о садржајима списа који им до руке дођу"; а "најмање исте ма било с каквог гледишта критиковати"; што којем неразумљиво, "молити преко фактора, компетентнијег друга од себе, да му објасни и поможе извршити"; држати се у раду "тачно реда и начина како је то фактор представио" и не уводити никакве самовољне новине "у реду и начин извођења предузетога рада, радити приљезно оно вријеме које су сами са повјереником и фактором одредили".

У овом документу је утврђено да су повјереник, фактор и радници међусобно једнаки, "нико није никоме главар", сви имају једнако право један другог контролисати на испуњавање дужности које су им повјерене. Они су, другим ријечима, органи на које је подијељено извршење рада, а "стоје сви под непосредним надзором Његова Височанства Господара".

У тачки четири је предвиђено чување у раду професионалне тајне у Државној архиви, а ако би се о ово неко огријешило третиран је као проневијеритељ државни.

У тачки 8. је предвиђено "ако не би каква друга преча државна потреба прекинула рад за извјесни дан у Државној архиви, докле се уреди радиће се сваке недјеље и празника, изузевши три дана Божића, уочи Нове године, а тако и кад је којему од радника Крсно име, може тај дан, ако хоће изостати од рада".

Тачком 9. прецизирана је обавеза подношења свакодневног извјештаја повјереника "Његовоме Височанству Господару, је ли тај дан све особље радничко било на дужности и колико је који од повјеренога му посла израдио, а напосе сви заједно".

У тачки 10., која чини завршни дио текста, третира се питање финансирања потреба Државне архиве и утврђује да "трошкове за карту, картуне, пера, мастило, лаписе и све друго што би се расходвало за уређење Државне архиве, исплаћиваће државна каса, пошто претходно одбори и заповиједи Његово Височанство Господар".

Аутор текста Начина и средстава по којима ће се извршити Упутство за уређење Државне архиве је професор Филип Ковачевић, чувар Дворске књижнице. Текст овог документа урађен је "по највишем налогу Његовог Височанства Књаза и Господара", и донесен и потписан 29. августа 1895. године.

б. Уредба њрисѡавне службе у великом суду у окружним каѡеѡансѡивима

Иако се државно уређење земље усавршавало, иако су доношени све бројнији важнији закони, којима су уређиване поједине важне државне области, изостало је доношење званичних прописа о канцеларијском пословању. То су тражили, поред осталог, сви присутнији проблеми у овој области; неуредност, алкавост, несистематичност, и др., иако се администрација и ширила, и развијала, и количина државних списа перманентно увећавала.

Први званични државни пропис из области канцеларијског пословања представља *Уредба њрисѡавне службе у великом суду у окружним каѡеѡансѡивима*, која је намијењена за судско-управну област, дакле, једну врло значајну област државне администрације.

Уредбу је по налогу књаза Николе урадио познати хрватски научник и правни теоретичар Валтазар Богишић, који је био министар правде у Црној Гори у периоду од 1893. до 1899. године. Уредба је била "публикована" 26. XII 1893 године, а од 13. I 1894. године била је уведена као покушај у Великом суду. Пошто је показала добре резултате у примјени, Уредба је ступила на снагу 13. I 1895. године, а објављена 23. XII 1896. године. Она је примјењивана на све судове у земљи и на локалне органе власти (капетаније).

Уредба садржи четири одјељка: А) Одредбе за чисто судску грану, тј. за Велики суд и окружне судове, с три пододјељка: дневник уруцбина, сахрана списа (архива) и отпреме; Б) Одио управе о окружним судовима; Ц) Управно-новчани одио, укупно 53 члана, укључујући уводне и завршне опште одредбе.

У првом члану Уредбе дефинисан је дјелокруг њене примјене и дјеловања: "бави се само правилима о примању и завођењу у дневник (дјеловодни протокол) списа који тим властима (Великом суду и окружним капетанствима) долазе чувањем и сахраном (архиви) списа који остају у писарницама, а дотиче се донекле и отпремања списа који су намијењени другим властима и лицима". Окружне капетаније се баве судском струком и пословима јавне управе, водећи јединствено канцеларијско пословање, али путем одвојених дневника (дјеловодних

протокола) приспјелих аката, а списи сваке од њих имаће посебно мјесто у архиви. Прво поглавље Уредбе садржи разрађене стручне поступке и процесе у области вођења канцеларијског пословања у области судства, међутим, она су тако постављена да се могу *explicite* примјењивати и на управу.

Норме првог одјељка прецизно разрађују проблематику завођења аката (уруцбина). Према Уредби у Великом суду и судским одјељењима окружних судова воде се два посебна дјеловодна протокола примљених аката: Протокол за имовинско-породичне (грађанске), парнице, и Протокол за кривична дјела. Иако се посебно воде, оба дјеловодника се на крају календарске године повезују тврдим повезом у једну књигу. Дјеловодни протокол има шест рубрика: а) редни број; б) власт или странка од које долази акт; в) о чему је ријеч у спису; г) дан рјешења; д) дан отпреме; е) ознака сахране (архивска ознака).

Даље се говори о ознакама које мора имати сваки заведени спис, затим о категоријама акта који се заводе: писма, извјештаји, саопштења органа власти у земљи и иностранству, молбе, захтјеви, жалбе, саопштења суду појединих странака, извјештаји судских чиновника и сл. Дјеловодни протокол је установљен за примљене акте, међутим у њега ће се заводити и сопствени акти. Ово важи само за судске списе општег значаја и намјене; усмени захтјеви, жалбе и друге изјаве у дјеловодни протокол се не заводе док не добију писмену форму са елементима службених списа.

Уредбом је прописано да дјеловодни протокол води за то специјално одређено лице (секретар, писар) које одреди старјешина суда. Оно ће својеручно уносити све потребне елементе у дјеловодник, а у одсуству ће га замијенити лице што га одреди одговорни руководилац. Писар (дјеловођа), прецизирано је Уредбом, мора сваког дана боравити у писарници најмање пет часова ради завођења списка, ван канцеларије се не смију примати никакви акти, а према потреби старјешина суда може и за празничне дане наредити да се примају и заводе списи. Писарница мора радити током цијеле године, па и у вријеме судских одмора. Током судског одмора у Великом суду ће остајати по један судија и писар, којег одреди предсједник суда.

Друго поглавље Уредбе обрађује проблематику архивирања судских списа. Сви списи, уколико више нијесу потреби за рад, чувају се на посебном мјесту у писарници. Ради боље прегледности и лакшег проналажења, као и ради ефикасније контроле административне службе, сви судски списи се дијеле у више категорија (група или одсјека), према врстама аката и њиховом садржају: 1) Правила, упутства и наредбе; 2) Имовински и породични (грађански) послови и непородични

послови (питања малолетника, завјештања и сл.); 3) Породични парнични послови (брак, диоба, наслједство); 4) Чисто имовинске парнице; 5) Кривична дјела (поступак против физичког насиља за заштиту личности); 6) Остала кривична дјела; 7) Персонални списи службеног особља.

Сваки спис о истом предмету групише се у руковијет (досије). Неколико досијеа (руковијети) сачињава свежањ (фасциклу, која се ставља у тврди картонски повез, увезан кожном врпцом (пасцем) и смијешта у полице у које се постављају усправно (дупке), једна до друге по хронолошком слиједу и по групама (категоријама), које су обиљежене римским бројевима. Фасцикле су окренуте кориснику. На картонском омоту фасцикле "уписује се етикета са ознаком групе, године и бројем предмета унутар ње поређаних". По Уредби само старјешине и чланови суда (судије) имају право да прегледају архивске списе, а остали службеници једино по одобрењу старјешине суда. Без његовог одобрења не може се износити било који акт из архиве писарнице, а странка може да добије на увид одређена документа ради упознавања са њиховим садржајем, а по личном захтјеву овјерен препис на употребу.

Уредбом је предвиђено да се у Великом суду за предмете који су архивирани воде посебни регистри. Ријеч је о предметним регистрима, двије су њихове врсте: 1) Регистар за имовинске и 2) Регистар за породичне послове. И један и други садрже слиједеће рубрике: а) редни број дјеловодног протокола; б) налази се у архиви под... (мисли се на број под којим је архивиран).

Уредбом се предвиђа могућност формирања према потреби других регистара: азбучни (именични) регистар архивских списа по именима странака, према могућностима и предметима, као и регистар о списима што имају чешћу практичну употребу.

Трећи одјељак Уредбе односи се на отпремање акта. Истиче се да се важећи принцип из раније праксе у овом домену неће мијењати, пошто се показао уходаним и ефикасним, изузимајући неке непрецизности. Уредбом се дефинише поступак са копијама отпремљених аката и подвлачи се обавеза да се од сваког акта који се ствара задржи првобитни концепт са унесеним исправкама, или његов вјеран препис. Тај препис (копија) регулисано је Уредбом, улаже се у предмет (досије) чији је саставни дио и додаје му се одговарајућа ознака. Према уредби при отпремању одређеног акта, који се темељи на раније заведеном акту (предмету) уписиваће се на њему број приспјелог акта заведеног у дјеловоднику, тј. акта на коме се темељи. Уредбом је наглашено да се више неће водити посебни дјеловодник послатих аката,

него ће се у одговарајућу рубрику дјеловодника примљених аката о њима уносити посебне ознаке.

У четвртном одјељку Уредбе третира се питање канцеларијског пословања у области управе на нивоу локалних органа, односно окружних капетанија. У управним одјељењима окружних судова, наводи се у Уредби, водиће се посебни дјеловодни протокол примљених аката (Особити дневник уруцбина). Према Уредби за одлагање, отпрему и чување архивских списа у управним одјељењима окружних судова послужиће одредбе у овом дијелу које важе за судску грану "у мјери у којој је њихова примјена могућа".

По питању архивирања аката у управној струци Уредбом је наглашено да у управним одјељењима окружних судова неће бити посебних група, као што је предвиђено у судској грани (има их шест). Акти овог одјељења судске администрације, умјесто тога имаће само словну ознаку "У" (управна) и слагаће се хронолошки, односно чувати на истом мјесту гдје и судски списи, али тако "да се из списа одјела управе образује посве самостална група".

Посљедњи одјељак управе односи се на новчану документацију која се устројава у судовима. Завршне одредбе изложене су у три члана и говоре о личној одговорности.

7. Канцеларијско половање у министарствима у Књажевини, односно Краљевини Црној Гори

О вођењу администрације у највишим управним органима, односно министарствима мало је сачуваних података. Може се претпоставити да је крајем XIX вијека дошло до доношења одређених ужих, парцијалних канцеларијских прописа за поједина министарства. О вођењу администрације и поступању са списима да се једино судити на основу сачуваних помоћних књига и увидом у административна обиљежја и структуре документације у њиховим архивским фондовима.

За Министарство унутрашњих дјела (1879-1918) може се констатовати да није водио једнообразно администрацију. До 1882. године вођен је јединствени протокол примљених и послатих аката. Од ове године воде се посебни протоколи за једне и друге акте. Од 1887. године помало се уводи јединствени дјеловодник, а од 1888. до 1892. године одвојени дјеловодници. Тек од 1893. године почињу се употребљавати азбучни регистри и отпремне књиге.

Министарство иностраних дјела (1879-1918) почиње да води дјеловоднике од 1882. године. Стално се води јединствени дјеловод-

ник. Воде се и друге помоћне књиге: издати пасоши, одликовања, страни држављани, и др. Отпремних књига није било.

Министарство правде (1882-1915) је водило повремени јединствени и посебни протокол примљених и послатих аката. Нијесу вођене регистарске књиге, а експедиционе књиге уведене су од 1903. године.

Министарства као једна од највиших органа управе нијесу водила једнообразну администрацију, и у њој није било јединствених и општих стручних правила и поступака. Такође, није било јединствених законских прописа о канцеларијском пословању за област управе црногорске државе. То све има и одређене архивистичке негативне конотације, тако да се тешко може вршити ваљана реконструкција управних регистратура, која је битни предуслов за сређивање архивске грађе која је настала њиховим дјеловањем.

Mile Bakić

Archives in kingdom of Montenegro under the rule of king Nikola the first Petrovic Njegos

Summary

The subject of the work is to examine questions about origin and development of the archive department, in the period when the Duke, the King, Nikola Petrovic ruled a Montenegro, and when this state went through a strong economic and cultural development and was classified into the system of modern european states.

The author represents the viewpoint and with scientific analysis proves in that period in Montenegro in legal and institutional - professional sense, begin to develop foundations of archive and archive department, which will later, especially in the socialist period, will be developed more and more and in that way it will be gained in the quality, when in Montenegro appeared modern, contemporary archives and constituted professional and organized archive department.

The subject and special analysis are: the first official governmental documents and legal regulations from that period of time, by which the most important questions about archive department of Montenegro are established and edited closely.

Љиљана Јокић*

ПОЧЕЦИ УСТАВНОГ ЖИВОТА У ЦРНОЈ ГОРИ

Све сложеније црногорско друштво с краја XIX и почетком XX вијека, као и уздизање Црне Горе на међународној сцени утицали су на, макар споровозну али несумњиву, политичку, државну и социјалну перформацију Црне Горе, те у настајању њене уставности стекли свој особени и вишезначни израз. Од ослободилачких ратова 1875/76. и међународних третмана 1878. године Црна Гора развија унутрашње уређење саобразно новим условима те постаје друштвено, привредно и политички импулсивнији организам - све ближи артикулацијама другдје већ увелико познатих грађанских мјерила и норми, а сходно томе, даљи од патријархалности и беспоговорног односа према владалачком апсолутизму. Међународно правно признање независност 1878. године, праћено њеним територијалним проширењем, уједно привредним успињањем и друштвеним раслојавањем, дјеловало је противпатријархално, што је руинирало представе о владалачком апсолутизму и наводило на проуоставане процесе. Почетком XX вијека све те промјене су постале распознатљиве и снажније, а на друштвеном плану тражиле су расплет у облику устава - као одраза и јемства новог односа друштвених снага.

Црна Гора у вријеме доношења Устава није била политички и духовно припремљена за онакав политички живот какав су подразумијевала ондашња врхунска достигнућа и захтјеви развоја демократије тада најразвијенијих европских држава. Савременик и добар познавалац ондашњих прилика у Црној Гори, војвода Симо Поповић, у сво-

* Аутор је ванредни професор на Правном факултету у Подгорици.

јим *Мемоарима* констатује да бројни Црногорци тада нијесу знали шта садрже "демократске основе"¹ А ондашњи митрополит Митрофан, у писму писаном маја 1907. године, прилике у Црној Гори тога времена описује овако: "Парламентаризам, устав, не може у Црној Гори да буде као што то бива у другим земљама. Многи разлози то не дозвољавају. Наш народ за то нема спреме. Његов је карактер нешто особито: прошлост му је оригинална; синови његови несложни и уставном животу непривикнути; при оваквим околностима да Господар остави широко поље Скупштине, значило би оставити земљу као брод на морској обали без капетана и кормилара".²

Иако је, дакле, домет прописа садржаних у *Устави из 1905.* године ограничен временом у коме су прописи донијети у условима средине којој су намијењени, овај Устав је изразио знатне, потенцијално гледано и радикалне промјене у црногорском друштву крајем XIX вијека и наговјестио развитак Црне Горе у правцу парламентаризма и грађанске демократије. Доношењем Устава учињен је пресудан корак ка разбијању партијархалних менталитета у поимању политике и појачаним демократским процесима који су, иако знатно позније него на европском западу - на црногорском тлу - почели да се развијају. Из основа се протресла она "тешка учмалост и запарложеност политичког живота који је породило дугогодишњи крути и смишљени аутократски режим књаза Николе".³

За развој уставног живота и политичких догађаја у Црној Гори од посебног значаја су два догађаја. С једне стране стварање првих политичких странака, а с друге стварање омладинског политичког покрета.

Устав из 1905. године први пут наводи Народну скупштину као орган власти у државноправни живот Црне Горе. Народ се све више окреће к њој. И скупштина је, заиста, с пуном пажњом улазила у све народне невоље и гдје год је било могуће, давала задовољење без одуговлачења⁴. Зато је постала тако популарна. Одсликавала је промјене и импулсе у друштвеној утроби. Њеном појавом отпочео је процес политизације црногорског друштва. Опозициони отпор се спонтано пренио у парламент гдје је настојао да повећа утицај ситне буржоазије

¹ *Мемоари Симе Поповића*, 1995. г. стр. 476.

² *Мемоари Симе Поповића*, 1995. г. стр. 497.

³ Никола Шкерковић, *Црна Гора на освијету XX вијека*, САНУ, Београд 1864, стр. 98.

⁴ Павел Аполонович Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, Цетиње 1994, том IV, стр. 96.

која се јављала са политичким захтјевима, дијела интелигенције као и појединих главара који су тежили ширењу свог локалног утицаја и моћи. Преносећи политичке борбе у парламент, ситуација у земљи постаје динамичнија и директно доводи до формирања политичких странака. Био је то јасан наговјештај да вријеме озбиљних политичких борби тек предстоји.

Наиме, одмах по формирању Скупштине једна група, идејно сродних, народних посланика оснива Клуб народних посланика. Чак и тада, док још није било говора о програму и статуту, књаз Никола је са неповјерењем гледао на овај Клуб. У току своје дуге владавине књаз је навикао да сва питања државне управе рјешава по свом личном нахођењу, па је тешко прихватио нови поредак са Скупштином која има своју вољу, често супротну од његове.⁵ О овоме незадовољству књаза ситуацијом насталом по доношењу *Усџава* Сима Поповић у својим *Мемоарима* - наводећи књажеве ријечи упућене њему - пише "Мишљах Црногорци ће слушати, као што су ме вазда слушали, мене и моје старе и да ће у Скупштини сложено и договорно са новијем министрима радити. И бише они сиромаси, но ти се истаче неколико "палилулаца"⁶ па им заврћеше капицама, и напунише им главе, како у сваку скупштину у свијету морају бити партије и која је партија у већини, мора њезина влада бити. И саставише одмах народну партију, колико да они други посланици нијесу народни, затражише парламентарну владу да њихова странка узме власт у руке. Одмах сам видио рђав биљег..."

Клуб је почео јавно да декларише своје ставове у односу на постојећи књажев политички режим и политички поредак утврђен *Усџавом*. Он је јавно изражавао опозиционе ставове према режиму и књазу, подвргавајући оштрој критици чак и неке основне елементе његовог режима. Временом, политички програм ове групе постаје све одређенији. Већ 1907. године ова политичка група се конституисала у политичку партију под називом Клуб народне странке или како их је народ краће назвао - клубаша. То је био један од најважнијих момена-

⁵ Неповјерење и страх књаза Николе у односу на рад народне странке расло је с даљим развојем скупштинског рада у којем се све више користи подношење разних интерпелација, постављење посланичких питања и предлога, а нарочито вођење дискусије о укупној унутрашњој и спољној политици.

⁶ *Палилуцима* је књаз Никола саркастично назвао оне политичке противнике који су се школовали у Београду.

та из рада Народне скупштине којим је омогућено да политичари из покрета опозиције пређу на организовану страначку борбу.

Друга политичка странка формирана је годину дана касније на иницијативу књаза Николе и његове владе. Ова друга политичка странка састављена од књажевих присталица звала се Права народна странка, у народу позната као-праваши.⁷

Разлика у идејној суштини између ових странака није било. Основне разлике између њих биле су у њиховом односу према књазу. Права народна странка (праваши) је била ближа књазу, док је Народна странка (клубаши) пледирала на своју блискост народу.

Интересантно је да је социјални састав тих политичких група био разнородан и ни за једну од њих се не може рећи да је била политичка група одређеног друштвеног слоја. Праваши су представљали најконзервативнији дио црногорског друштва, састављен углавном од повлашћених привредника, високих државних и војних функционера у земљи, а печат им је дала дворска камарила. Као дворска странка, праваши изражавају интересе режима у борби против клубаша и представљају књажев чврст ослонац.

Клубаши су били представници прогресивног дијела сељачких бирача, грађанских и интелектуалних кругова који су се борили за шире демократске реформе у црногорском друштву. Странка је имала свој лист - *Народна мисао*, која је излазила у Никшићу.⁸

Клубаши су тежили подјели власти између народа и књаза, увођењу пуне законитости у земљи и контролу над државним финансијама. Уз то, неки од клубаша отворено су нападали књаза залажући се за одлучнију националну политику и уску сарадњу са Србијом. Предложили су чак да се Скупштина званично зове *Српска народна скупштина*.

⁷ Права народна странка, у ствари, никада није оформљена, никад није објавила свој програм, нити оформила своју организацију (Никола Шкерковић, нав. дјело, стр. 165).

⁸ Присталице Народне странке, окупљене око овог недјељног листа са приличним тиражом, објашњавали су своја либерална схватања као израз и посљедицу борбе за опстанак "свјетлуцајуће искре у мраку". Они саопштавају Црној Гори до тада необјављена начелна гледишта о политици, раду уопште, условима развитка, правима људи, односима у друштву, о потребама еманципације на свим пољима друштвеног живота. Својим програмом указује на задатак да у најширим слојевима народа треба да "задоминира уставна свијест" којом се мора онемогућити свака повреда права и достојанства људи (Ђорђије Пејовић, *Друшћивено-филозофски њоїледи у Црној Гори од њочейка XIX до средине XX вијека*, Титоград 1980. г., стр. 144.)

шина Црне Горе.⁹ То је књаз искористио да клубаше оптужи да су у служби званичне Србије, а Србију да је режисер немира у Црној Гори.

Клубаше су прогањали књаз и његови сљедбеници, али, супротно жељама књажевог режима, прогони клубаша су заоштравали политичке односе у земљи што је утицало да народни покрет врши жестоке нападе на књаз Николу. Притисак клубаша и утицај опозиционих снага били су толико јаки да је књаз био принуђен на уступке, па је једно вријеме радила влада образована од клубаша. Наиме, када је влада књажевог избора - Мијушковићева влада¹⁰ дала оставку, књаз је Скупштини препустио да да кабинет. Предсједништво је узео Марко Радуловић, судија Великог суда, народни посланик и члан Народног клуба. О овом избору Симо Поповић у *Мемоарима* наводи књажев комантар: "Добро ја вама нећу дати нове министре, но ми их дајте ви, које ми предложите, примам. Већ знаш ко је доша у нову владу, све дјеца, невјешта пословима, једва би могла извршити што им се нареди, а не да они управљају земљом. Нешћаш им се за живу главу ниће припријечити, но им све пофермај, само да им не дам ниће разлога и повода за који би се ухватили и послије када ударе у бијег, рекли да ја хоћу мимо Устава и да због тога дају оставку, а знава сам да ће до тога доћи". И заиста, до тога је брзо дошло.

Омаловажавана од стране књаза, Радуловићева влада подноси оставку. Мандат за састав нове владе повјерен је Андрији Радуловићу, бившем министру финансија у влади, а сада такође члану Народне странке. Народна странка све више осваја масе. Упоредо са тим књаз Никола осјећа да му све више клизи власт, па појачава борбу против Народне странке. Њено дјеловање доживљава као непријатељски поступак усмјерен на њега лично, као и на његову династију. Почиње се плански спремати за обрачун, не бирајући средства, да разбије политички и морални углед Народне странке. Најприје је повео борбу у Народној скупштини преко својих присталица и оних посланика у Клубу који су увијек били спремни да промијене мишљење кад то за-

⁹ Никола Шкерковић, навед. дјело, стр. 163; Јагош Јовановић, *Историја Црне Горе*, Цетиње - Подгорица, 1995., стр. 346.

¹⁰ Мијушковићева влада, која је названа "прва уставна влада", иако је радо истицала своју уставност, још од почетка је била под снажним књажевим утицајем. Али она је ипак приступила доношењу низа закона, и то: *Закон о шћамји*, *Кривични законик*, *Закон о избору народних посланик*, *Закон о Државном савјету*, *Закон о министарској одговорности*. Поред тога, били су припремљени још неки законски пројекти (Никола Шкерковић, нав. дјело, стр. 93).

жели њихов господар. Тако је књажева пропаганда успјела да утиче на велики број посланика да напусте Клуб.¹¹ Књаз успијева да паралише рад Скупштине. У таквим условима влада А. Радуловића подноси оставку. Задовољан том одлуком, мандат за састав нове владе повјерава свом присталици и послушнику др Лазару Томановићу, бившем уреднику "*Глас Црногорца*" и судији Великог суда. Распушта се Народна скупштина¹² што још више заоштрава ситуацију између књаза и његових присталица и присталица Народне странке. Књаз са својим присталицама наставља интензивну и бескрупулозну борбу против клубаша. Тако је уочи избора 1907. г. поручио: "Који Клубаш буде изабран, ја ћу га унијет у Скупштину"¹³ У то вријеме угушен је опозициони лист Народне странке "*Народна мисао*" и срушена штампарија у Никшићу. У свим крајевима Црне Горе бјеснио је терор против припадника Народне странке. Врши се оптуживање, пензионисање и премјештај државних службеника. Повећава се број политичких емиграната. Суочени с таквим приликама у земљи, прваци Народне странке одлучују да на изборима од 1907. године не учествују.¹⁴

Међутим, без обзира на тешкоће и препреке које је постављао режим, напредни покрет се неодољиво пробијао кроз тешку, упорну и крвљу плаћену борбу. Није га било могуће растурити без потреса и крвавих догађаја чији наговјештај постаје очигледан.

¹¹ Новица Ракочевић; *Први црногорски Усџав*, Историјски записи, Титоград, књ. XXIX-XXX (1982-83), стр. 443; Никола Шкерковић; навед. дјело, стр. 162; Спасоје Пилетић у својим мемоарима тврди да је књаз Никола и њега покушавао да врбује и наставља: "Тада ми је сасвим једно било куд је Књаз смјерао. Он је био уложио све силе да народном Клубу као скупштинској већини, поткопа темељ, пошто је осјетио да му је престиж поколебан. Како и није? Књаз навикао да народ к њему долази и код њега тражи уточиште за све његове жеље и потребе, наједном је увидио, да се тај народ окренуо Народној скупштини, односно већини и влади која представља ту већину, па се осјетио напуштен и усамљен. Он у чијој је руци била сконцентрисана сва сила и моћ државна, наједном види, да му је све из руке испало".

¹² Томановићева влада мотивише распуштање Скупштине на сљедећи начин: "Скупштина је распуштена због непознавања духа и правог смисла уставности, због диоба посланика на таборе (странке), због пропале наде на споразум та два табора и због изјаве неповјерења неких посланика од стране бирача". (*Глас Црногорца* од 26 јуна 1907)

¹³ Лука Вукчевић, *Никољдански усџав 1905. и њочеци усџавној живоји у Црној Гори*, Подгорица 1996. стр. 172.

¹⁴ Никола Шкерковић, навед. дјело; стр. 227 (Истина, било је супротних мишљења да треба наставити борбу и изаћи на изборе).

Почеци уставног живота у Црној Гори будно су праћени на страни. Са особитим интересовањем они су праћени у Србији, како од стране званичних кругова тако и од црногорске омладине која се школовала у Београду. Овај омладински покрет, иначе близак народној странци, ушао је у отворену политичку борбу са режимом. Већ априла 1906. године студентска омладина је објавила прокламацију која носи назив "*Ријеч црногорске универзитетске омладине о ћирилицама у Црној Гори*". У овој прокламацији омладина је такорећи "из свих оружја" напала Устав, са свих страна и у сваком његовом дијелу. Подвргнуто је претјераној и недовољно заснованој критици, односно оптужби, стање формирано у Црној Гори за посљедних 30 година.

Није поштеђен ни тако дуго уздизани књаз Никола, свемогући неограничени господар под чијом је влашћу "процвјетала неморална раскош, подмићивање, паралисање народне воље, мане и пороци" Ријеч ... "оштрим тоном констатује да је плод такве владавине "општи застој и пустош, те да би сакрила сва тридесетогодишња недјела, дошла је превара са Уставом."¹⁵

Била је то заиста претјерана критика без озбиљних аргумената, односно реалних процјена једног од великих раскршћа црногорског друштва и државе. Оваква неограничена осуда коју је изрекла црногорска универзитетска омладина у Београду озлоједила је књаза Никола и запрепастила званично Цетиње. Осјетивши се погођеним, црногорски владајући кругови, не размишљајући много, изабрали су најгори пут. Наиме, одлучили су да потписнике "*Ријечи*" изведу на оптуженичку клупу за увреду и клевету владара и владе. То је проширило публицитет омладинског наступа и подстакло широку дискусију у јавности. Додуше, јавност је првобитно била уздржана, сматрајући да је "*Ријеч...*" и сувише оштра за реалне посматраче и оцјењиваче прилика у Црној Гори. Послије одлуке црногорске владе да потписнике "*Ријечи...*" изведе пред суд, штампа је здушно стала уз оптужене.¹⁶ У таквој ситуацији књаз се нашао у опасности да против себе изазове народ у Црној Гори и јавно мњење изван Црне Горе.¹⁷ Стога је наложио да се оптужени студенти ослободе.

¹⁵ Никола Шкерковић, нав. дјело; стр. 104

¹⁶ Новица Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903-1918*, Цетиње 1981, стр. 44; "Народ", Мостар, бр. 114. од 18. 10. 1906. г, "Народна мисао", Никшић, 15. 10. 1906; "Уставност", бр. 43, 5. 11. 1906. г.

¹⁷ Напредни лист "Народна мисао" је објавио писмо подршке која су београдским студентима слали црногорски студенти из других центара (15. 10. 1906.)

Читав овај процес и ослобођење оптужених од одговорности био је велики политички пораз књаза Николе и, вјероватно, фаталан потез за његов углед. Наиме, јавно мњење је узело судску одлуку више као побједу омладине над режимом, него као акт књажеве увиђавности. И поред велике политичке мудрости књаз Никола ово никада није успио да опрости младој интелигенцији, зато ће се читав његов даљи однос према овој струји одвијати кроз афере, прогоне, сумњицења и подметања.¹⁸

Књазу је било јасно да процес против омладине није завршен само изрицањем пресуде. Народ се почео будити из дубоког сна политичке учмалости. Наравно, то буђење није само последица процеса "Ријечи...", већ и многих других радњи и догађања у Црној Гори и ван ње. Тако ће наступи омладине, и у оквиру других важних збивања у политичком животу Црне Горе, означити почетак једног од најдраматичнијих периода политичке и друштвене историје Црне Горе.

И неки страни представници који су тих година боравили на Цетињу били су пуни негативних оцјена и оштрих критика на рачун првих година уставног живота у Црној Гори. Француски отправник послова Деларош Верне (Dellarose Verne), пар година по доношењу Устава каже да је "црногорска Скупштина обична апстракција, немоћна јер Књаз има право вета и сазива је кад хоће и како хоће."¹⁹ И његов предходник Анри Кабон (Henri Combon) врло негативно оцјењује рад Скупштине, тврдећи да она "уопште не утиче на политику земље, па да због тога и њен рад нема неког интереса за страног посматрача."²⁰ Била је то, заиста, негативна оцјена уставног живота у Црној Гори.

Из изложеног видимо да је у политички живот црногорске државе на освит XX вијека први пут уведен какав-такав парламентарни живот. Црногорски држављани добили су право да преко свог представника утичу на ток и развитак друштвених послова. Скупштина се појавила као инструмент за исказивање и политичко груписање грађанско-демократских елемената и политичких снага и утицање на правно уобличавање државних и друштвених интереса. То је омогућило политичко исказивање широких размијера, отворило уставне, политичке и парламентарне борбе које су дубоко уздрмале Црну Гору и осавремењивале њен државни лика.

¹⁸ Један дио те омладине био је тешко оптужен, а касније и осуђен у Бомбашкој афери односно Колашинском процесу.

¹⁹ АМАЕ, М, РI, fol 256. Цетиње, 20. 01. 1914

²⁰ АМАЕ, М, РI, fol 256. Цетиње. 8.12. 1912.

Од самог почетка уставног живота у Црној Гори долази до нарастања снага настројених демократским начелима. Поред оних који су постали демократе стицајем околности, обично зато што им је истргнута из руку власт и сила, постојали су и они прави демократи, претежно из млађих нараштаја, којима је превасходно било стало до унапређења општег добра и демократије, за шта су се на бројне начине борили. Из њихових редова ће се регрутовати посебан сој опозиционара спремних чак и на терористичке акције и организоване завјере против књаза Николе, опредјељујући се за начин борбе који противслове природи и пракси демократских надметања. Тако су, као посљедица политичких борби, биле познате оптужбе праваша да су клубашки агенти Београда, да спремају завјеру против Црне Горе и Књаза, да припремају његово обарање са власти и чак његово убиство. У вези са таквим оптужбама настале су двије крупне афере у Црној Гори: једна 1908. године под називом "Бомбашка афера", а друга годину дана касније под називом "Колашински процес". Тим поводом је велики број људи осуђен на смрт или ухапшен, што је оставило тежак утисак у народу.

Започета политичка борба, у којој је проливена крв, створила је непремостив јаз између народа и књаза. Режимски притисак је изазвао револт слободоумних људи у Црној Гори, огорчење југословенског јавног мњења²¹ и у вези с тим оштру осуду за политичка прогонства и злочине у земљи.

Догађаји који ће услиједити, анексија Босне и Херцеговине 1908. године, крунисање књаза Николе за црногорског краља 1910. године, балкански ратови 1912-1913 и припреме за Свјетски рат, готово су потпуно потиснули у страну политичке размирице и борбе између наведених политичких субјеката тако да су се сви нашли у истој позицији, на истом задатку, под истом заставом, за одбрану домовине.

²¹ "Покрет" бр. 228, 1907 г., "Србобран", бр. 207., 1907. г.

Ljiljana Jokić

The beginnings of constitutional life in Montenegro

Summary

For development of constitutional life in Montenegro, two events had essential importance:

1. creation of the first political parties
2. creation of the youth political movement

The Constitution evoked people's political awareness. Very soon after its adoption at the Assembly, a group of people's representatives with same ideas have formed a Club of people's representatives that publicly declared its opposition to the system established by the Constitution. After some time, this Club grew into the first political party. That was one of the most important moments in the work of people's Assembly, because that enabled oppositional politicians to fight for their ideas in an organized manner.

The beginnings of constitutional life in Montenegro were followed with great interest by Montenegrin youth who were studding in Belgrade. They formed a movement that fought against the regime. The reaction of the youth was exaggerated, since they didn't have serious arguments for such fight against regime. In other words, they misjudged on of the biggest crossroads of Montenegrin state and society.

Миладин Милошевић*

УСПОСТАВЉАЊЕ ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА ИЗМЕЂУ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И СССР-а 1940. ГОДИНЕ

Иницијативе ка нормализацији односа

Краљевина Југославија је била међу ретким земљама у Европи која је годинама одбијала да призна Совјетску Русију. Краљ Александар I Карађорђевић у совјетском режиму је видео превратничку власт која је погубила царску породицу, са којом је био у родбинским везама, а православље и словенство потиснула у име интернационализма и комунизма. Александар је пружио уточиште емигрантима из Русије, што је појачавало антагонизам између две нове државе - Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, створене 1. децембра 1918. и Совјетске Русије.

Покушаји совјетске владе, још од 1920. године да се започну преговори о међусобном признању, затим обновљени покушаји 1922. преко дипломатских представника две земље акредитованих у Берлину, као и касније, остали су без резултата. И након убиства краља Александра октобра 1934. по питању међусобног признања није се ништа променило.

Кнез намесник Павле Карађорђевић имао је веома чврсто опредељење - "Признати Совјетски савез само ако је нужно потребно и само кад у земљи буде потпуни мир и ред. Имати на уму да ће будући совјетски амбасадор постати седиште свим незадовољницима, укљу-

* Аутор је помоћник директора Архива Србије и Црне Горе.

чујући чак и опозицију. Он ће вероватно привући чак и шире масе својим православљем и словенством." Присећајући се руског царског посланика Н. Х. Хартвига и његове мисије у Србији пред Први светски рат, кнез Павле је забележио: "Ми се морамо користити Русијом у своје циљеве. Али се никад не смемо предати њој, јер је опасност за нас то већа што смо сродни. Пошто-пото спречити Русима улазак на Балкан, односно у Цариград."¹

Време у ком је кнез Павле бележио своје погледе на односе са Москвом, свакако је било друго од оног у години 1939. када је почео велики светски сукоб. Уступци који су чињени Немачкој и Италији од стране Велике Британије и Француске нису појачавали сигурност код мањих држава, напротив, рађало је сумњу и потребу да се размишља о тражењу ослонаца и заштите, па у таквим околностима кнез Павле водећи државни брод, није могао игнорисати постојање једне велике силе - Совјетске Русије. Пажљиви посматрачи забележили су да је кнез Павле у посљедњој недељи септембра 1939. примио у Белом двору Василија Николајевича Штрадтмана, бившег царског дипломату који је у Краљевини Југославији заступао интересе руске емиграције и који је био на листи дипломатског кора у Београду. Није прошло много времена после тог састанка а Штрадтман је изјавио да он више не дјелује ка представник једне власти која је одавно престала да постоји.²

У исто вријеме у иностраној штампи појавиле су се вести о обнављању односа између Југославије и Совјетске Русије. Министар иностраних послова у југословенској влади Александар Цинцар-Марковић, демантовао је гласине да је емисар краљевске владе отпутовао у Москву. Саопштавајући то амбасади КЈ у Анкари Илији Шуменковићу, скренуо му је пажњу да то треба имати на уму приликом разговора (са совјетским дипломатом) са назнаком да то "не прејудира наш будући став у овом питању".³

Ово је ипак био знак да се нешто дешава у односима власти у Београду према питању признања Совјетског Савеза. Реалност у којој је Југославија била у јесен 1930. убрзала је покретање тог питања. Италија и Немачка на великом делу границе Југославије - од Албаније до Мађарске - и све већа претња неутралности Југославије и извесност опасности са те стране, јачање утицаја СССР-а и приближавање Бал-

¹ Jacob V. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1972, str. 186. Цитирано према недатираном меморандуму Кнеза Павла.

² Исто, стр. 187.

³ Архив Југославије, фонд Посланство Краљевине Југославије у Турској - 370-34-94, пов. бр. 665 од 21. 09.1939.

кану које ће уследити у јуну 1940. "повраћајем" Бесарабије и Северне Буковине, у земљи јака проруска осећања у народу, српском превасходно, утицали су на промену политике према СССР-у. Опредељење кнеза Павла да пође у нормализацију односа са СССР-ом било је присутно у јесен 1939. Оно је одложено због финско-совјетског рата новембра 1939. године, јер је процењено да би преговори у то време могли изазвати негативне реакције Лондона и Париза.

За то време Шуменковић је у контактима са совјетским амбасадором у Турској Алексејем В. Тернтјевим стекао "доста јасну импресију" да совјетски дипломата "верује у релативно блиску обнову односа између Југославије и Русије." Ту импресију потврдио му је и кинески отпавник послова који је, према оцени Шуменковића, био лични пријатељ "а можда и поверљива личност руског амбасадора." На питање о обнови односа између Југославије и Совјетске Русије Тернтјев је одговорио кинеском дипломати "да Русија гледа на то добрим оком, али да она као велика сила не може прва учинити корак у том смислу." Шуменковићев утисак је био да је и совјетски дипломата ценио да би успостављање односа између две земље била добра и корисна ствар за СССР, а Шуменковићево приближавање "к њему као знак да и наша влада исто тако гледа на обнову односа". Указао је министру Цинцар-Марковићу да има разлога да се изведе закључак да Тернтјев "овако не мисли и не говори само у своје име или по својој личној иницијативи, већ да је његово схватање у исто време и схватање Москве."⁴

Као искусни дипломата Шуменковић је скретао пажњу свом министру "на последице које би могле произаћи из факта, да Москва, ни због чега, стекне једног момента уверење да се преварила у своме очекивању", очито сугеришући да се не одуговлачи сувише са конкретним потезима.⁵

Контакти Шуменковића са Тернтјевим одржавани су, према инструкцијама из Београда, без посебне процедуре, "јавно и без икаквог нарочитог удешавања," пошто је било тешко сакрити сусрете појединих дипломата а посебно југословенског и совјетског у ситуацији када није било дипломатских односа између њихових земаља, и у атмосфери извесног антисовјетског расположења после напада на Финску. Ти сусрети су били под већом лупом балканских савезника.⁶

⁴ АЈ, 370-34-95, поверљиво писмо амбасадора Шуменковића министру А. Цинцар-Марковићу, из Анкаре 6. јануара 1940. године без броја

⁵ Исто.

⁶ Исто

Министар Цинцар-Марковић је 22. марта строго поверљивим писмом обавестио амбасадора Шуменковића да влада жели да пошаље у Совјетску Русију "једну званичну трговинску делегацију" која би била састављена од виших државних чиновника, са циљем преговора са совјетском владом "о стварању привредних веза" између две земље.⁷

Шуменковић је сутрадан упознао Терентјева са намерама владе у Београду. Совјетски дипломата је у свом писму Народном комесаријату иностраних дела забележио да је југословенски дипломата "недвосмислено наговестио" да би нормализација трговачких односа између СССР-а и Југославије створила основ за даљи развој односа између две земље. О поверљивости југословенског предлога Шуменковић је накнадно ставио назнаку да цео разговор сматра "строго поверљивим", што је Терентјев истакао у писму Москви.⁸

Три дана касније 26. марта НКИД-а је упућен одговор Терентјеву у Анкару.⁹ Совјетски дипломата пренео је Шуменковићу "да совјетска влада нема никакву примедбу да учини односно слања" у Москву званичне делегације југословенске владе која би преговарала о стварању привредних веза, уз молбу да јој се достави "база" за преговоре.¹⁰ Шуменковић је саопштио министру да је совјетски амбасадор употребио формулу "ради стварања нормалних привредних веза.." наглашавајући да он сам није употребио тај термин.¹¹ Терентјев је током разговора са Шуменковићем "алудирао и на друге везе, које ће, по његовом мишљењу, доћи после економских."¹²

Министар Цинцар-Марковић је 6. априла предложио "базу" за преговоре, односно закључење трговачког споразума, споразума о плаћању на бази клиринга и споразума о трговачким агенцијама.¹³

Предложеном базу совјетска страна је прихватила, а Шуменковић и Терентјев су разговарали о томе како је веома тешко, чак немогуће, одржати у тајности одлазак делегације, њено бављење у Москви и преговоре. Министар Цинцар-Марковић је обавестио да ће дати служ-

⁷ АЈ, 370-34-95, пов, бр. 432. од 23. марта 1940.

⁸ Советско-југославские отношения 1917-1941. г. г. сборник документов и материалов, Москва 1992., док 254. - Письмо полномочного представителя СССР в Турции А. В. Терентьева в НКИД СССР...

⁹ Исто, док 255, телеграмма НКИД полномочному представителю СССР в Турции... 26. март 1940. г.

¹⁰ АЈ, 370-34-95, стр. пов. бр. 456 од 26. марта 1940.

¹¹ Исто, стр. пов бр. 458 од 27. марта 1940.

¹² Исто, стр. пов бр. 461 од 27. марта 1940.

¹³ Исто, стр. пов бр. 551 од 7. априла 1940.

бено саопштење о предстојећим преговорима са Совјетима, а наложио је амбасадору да обавести турску владу да је Југославија приморана услед ратних околности да тражи потребне јој сировине, нафту и памук на свим странама, пре свих у САД и Совјетској Русији, апострофирајући ову другу као приоритетну. Желео је да упозна балканског савезника да Југославија ступа у везе са совјетском владом са крајњим циљем закључења трговинског споразума.¹⁴

Поред ових инструкција за саопштење турској влади министар је нагласио, као личну информацију за амбасадора да мада предстојећи преговори још не значе обнову дипломатских односа ипак представљају почетак нормализације односа са Совјетском Русијом, очито дајући велики значај предстојећим контактима и наговјештавајући крајњи циљ - признање СССР-а.¹⁵

О предстојећим преговорима у Москви били су обавештени представници великих сила. Дан касније, 18. априла југословенски представник у Лондону Иван Суботић обавестио је Рихарда Батлера, подсекретара у Форин Офису, да југословенска влада намерава да уђе у економске и финансијске преговоре са совјетском владом, са циљем да Југославији ублажи тешкоће у погледу неких сировина.¹⁶ Но, Британци су имали та сазнања и од свог отправника послова из Београда А. Р. Дјуа, коме је помоћник министра иностраних послова Милоје Смиљанић изложио намере владе, наглашавајући притом да ће предстојећи преговори "највероватније бити увод за успостављање нормалних дипломатских односа" између две државе. Смиљанић је том приликом рекао да је влада у Београду још 3. јула 1933. године, када је потписала заједно са чланицама Мале Антанте, Турском и Совјетском Русијом Конвенцију о дефиницији нападача, сматрала да су се практично "сагласили са признањем совјетске владе." Дју је известио државног секретара лорда Халифакса да је југословенска влада "предузела корак од великог значаја", не само са привредне тачке гледишта. Није био у могућности да објасни "шта лежи иза одлуке југословенске владе да предузме овај корак", као ни то да ли је овај корак предузет уз знање осталих чланица Балканске Антанте.¹⁷

Ако је код отправника послова постојала дилема око одговора на питање шта се налази иза одлуке југословенске владе да почне пре-

¹⁴ Исто, стр. пов бр. 606 од 16. априла 1940.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Живко Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији, (књига трећа) 1939-1941*, Зборник докумената, Београд 1997, док бр. 149.

¹⁷ Исто. док. бр. 150

говоре са Москвом, изгледа да такве дилеме у Лондону није било. Њу је разријешила порука кнеза Павла упућена десетак дана раније државном секретару лорду Халифаксу преко британског посланика у Београду Роналда Кембела који је боравио у Лондону.¹⁸

У тој поруци кнез Павле је, желећи да лорд Халифакс сазна за преговоре пре него што буде јавност обавештена, практично изнео разлоге заокрета у политици према Совјетској Русији. Намера му је била да тим потезом у Италији "изазове осећај несигурности и да је држи у неизвесности". Сматрао је да ће преговори са владом у Москви изазвати и несигурност и неизвесност зато што су и Италија и Немачка, знајући за његову мржњу према болшевизму, сматрале да до совјетско-југословенског зближавања не може доћи.¹⁹ Кнез Павле је мислио да предстојећи трговински преговори могу довести до поновног успостављања дипломатских односа са Москвом, говорећи британском дипломати да то није главни циљ, већ, "да Италију држи у неизвесности."²⁰

Италијански посланик у Београду Франческо Мамели известио је министра иностраних послова Ђана да му је југословенски министар Цинцар-Марковић 17. априла саопштио "да је југословенска влада морала размотрити ситуацију, која постаје све критичнија, у погледу снабдевања трим сировинама које су највише потребне овој земљи - гвожђем, петролејом и памуком - и донети одговарајуће одлуке." Речено му је да је СССР држава са којом ће влада почети преговоре. На Мамлијево питање да ли ће преговори бити повезани са признањем "де јуре" совјетске владе, Цинцар-Марковић је одговорио да ће "југословенска влада приступити признању кад преговори за закључење трговинског споразума доведу до позитивних резултата."²¹

Мамели није видео разлоге због чега би успостављање трговинских и дипломатских односа између Москве и Београда представљало политички гест против Италије. Он је бележио да је тешко одговорити како се Кнез Павле, као Александров тестаментарни чувар антисовјетске традиције, одучио на корак да преговара са Совјетима. То је

¹⁸ Априлски рат 1941. - Зборник докумената, редактор Душан Гвозденовић, Београд 1969, док бр. 193.

¹⁹ Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији...*, док бр. 151.

²⁰ Исто, разговор Кнеза Павла са Кембелом 21. априла.

²¹ Априлски рат 1941. - Зборник докумената, редактор Душан Гвозденовић, Београд 1969, док. бр. 192.

изазвало узнемиреност у дворским круговима а међу руским емигрантима завладала је стрепња.²²

О предстојећим преговорима са Москвом министар Цинцар-Марковић 17. априла обавестио је и немачког посланика у Београду Виктора фон Херена.²³

Сутрадан 18. априла, у штампи је објављен коминике под насловом "Између Југославије и Совјетске Русије отпочеће преговори за склапање трговинског споразума", у ком је речено да су се две владе споразумеле да воде преговоре ради закључења одговарајућих споразума и да ће се они водити у Москви где ускоро одлази југословенска делегација.

Чланови југословенске мисије у Анкари "нагалашено су демонстрирали своје пријатељство" према совјетским дипломатама. Пренето је Терентјеву да је власт о сагласности Москве да прихвати преговоре примљена са "великим усхићењем", да је међу Србима такво расположење да не може ни замислити.²⁴ Уопште, тих дана доминирали су пријатељски тонови у контактима са Терентјевим. Иницијатор таквих тонова био је амбасадор Шуменковић. Министар А. Цинцар-Марковић је тражио од њега да замоли Терентјева да "благоизволи предати влади СССР-а изразе топлог задовољства краљевске владе, која је усхићена крајњом предусретљивошћу" совјетске владе у прелиминарним договорима око одласка југословенске делегације у Москву. Министар је нагласио да се не пропусти саопштити совјетским дипломатама да је у целој Југославији "прекрасно примљен" први контакт краљевске владе са владом СССР-а. Посебно је изразио благодарност Терентјеву на његовом труду и ангажовању које је уложио са Шуменковићем, како би дошло до жељеног и планираног сусрета делегација двеју влада.²⁵

Делегација Владе Краљевине Југославије на челу са др Милорадом Ђорђевићем, бившим министром финансија и директором Београдске задруге, отпутовала је 20. априла из Београда за Москву.²⁶

²² Исто, док. бр. 194.

²³ Исто као напомена 21.

²⁴ Советско-југославские отношения 1917-1941... док. бр. 257. Из дневника А. В. Терентјева 19. априла 1940.

²⁵ Исто, док. бр. 259, из дневника... А. В. Терентјева, 23 априла 1940.

²⁶ Делегација је, преко Букурешта дошла у Москву 25. априла. Поред Ђорђевића сачињавали су је др Сава Обрадовић - помоћник министра трговине и индустрије, др Љубиша Микић - вицегувернер Народне банке, др Рудолф Бићанић - директор Дирекције за спољну трговину, Иван Авсенек - ин-

Реаговање на преговоре југословенске делегације у Москви.

Немачки амбасадор у Турској Франц фон Папен, по сазнању да постоји обнова економских односа између Совјетске Русије и Југославије, упутио је писмо Терентјеву у ком је уз честитање изразио и задовољство што је до тога дошло, као и веровање да ће зближење и успостављање односа допринети учвршћењу мира. Шуменковић је, на основу информација које је добио од Терентјева, закључио да немачки амбасадор раније није био упознат са контактима и договорима између шефова мисија, југословенске и својетске.²⁷

Министар А. Цинцар-Марковић је 25. априла у разговору са британским послаником Кембелом, поводом преговора у Москви, рекао је да је немачка влада "изразила задовољство и одобравање, мада није видео зашто би требало то да учини". Са своје стране британски дипломата је, поводом те акције југословенске владе понио гледиште Лондона да је "сматра корисном".²⁸

Британски посланик који је, како изгледа, био најупућенији од страних представника у почетак преговора, пожурио је да упозна државног подсекретара Кадогана са једном изјавом кнеза Павла, кога у писму назива "наш пријатељ", "да никако није сигурно да ће трговински преговори с Русима довести до обнове дипломатских односа". Тих дана, тачније, 3. маја, кнез Павле је разговарао са Меинтландом, дописником "Тајмса", коме је дао наведену изјаву, на шта се Кембел позива у свом писму од 5. маја. Посланик је даље парафразирао речи намењеника: "одлука да се започну преговори била је популарна, али из погрешних разлога". Он сам покренуо их је углавном, ако не и једино, због користи према Италијанима. Он ће бити до крајности на опрезу и нема намере да допусти овде било какав совјетски продор или пропаганду.²⁹

дустријалац, Владислав Марковић - саветник у Министарству иностраних послова и Драго Залар - секретар делегације.

²⁷ АЈ, 370-34-95, стр. пов. бр. 625 од 20. априла 1940., телеграм МИП-а пов. бр. 10218 Амбасади у Анкари; стр. пов. бр. 635 од 21. априла.

²⁸ Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији*, док бр. 154, Поверљиви извештај посланика у Београду Кембела, државном секретару лорду Халифаксу бр 148 од 27. априла 1940.

²⁹ Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији*, док бр. 1548, приватно поверљиво писмо посланика у Београду Кембела-А. Кадогану, од 5. маја 1940.

Три дана касније кнез Павле је у разговору са британским послаником, на питање да ли он очекује да трговински преговори који су у току отворе пут ка успостављању дипломатских односа, одговорио "да Руси ништа тако нису помињали". Кнез Павле је истом приликом говорио и о могућем правцу развоја руске политике и опасности по Југославију од руског потеза на Балкану и заговарао "опортунистичку политику савезника" да би Руси остали мирни. Подсетио је "да не треба никада заборавити да Словени (на Балкану) не желе да се боре против Руса", уз констатацију да они још увек мисле на "стару Русију", да не праве разлику између Русије до 1917. и после те године. Кембел је забележио да је намесник рекао патријарху да да инструкције свим свештеницима да сељацима објасне разлике између царске и бољшевичке Русије.³⁰

За разлику од кнеза намесника, по питању могућности отварања преговора о успостављању дипломатских односа, министар Цинцар-Марковић је сматрао да ће трговински преговори бити вођени обазриво и да ће "довести до отварања дипломатских односа", како је рекао Кембелу у разговору вођеном 25. априла. Истом приликом је казао да се, у случају постигнуте сагласности о успостављању дипломатских односа, неће журити да се договорено спроведе.³¹

Трговински преговори између СССР-а и Југославије примљени су у главном граду Француске у првом тренутку "с подозрењем, као политика вођена у сагласности и у оквиру троугла Берлин-Москва-Рим, тим пре што је у прво време италијанска и немачка штампа у том смислу о њима писала." Недуго затим саопштено је у Паризу да је Италија њима "врло незадовољна а да ни Немачка није одушевљена". Југословенски посланик у Паризу, Божидар Пурић, забележио је да су тамошњи италијански кругови поред незадовољства, нарочито били узнемирени опасношћу која би могла уследити уколико би се две стране одлучиле на обнову дипломатских односа. У тим круговима је сматрано да би обнова тих односа значила "да Совјети политички продиру на Балкан". Слично схватање владало је и у француским и владиним круговима, с тим што је код њих изазвало задовољство.³²

³⁰ Исто.

³¹ Исто, док бр. 154, поверљиви извештај посланика у Београду Кембела лорду Халифаксу од 27. априла

³² АЈ, 370-34-95, пов. бр. 869 од 20 маја 1940., писмо МИП-а стр. пов бр. 1496/IV од 13. маја упућено Амбасади у Анкари. У писму је саопштен извештај југословенског посланика у Паризу; у Француској је у то време постојало велико незадовољство према Совјетима које је ишло дотле да се чак у одговорним круговима заговарао рат против њих. Ипак, у време почетка пре-

У Паризу су имали сазнање да је бугарски посланик из Москве известио Софију да му је Молотов рекао "да Совјети не могу допустити да нестану две последње словенске државе које још постоје." У француском врху су сматрали да ће од држања Москве у многоме зависити став Мађарске и Румуније у даљем току збивања у Европи.³³

Што се тиче става Италијана поводом југословенско-совјетских трговинских преговора, министар Цинцар-Марковић је пренео своје утиске британском посланику Кембелу да "нису изразили никакво неодобравање", али да су "начинили прилично кисело лице због таквог развоја догађаја," Није скривао чињеницу да су преговори са Русима почети посебно и због Италије.³⁴

Сазнање да ће уследити трговински преговори у Москви између владиних представника Југославије и СССР-а у Софији је изазвало изненађење али и посебно интересовање у политичким круговима и у широј јавности. Одлука југословенске владе о промени своје политике према Совјетској Русији у политичким круговима у Софији је оцењена као "значајан и мудар политички акт". С једне стране, успостављање трговинских веза, мислили су у Софији, може користити само Југославији, што ће јој омогућити као и Бугарској, да се снабдева потребним сировинама на совјетском тржишту. С друге стране први контакти између две владе требало је, према истом мишљењу, да допринесе "разбистравању атмосфере и отклањању политичког неразумевања које је досад постојало између две државе." У јавности је посебно истицано задовољство што је Бугарска, много раније, нормализовала односе са СССР-ом и у томе предњачила у односу на Југославију. У Софији је постојало уверење да је њихово успостављање веза са Русијом, у тешкој међународној ситуацији која је владала 1940. године, почало осећање сигурности у земљи.³⁵

У појединим коментарима у штампи подсећано је да је поводом закључења трговинског уговора између Бугарске и СССР-а у Југославији манифестовано извесно неразумевање. Сада је то приписивано необавештености и то, како је речено, под "туђим утицајем", који је у приближавању Москви видео "неку опасност за Југославију и за српс-

говора између представника влада СССР-а и Југославије осећала се промена у држању према Совјетима. Наговештаван је повратак у Москву француског амбасадора Нажијара, који је био повучен

³³ Исто.

³⁴ Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији*, док бр. 154.

³⁵ АЈ, 370-34-637, пов бр. 761 од 7 маја, писмо МИП-а у ком саопштава реаговање у Бугарској на основу извјештаја југословенског посланика из Софије Милановића.

тво." Констатујући да су била неоснована сумњичења и бојазан да су "била подржавана од разних мрачних пропаганди, које нису ни хтеле ни могле" да схвате и разумеју интерес и дух балканских држава, а посебно Бугарске и Југославије, речено је да се Југославија ослободила тог кошмара чим је решила да пошаље у Москву нарочиту мисију која ће водити преговоре. Посланик у Софији Владимир Милановић у овом коментару је уочио ставове бугарског министра иностраних послова Ивана Попова, са којим је разговарао на исту тему, што је могло да значи да је чланак инструисан његовим ставовима.³⁶

Један левичарски оријентисани лист видео је у обнављању привредних односа између СССР-а и Југославије фактичко обнављање дипломатских односа, додајући да то не треба гледати као изненађење. За чуђење је, стоји у тексту, досадашње "отуђивање" између две земље које "није задовољавало ниједан интерес Југославије". Оцењено је да су југословенски државници сагледали да им интереси државе налажу "нормалне и пријатељске односе" са Совјетима. Према том мишљењу и географски положај и вековна историја упућивали су на зближење и сарадњу Москве и Београда. Совјети, као фактор од изузетног значаја у Европи, правилно су схваћени у Београду. Аутор додаје и још једну чињеницу, која више не трује атмосферу Београду, а то је "злокобни антагонизам између Беча и Петрограда. Због свега тога у Бугарској су поздравили успостављање односа између две словенске земље. Наглашавано је да је Југославија једна од ретких земаља која за минулих двадесет и више година није признала совјетску Русију.³⁷

Неки од бугарских листова, ненаклоњених Краљевини Југославији, упуштали су се у изношење погледа како је одлука југословенске владе примљена у Италији. Једно од таквих мишљења каже да је она изазвала највеће изненађење у Италији и да ће из тог разлога даљи ток развоја совјетско-југословенских односа бити будно праћен у Риму. Саопштен је и један извјештај из Београда у ком се каже да се одлука београдске владе тумачи у дипломаским круговима "као последица става који је Италија заузела у последње време".³⁸

У току преговора у Москви, 8. маја, преговараче је примио народни комесар иностраних дела Вјачеслав М. Молотов. Том приликом шеф југословенске делегације Ђорђевић је рекао да су преговори протекли у пријатељској атмосфери и да су они први корак у стварању

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

³⁸ Исто.

добрих односа између СССР-а и Југославије. Молотов је исказао задовољство што је делегација Југославије у Москви, али и жаљење што је до овог сусрета дошло тек 1940. године. Током разговора код Молотова размењене су мисли и утисци о дотадашњем току преговора и појединим питањима која су посебно изазвала интерес двеју делегација. Било је говора и о односима Краљевине Југославије са појединим земљама, са Бугарском посебно, за које се интересовао сам Молотов, као и односима са Немачком и Италијом од којих су долазиле тешкоће. Разговарано је и о тешкој артиљерији и авијацији у Југославији, за које је речено да имају велики значај у одбрани земље. Молотов је, такође, исказао интересовање за руске белогардејце у Југославији, њихово материјално стање и како доживљавају Совјетски Савез. Он је у кратким цртама појаснио позицију своје земље у савременим међународним односима.

Шеф југословенске привредне делегације Ђорђевић је рекао Молотову да су две делегације током преговора дошле до става да у Београду треба установити трговинско представништво СССР-а, а у Москви југословенску економску делегацију која ће радити у мањем обиму до успостављања дипломатске мисије у Москви, после чега би функције делегације биле пренете у надлежност трговачког аташеа. Помињање дипломатске мисије током разговора могло је да значи да је ово само прелазна форма ка дипломатским односима. Ђорђевић, је говорећи о овим питањима, изразио уверење да ће се делегација и представништво бавити само економским и трговинским питањима стављајући тако до знања другој страни да у круговима у Београду постоји бојазан да то место не буде пункт за комунистичку пропаганду. Молотов је на то узвратио да он гарантује да трговинско представништво СССР-а у Београду неће бити повод за неспоразуме и да ће се оно бавити само пословима који су предвиђени уговором. Пријему и разговорима код Молотова присуствовао је и А. И. Микојан, народни комесар за спољну трговину који је учествовао у преговорима са југословенском делегацијом.³⁹

Преговоре у Москви будно су пратили дипломате појединих земаља. О пријему југословенске делегације код Молотова италијански посланик у Београду Франческо Мамели је известио грофа Ђана министра иностраних послова Италије. У свом писму од 10. маја писао је да се у дипломатским круговима слажу "да су преговори прешли из прелиминарног стадијума са економском позадином на суштинско пи-

³⁹ Советско-југославские отношения 1917-1941... док бр. 261, Из записи беседи Наркома иностранный дел... 8-ого мая 1940.

тање, тј. политичке преговоре." Он је запажао да постоји посебан интерес Совјетског Савеза за словенске земље на Балкану и да се он конкретизује у сфери економске сарадње. У исто вријеме оцењивао је да тај интерес не постоји за Румунију, према којој се испољавао презир, као ни према Мађарској, земљама које нису могле бити тачке ослонца за ширење совјетског утицаја. Мамели је писао: "Совјетска политика на Балкану од данас се неће више називати 'панславистичком', али ће сутра моћи да се назива 'пансовјетском'. Садржина остаје у суштини иста."⁴⁰

Три дана касније, 11. маја, преговори у Москви су крунисани потписивањем Уговора о трговини и пловидби између Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Краљевине Југославије. Уговор, који има XVI чланова (I-XVI) потписали су у име владе СССР-а А. Микојан, а у име југословенске владе др Милорад Ђорђевић и Сава Обрадовић. Уговор је сачињен и потписан на руском и српском језику. У члану XVI прецизирано је да ће Уговор бити ратификован у кратком року и да ће ратификациони инструменти бити размењени у Београду.⁴¹

Истог дана по потписивању Уговора потписан је и Допунски протокол уз Уговор о трговини и пловидби између Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Краљевине Југославије. Његове одредбе су регулисале установљење и рад трговинских представништава у Москви и Београду. Према овом документу Трговинско представништво СССР-а у Београду и Трговинска делегација Краљевине Југославије у Москви уживали су статус екстериторијалности, а прве личности и њихова два заменика имали су сва права и привилегије које имају чланови дипломатске мисије.⁴²

Потписивање Уговора о трговини и пловидби између СССР-а и Југославије и Допунског протокола уз тај Уговор пропраћено је са нескривеним задовољством у званичним круговима у Београду. По повратку у Београд шеф делегације Ђорђевић поднео је министру иностраних послова усмени реферат о раду, постигнутим резултатима и о њиховом пријему у Москви. После тог реферисања А. Цинцар-Марковић упутио је 18. маја амбасадору Шуменковићу шифровано писмо са налогом да посети Терентјева и да му изрази захвалност југословенске владе на "предусретљивости са којом су третирана сва питања од сов-

⁴⁰ Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941*, Београд 1984, стр. 271

⁴¹ Советско-југославские отношения, док. 262.

⁴² Исто, документ бр. 263

јетских представника као и на пријатељском пријему који им је од свих указиван а нарочито од Молотова и Микојана.⁴³

Шуменковић је, према упутствима министра, пренео совјетском амбасадору да ће југословенска влада одмах приступити озаконењу Уговора. Како је већ у Москви било предвиђено да се размена ратификационих инструмената изврши у Београду, министар је желио да сазна ко ће из Москве обавити тај чин, изражавајући жељу да то буде сам Терентјев. Шуменковић је требало да пренесе совјетском дипломати да краљевска влада одобрава споразум и да је спремна да приступи ратификацији чим Москва буде спремна за то.⁴⁴

Током преговора у Москви Молотов је у разговору са Ђорђевићем "инсистирао на уређењу односа" између Југославије и Бугарске, па је министар Цинцар-Марковић упутио поруку преко Шуменковића Терентјеву "да све чинимо да те односе уредимо, али са данашњим режимом у Бугарској наилазимо на тешкоће." Из тог разлога министар је изразио жељу да Терентјев дође у Београд "ради директног контакта и разговора".⁴⁵

Шуменковић је о свему томе разговарао са совјетским амбасадором 19. маја. Поново му је казао како је забележио Терентјев, да је још 1924. године, када је био министар трговине и индустрије, поставио питање о успостављању односа са СССР-ом, изражавајући овог пута задовољство што је до тога дошло и што је он сам учествовао у томе, у својству амбасадора у Анкари. Терентјев је забележио да му је Шуменковић пренео ставове двојице партијских лидера у Краљевини, В. Мачека и Срђана Будисављевића, првог да је изјавио да "хрватско сељаштво као и Срби" хоће зближавање са СССР-ом, а да је други (као лидер српске партије у Хрватској и у то вријеме министар социјалне политике народног здравља) давао видну подршку на успостављању односа са СССР-ом.⁴⁶

Успешно окончани преговори у Москви и потписивање Уговора и Допунског протокола посебно су занимали италијанску дипломатију. Мамели је обавестио надлежне у Риму да је трговинска мисија југословенске делегације, према мишљењу дипломатских кругова,

⁴³ АЈ, 370-34-95, пов бр. 858 од 18. маја 1940., шифровано писмо министра Цинцар-Марковића, стр. пов. бр. 1558 од 18. маја 1940. године.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Советско-југославские отношения, док 268, Записъ беседы полномочного представителя СССР Турции А. В. Терентьева с посолом Югославии в Турции И. Шуменковичем... 19 мая 1940.

представљала плашт којим се вешто прикрива поновно успостављање нормалних дипломатских односа са Москвом.⁴⁷

Италијански посланик у Софији видео је у совјетско-југословенском уговору покушај власти у Београду да у сложеним околностима нађе извесну заштиту од могућих немачких и италијанских акција. Иначе, у Софији се није гледало благонаклоно на постигнуто зближавање Москве и Београда, пошто је Бугарска прва успоставила дипломатске односе са Совјетима, у чему је видјела своје преимућство.⁴⁸

Аташе британског посланства у Београду, Шилдс, анализирајући јавно мњење у Београду поводом скорог успостављања југословенско-совјетских односа, оценио је да је то прихваћено са највећим одушевљењем и да је "широка јавност већ лансирала идеју, која је била овлашно сахрањена, о Русији као природном заштитнику и добротвору Балкана" као и то да је "можда, помало чежњиво поздравила идеју коју је лансирала осовинска пропаганда да ће СССР преузети фашистички плашт гаранта мира, неутралности и status quoа у Југоисточној Европи".⁴⁹

Ка успостављању дипломатских односа

Трговачки преговори били су увод у успостављање дипломатских односа између две земље. То је наговестио и Допунски протокол уз Уговор о трговини и пловидби између Краљевине Југославије и СССР-а. У тачки 1) Допунског протокола стоји: "Савез Совјетских Социјалистичких Република имаће у Краљевини Југославији свеје Трговинско представништво..." коме се поверавају одређене функције, а у посебном ставу је прецизирало да ће трговински представник СССР-а у Југославији и два његова заменика уживати "сва права и привилегије које се признају члановима дипломатских мисија." Уз ове одредбе прописано је да просторије Трговинског представништва уживају екстериторијалност и да му се даје право да се служи шифром.⁵⁰

У тачки 2) Допунског протокола прописано је: "Краљевина Југославија ће имати у Савезу Совјетских Социјалистичких Република

⁴⁷ Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941*, Београд 1984, стр. 241.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији*, док бр. 166, извјештај аташеа за штампу Шилдса о расположење јавног мњења, 21. мај 1940.

⁵⁰ АЈ, Министарство трговине и индустрије КЈ (65) ф. 261, а. ј. 784; Советскојугославские отношения..., док 263.

Трговинску делегацију, ..." којој се повјеравају одређене функције. Као и совјетско Трговинско представништво, шеф и његова два заменика југословенске трговинске делегације имали су сва права и привилегије које се признају члановима дипломатских мисија. Она је у Москви уживала екстериторијалност и право да се у комуникацији са Београдом служи шифром.

У тачки 3) Протокола, практично је нагвештено успостављање дипломатских односа када је речено: "У случају успостављања дипломатских односа" између две земље, тачка 2) била би стављена ван снаге, а функције које су наведене у њој биле би пренете на трговачког аташеа Посланства Краљевине Југославије у СССР-у.⁵¹

Како је постигнут договор између две земље да се што пре изврши ратификација Уговора о трговини и пловидби, Министарки савет КЈ, на седници од 23. маја 1940. године на предлог министра иностраних послова и министра трговине и индустрије, прописао је Уредбу којом се одобрава Уговор о трговини и пловидби са Допунским протоколом.

У исто време и совјетска влада је одобрила потписани Уговор са Допунским протоколом. Истовремено је издала налог совјетском посланику у Софији А. И. Лаврентјеву, који је до скоро био руководилац Источноевропског одељења Народног комесаријата иностраних дела, да изврши измену ратификационих инструмената. Совјети су хтели удовољити захтеву владе у Београду и упутити амбасадора Терентјева, али он у то време није могао да напусти Турску "ни за један дан."⁵²

Размена ратификационих инструмената извршена је 31. маја у Београду у Министарству иностраних послова у присуству министра А. Цинцар-Марковића. У име совјетске владе ратификације је изменио посланик Лаврентјев, који је био на челу совјетске делегације, а у име југословенске владе, Иван Андрес, министар трговине и индустрије.⁵³

⁵¹ Исто.

⁵² АЈ, 370-34-95, стр. пов. бр. 893 од 24. маја, Шуменковићево шифровано писмо МИД-у.

⁵³ Поводом размене ратификационих инструмената, на вечери у част совјетске делегације, министар Андрес се обратио гостима, односно посланику Лаврентјеву, следећим речима:

"Господине министре, обнова привредних односа између Совјетског Савеза и Краљевине Југославије поздрављена је код нас као један крупан и радостан догађај.

Совјетски дипломата је за време боравка у Београду и у разговору са министром иностраних послова показао интересовање за "пацифизам" југословенске политике и за односе Југославије са великим силама и балканским земљама. Посебно се интересовао за држање Италије према Балкану као и за евентуално држање турске владе у

У тој чињеници успостављања трговине видели смо одушку која отвара нове перспективе за нашу размену и за наш читав привредни развитак коме садашње изванредне прилике намећу велике сметње и тешкоће.

Између Совјетске Уније и Југославије постоје заиста широке могућности размене. Совјетска Унија може у великој мери да промени садашњу структуру наше спољне трговине не само као лиферант разних сировина, угља, петролеја, памука, гвожђа и других артикала, него и као добављач свих машина и индустријских прерађевина. Са своје стране ми можемо извозити у Совјетску Унију многе пољопривредне, рударске и мануфактурне производе. Трговински уговор од 11. маја ове године представља повољну базу за рад. На нама је сада да томе уговору дамо пуноважност, искоришћујући могућности размене које постоје.

Међутим, овај Уговор је код нас оцењен не само са привредног него и са политичког гледишта. У њему је наш народ видео давни жељену обнову односа са великим руским народом са којим је био везан не само сродством крви и језика него и културним традицијама и успоменама на сарадњу у прошлости. На челу Уговора ми смо написали да приступамо обнови трговинских односа у жељи да створимо трајне услове пријатељства и сарадње између обеју земаља и њихових народа. Жеља је целокупног нашег сељачког народа да види што пре остварене ове услове и обнову пријатељских веза са руским сељачким и радним народом.

У то име дижем ову чашу за Ваше здравље и за срећу Вашег великог народа."

Иzasланик совјетске владе Лаврентјев одговорио је Министру трговине и индустрије Ивану Андресу овим речима:

"Са задовољством примам жеље изнесене, Господине Министре, од Ваше стране и молим Вас да примите моје срдечно честитање поводом размене ратификационих инструмената трговинског споразума од 11. маја ове године, који је закључен између Краљевине Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република.

Дозволите ми да подвучем моја лична срдачна осећања. Ово утолико више што је то био за мене разлог да се нађем у престоници Југославије. Користим ову прилику да изразим дубоку благодарност Вама, господине министре, и Вама господо министри (обраћа се министру Цинцар-Марковићу и осталим министрима).

Изражавајући пријатељске жеље и топла осећања, дозволите ми да дињем чашу за учвршћење наших узајамних веза и за процват народа наших двеју земаља." (АЈ, 65-261-784, "Размена ратификационих инструмената...")

случају да дође до сукоба у Средоземном мору. У изношењу ставова Совјетске Русије био је веома резервисан. Наглашава је мирољубивост политике своје владе и истицао жељу да на Балкану влада мир и равнотежа у односима. Министар Цинцар-Марковић се интересовао за став Совјета у случају да се искомпликује међународна ситуација. Уследио је одговор да ће Совјети "водити исту реалну политику, опредељујући се према околностима."⁵⁴

Иако су у разговору дотакнуте теме из међународних односа, није било говора о питању успостављања југословенско-совјетских дипломатских односа.

Иницијатива за успостављање дипломатских односа

Успостављање дипломатских односа са Совјетски Савезом, поред осталог, актуелизовано је развојем међународних прилика, а самим тим и положајем Југославије, њеним геополитичким окружењем а посебно претњама које су стизале од Мусолинијевој Италије.

Југословенски државни и политички врх, као и војни, био је свестан опасности које су се надвиле над државом, па је у новонасталим околностима кренуо у нормализацију односа са Совјетима, очекујући од њих оно што се више није могло очекивати и добити од западних савезника.

Конкретни предлог за успостављање дипломатских односа уследио је 9. јуна 1940. преко личне строго поверљиве поруке министра Цинцар-Марковића упућене амбасадору Шуменковићу у Анкару. Оцењујући да је изменом ратификационих инструмената привредног споразума повољно завршена једна фаза у развоју југословенско-совјетских односа он је изнео да је жеља југословенске владе, "још од првог момента, била нормализовати те односе". Минули разговори у Москви као и боравак Лаврентјева у Београду "показали су нам да и код совјетске владе постоји жеља да се између наше две земље васпоставе што пре редовни дипломатски односи." Министра је захтевао да Шуменковић ово изнесе Терентјеву и да га замоли "да затражи начелно гледиште совјетске владе по овом питању."⁵⁵ Са југословенским предлогом Терентјев је био упознат сутрадан.

⁵⁴ АЈ, 370-34-95, стр. пов. бр. 942 од 4. јуна 1940., шифровано писмо министра Цинцар-Марковића амбасадору у Анкари строго пов. бр. 1751 од 3. јуна.

⁵⁵ АЈ, 370-34-95, стр. пов. бр. 987. од 9. јуна.

Овакав потез односно оријентација југословенског врха пажљиво је анализирана од стране појединих дипломатских представника у Београду, посебно британског.

Кнез Павле није наилазио на разумевање код Савезника да Југославију обезбеде оружјем, о чему је говорио 4. јуна приликом разговора са француским послаником у Београду Рајмондом Брижером. Говорио је о Русији и указивао да је за Југославију "став Русије чвор ситуације", инсистирајући да Савезници треба да учине све да се договоре са Совјетима, или, у случају да им то не пође за руком, да разјасне њихово држање. Француски посланик је сматрао да, ако Италија нападне Савезнике "Југославија би са своје стране требало да нападне Италију у Албанији."⁵⁶

Британски посланик Кембел је сматрао да се Југославија може суочити са још једним, све већим, проблемом који је британски дипломата назвао "питањем улоге Русије у југоисточној Европи."

У настојањима да одложи напад Италије, југословенска влада је отпочела привредну сарадњу са Русијом, оцењивао је Кембел у свом писму Форин Офису, средином јуна 1940. Практично та привредна сарадња, у том тренутку, била је политичка мера са малим очекивањима економских ефеката. А што се тиче ближих политичких односа са Русијом, према истој оцени, намера је била да се напредује поступно и са опрезом, "дозвољавајући да развој догађаја донекле одреди политику". Управо, догађаји су се одвијали брзо и Југославија се наша у ситуацији да нема довољно оружја. Кембел је оценио да је југословенска влада направила заокрет ка могућој руској подршци или неком наступу Русије који би значио противтежу Италији и Немачкој, као и шанси да обезбеди оружје из Москве.

Уочавајући да су у Југославији поздрављени наговештаји да совјетска влада неће дозволити угрожавање status quo на Балкану, имао је у виду и неке изјаве совјетских званичника које су рађале одређене дилеме, па је анализирао: уколико се Турска прикључи Савезницима против Италије, било би могуће да Русија због бојазни од ширења конфликта на Балкану, интервенише како би обуздала Турску, југословенског партнера из Балканске антанте; у случају напада Италије на Грчку, процењивао је, Русија би могла, у жељи да избегне конфликт и

⁵⁶ Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији*, док бр. 179, телеграм посланика у Београду Кембела Форин Офису бр. 308 "хитно" од 5. јуна 1940.

спречи акцију Југославије и Турске, да предузме мере уз могућу помоћ Бугарске.⁵⁷

Британски дипломата је осећао расположење народа у Југославији када је обавестио Лондон да су симпатије и крајњи интерес на страни Савезника, а против земаља које чине Осовину, па је из тог разлога сматрао да би у Југославији, можда у одређеном моменту, желели да уследи интервенција против Осовине. Ало, како је "руски став неизван Југославија мора да рачуна с могућношћу да Русија у таквим околностима буде против ње."⁵⁸

Имајући све ово у виду наметала се констатација да је за Југославију тешко питање правог става Совјетске Русије: да ли је она у договору са Немачком и Италијом да спречи нарушавање мира на Балкану и да ли са њима има договор око поделе интересних сфера, или се супротставља експанзији сила Осовине у Југоисточној Европи. Из тих разлога британски дипломата је процењивао да Југославији предстоји могућност у првој алтернативи, "да буде осуђена на сталну потчињеност трим силама", или у другој "да испуњава жеље" сила Осовине "на неодређено време. "Кембел је имао сазнање да југословенска влада није успела да преко Турске добије информације о правом ставу Москве, па је у жељи "да уврсти Русију у своје помагаче", одлучила, раније него што је намеравала, да успостави дипломатске односе са Москвом.⁵⁹

Очекивани и прижељкивани одговор из Москве стигао је 20. јуна. Амбасадор Терентјев пренео је Шуменковићу поруку министра Молотова за југословенску власт: "Совјетска влада прима предлог југословенске владе за установу дипломатских односа између Уније Совјетских Социјалистичких република и Југославије."⁶⁰

Да је постојала жеља да се што пре успоставе нормални дипломатски односи говори и чињеница да је уз југословенски предлог од 9. јуна саопштено и име будућег југословенског посланика у Москви. Избор је пао на др Милана Гавриловића, сенатора, шефа Земљорадничке странке. Шуменковићу је речено да и то може саопштити совјетском дипломати, истовремено када и предлог о успостављању одно-

⁵⁷ Исто документ бр. 186, шифровани телеграми посланика Кембела од 17. јуна 190.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ АЈ, 370-34-95, пов. бр. 1051. од 20. јуна 1940.

са.⁶¹ На исти начин поступљено је и у Москви. Уз сагласност да се успоставе односи, Совјети су назначили личност будућег опуномоћеног министра у Југославији, Виктора Андрејевича Плотникова, у том моменту опуномоћеног министра у Норвешкој.⁶²

Како у одговору совјетске владе од 20. јуна није било говора о агреману посланику Гавриловићу, то је истог дана Шуменковић учинио формалан и званичан захтјев за агреман за Гавриловића, преко амбасадора Терентјева.⁶³ Сутрадан 21. јуна, совјетски дипломата обавестио је Шуменковића да је совјетска влада сагласна са наименовањем др М. Гавриловића за пуномоћног министра Југославије у Москви.⁶⁴ Истог дана, министар Цинцар-Марковић обавестио је Шуменковића, а овај одмах Терентјева, да је краљевска влада дала агреман за Плотникова.⁶⁵

У разговору Терентјева и Шуменковића, који су водили 21. јуна, совјетски дипломата је подсетио на протоколарне формалности приликом чина успостављања дипломатских односа (размена писама и сл.) као и питање коминикеа за јавност. Он сам је, по том питању, тражио инструкције из Москве.⁶⁶

У очекивању инструкција из Москве Терентјев је по налогу Молотова питао Шуменковића каква је жеља његове владе у погледу "форме процедуре" за успостављање дипломатских односа као и у погледу "форме докумената" који ће се том приликом саопштити. Совјетски дипломата, "који не допушта себи слободу и најмање се удаљити од текста налога из Москве", како је забележио Шуменковић, том приликом је рекао да познаје као процедуру само измену нота или писама, са потписима овлашћених дипломатских представника.⁶⁷ Терентјев је изнео став да би садржина нота требало да буде топлија од садржине нота које су измењене приликом успостављања дипломатских односа са другим државама, нпр. са Мађарском. Шуменковић је у тим контактима уочио, што је пренео министру Цинцар-Марковићу, да совјетска влада у својим одговорима као и амбасадор у разговорима, употребљавају термин "установа" а не "обнова" дипломатских односа.

⁶¹ АЈ, 370-34-95, пов. бр. 987. од 9. јуна 1940., шифровано писмо министра Цинцар-Марковића, стр. пов. бр. 1850 од 9. јуна 1940. упућено амбасадору И. Шуменковићу у Анкари.

⁶² Види напомену 60

⁶³ АЈ, 370-34-95, пов. бр. 1052. од 20. јуна 1940.

⁶⁴ АЈ, 370-34-95, пов. бр. 1057. од 21. јуна 1940.

⁶⁵ АЈ, 370-34-95, пов. бр. 1066. од 22. јуна 1940.

⁶⁶ АЈ, 370-34-95, пов. бр. 1058. од 21. јуна 1940.

⁶⁷ АЈ, 370-34-95, пов. бр. 1067. од 22. јуна 1940.

На примедбу југословенског посланика да очекују предлоге из Москве о садржини нота, Терентјев му је одговорио да Москва "вероватно жели да види какву идеју има југословенска влада о тој ствари", што је југословенски амбасадор, 22. јуна у писму Цинцар-Марковићу протумачио "да Молотов жели да ми, одређујући форму процедуре докумената, одредимо и значај који желимо приписати овом акту установе (успостављања) дипломатских односа између нас и Совјетске Русије и да изложимо на који је начин до овога дошло."⁶⁸ Дан касније Шуменковић је обавештен да се Молотов сагласио са предлогом југословенске владе⁶⁹ да се коминикеи о успостављању дипломатских односа саопште 24. јуна по подне. Није било ријечи о њиховом садржају што је могло да значи да је влада у Москви сматрала да треба постићи сагласност о моменту саопштења коминикеа а не о самом тексту коминикеа, што је у каснијем разговору изнио сам Терентјев.⁷⁰

Двојица дипломата били су сагласни да се коминикеи о успостављању дипломатских односа између СССР-а и Југославије могу дати у јавност у договорено време "и ако до момента издавања не буде постигнут споразум о формалности процедуре, с тим да документи који би се накнадно потписали носе датум издавања коминикеа."⁷¹

Према усаглашеним ставовима, 24. јуна 1940. године, истовремено у Москви и у Београду, издати су коминикеи о успостављању пуних дипломатских односа између две земље.⁷²

Терентјев и Шуменковић наставили су рад на усаглашавању текстова писама. После извршених редакција текстова за измену пи-

⁶⁸ АЈ, 370-34-95, пов. бр. 1068. од 22. јуна 1940.

⁶⁹ АЈ, 370-34-95, пов. бр. 1066. од 21. јуна 1940.

⁷⁰ АЈ, 370-34-95, пов. бр. 1070. од 23. јуна 1940.

⁷¹ Исто.

⁷² Текст коминикеа југословенској јавности је гласио: "После повољно завршених привредних преговора између Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Краљевине Југославије, као и после извршене измене инструментата ратификације закључених споразума, совјетска и југословенска влада сагласиле су се да се нормализују односи између две земље успостављањем редовних дипломатских односа и одређивањем респективних дипломатских представника у Москви и Београду."

У Москви је саопштен текст следеће садржине: "После повољног закључења привредних преговора између СССР и Југославије и измене инструментата ратификације, влада СССР и Краљевине Југославије одлучиле су да успоставе нормалне дипломатске односе и да у том циљу наменују своје дипломатске представнике." У оба комуникеа саопштена су имена будућих посланика.

сама, 30 јуна у подне у амбасади СССР-а у Анкари извршена је измена писама, потписаних од стране совјетског амбасадора Терентјева и југословенског амбасадора Шуменковића, о успостављању дипломатских односа између Краљевине Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република. Оба писма носе датум успостављања односа 24. јун 1940. Писма су размењена уз присуство свих чланова двеју амбасада - совјетске и југословенске.⁷³ У писмима је изражено убеђе-

⁷³ АЈ, 370-34-95, копије писама југословенског на српском и совјетском на руском језику, Советско-југославске отношения 1917-1941, док 268 и 269; Документы внешней политики 1940-1941, Том XXIII, книга первая, док 261. Писмо југословенског амбасадора И. Шуменковића упућено Алексеју Терентјеву, амбасадору Совјетског Савеза у Турској гласи:

"Господине Амбасадоре,

Са нарочитим задовољством част ми је извести вас да је моја Влада, после повољно завршених привредних преговора са Совјетском Владом као и после извршене измене ратификационих инструмената закљученог Привредног споразума, решила да под данашњим даном успостави редовне дипломатске односе између Краљевине Југославије и Савеза Совјетских Социјалистичких Република и да приступи међусобном наименовању Пуномоћних Министара.

Ја сам дубоко убеђен да ће ово успостављање односа, које потпуно одговара интересима обеју земаља, допринети учвршћивању и развијању осећања искреног пријатељства између оба народа као и да ће срећно послужити развоју њихових привредних односа.

Изволите примити, Господине Амбасадоре, уверење о мом најдубљем поштовању."

Писмо Терентјева Шуменковићу гласи:

"Господин Посол,

Ја ознакомио сам с большим удовлетворением с письмом от сего числа, в котором Вы извещаете меня о том, что ваше Правительство после благоприятного завершения экономических переговоров с Советским Правительством, равно как и после обмена ратификационными грамотами Экономического Соглашения решило установить с сегодняшнего числа нормальные дипломатические отношения между Королевством Югославии и Союзом Советских Социалистических Республик и обменяться Посланниками.

Ја имам чашть сообщить Вам, что Советское Правительство принимает это предложение, идущее навстречу его собственным желаниям и отвечающее интересам обеих стран. Я твердо убежден, что установление этих отношений будет содействовать укреплению и развитию чувств искренней дружбы между обоими народами и что оно будет служить счастливым образом развитию их экономических отношений.

Благоволите принять, Господин Посол, уверения в моем весьма высоком к Вам уважении.

ње са обе стране да ће успостављање односа, које одговара интересима обеју земаља, допринети учвршћавању и развијању осећања искреног пријатељства између два народа као и развијању њихових привредних односа.

Совјетска влада је у своје писмо унијела идеју о "предлогу" у другом ставу, јасно назначујући да је предлог за успостављање дипломатских односа потекао од југословенске владе. Такође, у коначни текст оба писма унет је термин "успостављање" а не обнова дипломатских односа, што је и логично, јер између ове две државе, заиста, раније није било дипломатских односа.

Одмах по успостављању дипломатских односа почеле су припреме шефова мисија за одлазак у Москву, односно у Београд.

Плотников је пошао из Москве 26. јуна у Букурешту је био 29 где је очекивао контакт са југословенском амбасадом ради даљег пута за Београд.⁷⁴ Посланик Гаврилович је отпутовао из Београда 2. јула преко Софије и Цариграда, а затим бродом "Ловћен" за Одесу, одакле је продужио возом за Москву.

По доласку у Москву, југословенски посланик је 9. јула предао копије акредитивних писама заменику народног комесара иностраних дела С. А. Лозовском,⁷⁵ а 11. јула Гавриловић је известио МИП у Београду да је тога дана предао своје акредитиве Калињину, председнику Президијума Врховног Совјета.⁷⁶

Совјетски посланик је по доласку у Београд и након предаје копије акредитивних писама у МИП-у био примљен у свечану аудијенцију код кнеза Павла 12. јула 1940. Церемонија предаје акредитива обављена је у дворцу Брдо код Крања где се тих дана налазио кнез намесник.⁷⁷

Тако су после 22 године успостављени пуни дипломатски односи између СССР-а и Југославије, земље у којој је, како је забележио један британски дипломата речи српског пријатеља крајем 1939. го-

А. Терентьев.

(АЈ, 370-34)

⁷⁴ АЈ, 370-34-95, пов. бр. 1111. од 29. јуна. 1940.

⁷⁵ АЈ, Посланство Краљевине Југославије у СССР-у, поверљиви деловодни протокол за 1940. годину. Под редним бројем 2. уписано је "предаја копија акредитива Лозовском" о чему је извештен МИП истог дана.

⁷⁶ Исто. У строго поверљивом деловодном протоколу за 1940. годину под редни бр. 4 забележено је да је предао акредитиве и да је МИП извештен шифрованим телеграмом истог дана.

⁷⁷ "Политика", 13. јул, субота.

дине "намесник за Енглеску, влада за Немачку, армија за Француску, народ за Русију, а нико за Италију".⁷⁸

Деликатност положаја Југославије у нестабилној и стално промјенљивој равнотежи снага у свету па и на Балкану наметали су потребу да државни врх нормализује односе са једном великом државом као што је био СССР. Историјски гледано, у судбоносним моментима српски народ је био у вези и одржавао сарадњу са Русима, па је успостављање односа поново рађало обнову надања и очекивања. Поготово у данима када је пораз Француске ошамутио свет. У народе Југославије, вест о нормализацији односа могла је да унесе веру и самопоуздање у будућност земље и односа са моћном словенском Совјетском Русијом. Можда је забележена мисао једног српског политичара, поводом нормализације односа са СССР-ом, одражавала очекивања: "Чињеница је да смо најзад загризли у једну реку која је могла да делује спасоносно."⁷⁹ Томе треба додати и чињеницу да је јавно мњење у Југославији, као у мало којој земљи, свесрдно и скоро једногласно примило са одобравањем успостављање односа са Совјетском Русијом. Такви тонови, како изгледа, нису доминирали у односу југословенских званичника према совјетском посланику Плотникову. Осећао се изолован, кнеза Павла је видео само једном приликом предаје акредитива, а поједини министри су му долазили "стидљиво и кријући се" у хотел "Бристол" где је становао по доласку у Београд.

О личности совјетског посланика Виктора Андрејевича Плотникова, Министарство иностраних послова у Београду известио је Илија Шуменковић који је податке добио од амбасадора Терентјева. Плотников је у том тренутку био совјетски посланик у Норвешкој. Пре тога је био отправник послова совјетског посланства у Будимпешти. Једно време био је директор одељења у Народном комесаријату иностраних дела. Био је ожењен, стар око 40 година, тих и сталожен.⁸⁰

О Милану Гавриловићу, југословенском посланику у Москви, с обзиром на његов политички рад, у Москви су свакако могли знати да је завршио студије права 1906. у Београду и да је докторирао у Паризу 1911. са темом "Држава и право". Послије студија, од 1912. радио је у Министарству иностраних дела све до 1923. године када је затражио пензионисање. Службовао је у Лондону, Берлину, Атини. Био је и директор Политичког одељења МИД-а. Бавио се новинарством, у листу

⁷⁸ Ж. Аврамовски, *Бриџанци о Краљевини Југославији ...*, стр. 309.

⁷⁹ Драгољуб Јовановић, *Политичке усјомене - Узлећ у бури*, Београд 1997, стр. 53.

⁸⁰ АЈ, 370-34-95, пов. бр. 1053 од 20. јуна 1940.

"Одјек", а затим у "Политици", као политички уредник. Од 1930. посветио се раду у Земљорадничкој странци као најближи сарадник вође странке Ј. Јовановића, кога је заменио на челу странке 1939. године.

Miladin Milošević

Establishing of diplomatic relations between kingdom of Yugoslavia
and SSSR in 1940

Summary

The kingdom of Yugoslavia was one of the few European countries that have refused to acknowledge Soviet Russia for years. The Russian regime was considered as subversive and the murder of Russian royal family (who were cousins of king Aleksandar) as well as bad treatment of orthodox priests in this communists' country were the main reason for kingdom of Yugoslavia refusal to establish diplomatic relations with Soviet Russia. However, when political situation in Europe and Balkan became unstable for the kingdom of Yugoslavia, the authorities agreed to establish diplomatic relations with SSSR on 12th July 1940, after 22 years of refusal.

Звездан Фолић*

ИЗБОР ЦРНОГОРСКО-ПРИМОРСКОГ МИТРОПОЛИТА 1961. ГОДИНЕ

Недовољно познавање докумената, сложеног посла, као и општа условљеност историјске науке духом свог времена, узроковали су да се недавна црногорска прошлост често интерпретирала површно и сензационалистички. Таква тумачења нарочито су била примјетна у експозицијама већине аутора који су се бавили историјом Црногорско-приморске митрополије послје 1945. године, што је имало за посљедицу доминацију "општих мјеста", мистификација, полуистина, манипулација.¹ Инерција појединих историчара, несклоних да прихвате такав "метод", неоправдано је продужила живот једној идеолошкој представи коју овај рад настоји да измијени конкретним истраживачким резултатом.

Позиција Црногорско-приморске митрополије била је прилично уздрмана 1954. године када је њен митрополит Арсеније Браваревић осуђен на 11 година и шест мјесеци строгог затвора. Тиме је њен незавидни положај био још више погоршан. Црногорско-приморска митрополија патила је од акутних облика свих оних проблема који су задесили Српску православну цркву послје Другог свјетског рата. Тенденција напуштања свештеничке службе била је најизраженија у Црној Гори, а материјални положај свештенства најтежи. У Краљевини

* Аутор је виши истраживач у Историјском институту Црне Горе

¹ Премда фрагментарно дотичу проблематику везану за Црну Гору, изузетак у том погледу представљају радови Радмиле Радић, *Вером проишле вере*, Београд, 1995; *Држава и верске заједнице*, Београд 2002.

ни Црној Гори свештеници су били плаћани од стране државе, а када су те субвенције укинуте они су били приморани да траже помоћ од сиромашних парохијана који нијесу били навикнути да даривају своје пастире. Поред тога, у Црногорско-приморској митрополији постојала је највећа несразmjера између броја парохија и свештеника који их опслужују у односу на све остале епархије СПЦ²

Викентије Проданов, патријарх СПЦ, одобравао је осуду митрополита Арсенија, сматрајући да ће она имати повољно дејство на епископат. Његове прогнозе су се обистиниле. Овај догађај представља међаш у односу епископата СПЦ према политици државних органа. Ставови епископата били су флексибилнији, а сарадња кооперативнија. Православним великодостојницима је било сасвим јасно да су у случају митрополита Арсенија црногорски државни органи само операционализовали одлуку савезних власти, што им је, дакако уливало подозрење, неспокојство и страх.³

Без обзира на поменуто осуду, Свети архијерејски сабор СПЦ је наставио да Арсенија Брادرаревића третира митрополитом Црногорско-приморске епархије. Такво одређење проистичало је из одредби Устава СПЦ, пошто судска пресуда грађанских власти само "спречава и удаљава" епископа да обавља дужност вјерског поглавара. Бригу према старом и обољелом архијереју Свети архијерејски сабор је видније показао 2. јуна 1955. када је у молби упућеној предсједнику Титу затражио да се митрополит Арсеније ослободи даљег издржавања казне и пусти на слободу.⁴

Годину дана доцније наведено настојање наишло је на разумијевање државних органа. Митрополит Арсеније је последице двогодишњег тамновања у которском затвору, у љето 1956. условно пуштен на слободу и његово прво станиште био је манастир Озрен у источној Босни.⁵ Пошто се обавезао да на условном отпусту неће вршити црквене функције, почетком 1957. године одобрено му је пресељење у Београд, гдје је у тишини манастира Ваведења проводио своју изолацију⁶.

Према члану 112 Устава СПЦ, упражњеном епархијом управља администратор којег именује Свети архијерејски синод. Ово тијело је

² Радмила Радић, *Држава и верске заједнице*, књ. II, 38, 48.

³ Исто, 46-47.

⁴ Архив Југославије (даље - АЈ), 144-12-200, Свети архијерски сабор СПЦ-Предсједнику Републике ФНРЈ Јосипу Брозџу Титу 2. јуна 1955.

⁵ АЈ, 144-19-236, Забиљешка о разговору са патријархом Викентијем 7. VII 1956. године.

⁶ АЈ, 144-21-257, Савезна комисија за вјерска питања - Светом архијерејском синоду СПЦ 27. маја 1957.

у августу 1954. одредило епископа будимљанско-полимског Макарија да администрира Црногорско-приморском митрополијом, да би од јуна 1955. године ту улогу преузео патријарх Викентије. Патријарх је тражио да нормализује односе између ЦПМ и државних органа и у томе је имао успјеха. Поставио је протојереје Петра Капичића за архијерејског замјеника ЦПМ, што су црногорске власти топло поздравиле, јер се радило о повјереном и родољубивом свештенику. На сличан начин примљена је и вијест о именовану његовог насљедника, протојереја Сима Мартиновића. Послије смрти патријарха Викентија у јулу 1958, за новог администратора ЦПМ именован је епископ бачвански Хризостом који није слиједио праксу свог претходника. Њему је замјерано што је свештенику Луки Вујашу, једно од блиских сарадника митрополита Арсенија, повјерена дужност секретара Епархијског црквеног суда.⁷

Избор Германа Ћорића за патријарха СПЦ у септембру 1958. узроковао је персоналну промјену у администрирању Црногорско-приморском епархијом. Свети архијерејски синод је дужност администратора ЦПМ повјерио младом и полетном Павлу Стојчевићу, епископу рашко-призренском.⁸ Ова одлука исходвала је незадовољство код већине православних свештеника али и код црногорских власти. Процијењено је да је епископ Павле непогодан за рад и сарадњу с компетентним органима, те да стога не може допринијети рјешавању важних црквених питања.⁹

Протојереј Симо Мартиновић је у септембру 1958. године био у Београду и том приликом је желио да разговара с патријархом Германом. Његова се жеља није остварила, јер је патријарх преко свог посредника упутио православне свештенике из Црне Горе на разговор са епископом Павлом. Мартиновић је био огорчен овим поступком. Одбио је да посјети епископа Павла, а љутња је била толика да је почетком октобра 1958. поднио оставку на мјесто архијерејског замјеника.¹⁰

Изглађивање овог изненадног проблема било је главна тема разговора којег су 10. X 1958. године водили Добривоје Боби Радосављевић, предсједник Савезне комисије за вјерска питања и патријарх

⁷ Извјештај о раду Комисије за вјерска питања НР Црне Горе за 1958. годину. Документ се налази у посједу аутора.

⁸ Гласник СПЦ, бр. 55, 1957, 225-226.

⁹ Извјештај о раду Комисије за вјерска питања НР Црне Горе за 1958. годину. Документ се налази у посједу аутора.

¹⁰ АЈ, 144-24-278, Забљешка о разговору Добривоја Радосављевића са патријархом Гаврилом 10. X 1958.

Герман. Радосављевић је ненаметљиво указивао патријарху да је протојереј Мартиновић много допринио сређивању црквених прилика у Црној Гори и да ужива велики углед код државних органа. Герман се правдао да је због болести био спријечен да прими црногорске свештенике, као и да је добио погрешне информације о њиховим мотивима за разговор. Понудио се да ово неубједљиво оправдање компензира обећањем да ће сугерисати епископу Павлу да се одрекне администрација Црногорско- приморском митрополијом. На крају је договорено да патријарх Герман, уз присуство епископа Павла, уприличи разговор са делегацијом црногорског свештенства коју би предводио протојереј Мартиновић.¹¹

Патријарх није поступио према постигнутом договору. Допустио је епископу Павлу да крајем октобра 1958. године посјети Црну Гору, што је поново наишло на лош пријем код већине православних свештеника. Било је, додуше у мањој мјери, пријатељског дочека којег су посебно испољавали Богдан Бурић, парох у Заградама код Даниловграда и Веселин Чуквас, парох у Херцег Новом. Бурић и Чуквас су се жалили епископу Павлу на тежак материјални положај свештеника, немаран однос власти и вјерника према православним богомољама, итд.¹²

Патријарх Герман је са извјесним закашњењем позвао делегацију црногорских свештеника на челу са Симом Мартиновићем у Београд и 30. X 1958. започели су разговори. Црногорски свештеници су изричито захтијевали да се епископ Павле повуче са положаја администратора ЦПМ, јер су са његовим држањем били незадовољни. Патријарх је прихватио њихове ставове, а своју одлуку, нешто касније, образложио је тиме да је епископ Павле "... задрт млад скоројевић, али ће доћи памети".¹³ Дужност администратора ЦПМ била је повјерена патријарху Герману, док се Симо Мартиновић вратио на дужност архијерејског замјеника.¹⁴

Казна митрополиту Арсенију истицала је у јануару 1960. године, али епископат СПЦ, с обзиром на његову старост (77 година) и нарушено здравствено стање, није озбиљно рачунао на могућност његовог повратка у Црну Гору. То је и објелодањено на засиједању Светог

¹¹ Исто.

¹² Проблематика православне цркве у Црној Гори 1958. године. Документ се налази у посједу аутора.

¹³ АЈ, 144-24-278, Комисија за вјерска питања НР Црне Горе - Савезној комисији за вјерска питања 5. XI 1958. Радмила Радић, и. дј. 50.

¹⁴ АЈ, 144-24-278.

архијерејског сабора одржаном у јуну 1959. године. Герман се надао да ће Арсеније поднијети захтјев за пензионисање и ту варијанту требало је да испита Нектарије Круљ, митрополит дабро-босански.¹⁵ Појављују се и први претенденти на столицу Св. Петра Цетињског. Били су то Томо Дајковић, управник патријаршијског двора у Београду¹⁶ и Душан Дожић, службеник Патријаршије и бивши шеф кабинета патријарха Гаврила Дожића.¹⁷

Преносећи опште утиске са сједнице Законодавног одбора Св. архијерејског сабора, патријарх Герман је 6. јуна 1959. рекао Добри-

¹⁵ АЈ, 144-32-375

¹⁶ *Томо Дајковић* је рођен у Друшићима 1895. године. Основну школу завршио је у свом родном мјесту, нижу гимназију у Подгорици, Богословско-учитељску школу на Цетињу, а Богословски факултет у Београду. Учесник је у ратовима 1912-1918. године. Иако је гајио симпатије према краљу Николи I Петровићу, сматрао је стварање Краљевине СХС испуњењем идеала јужнословенских народа и стога се у грађанском сукобу у Црној Гори 1918-1920. ставио на страну присталица безусловног уједињења Црне Горе са Србијом. Рукоположен је у чин ђакона и презвитера 1920. и био је парохијски свештеник до 1930. године. Потом је радио као секретар Духовног суда у Штипу, црквено-судски тужилац у Скопљу, члан Црквеног суда Скопске митрополије. Био је близак сарадник митрополита скопског Јосипа Цвијовића и заједно с њим склонио се у Београд 1941. године. Према подацима УДБ-е, Дајковић је 1941-1945. био наклоњен четничком покрету. Послије протјеривања митрополита Јосифа из Врања 1946. године, Дајковић се опет настанио у Београду гдје постаје управник Патријаршијског двора. Код епископата СПЦ словио је као човјек од повјерења. У тренуцима искрености изјашњавао се против стварања свештеничких удружења, а посебно је био незадовољан кампањом која је стремилa ка аутокефалности Македонске православне цркве. Подаци о Тому Дајковићу презентирани су на основу документације коју смо добили од стране приватног лица. Оригинал се тренутно налази у посједу аутора. Видјети: Сава, епископ шумадијски *Српски јерарси*, Београд 1996, 161.

¹⁷ *Душан Дожић* је рођен 1904. године у Колашину. Завршио је теолошки факултет. Био је шеф кабинета свог стрица патријарха Гаврила. Почетком рата 1941. ухапшен је од стране Њемачких окупационих власти и кратко вријеме провео је у затвору. Нескривено је подржавао четнички покрет. Душанов брат Урош био је активни четник. Антикомунистичка оријентација није усахла ни после ослобођења Југославије 1945. године. Отворено је говорио да у Југославији нема демократије, слободе и да социјалистички поредак води у политичку и економску пропаст. Критиковао је патријарха Викентија и његовог наслједника Германа због успостављања добрих односа с државним властима. Краћи подаци за лица која нијесу на званичној кандидатској листи за црногорско-приморског митрополита 1961. године. Оригинал документа се налазе у посједу аутора.

воју Радосављевићу да више епископа инсистира на постављању викара у Црногорско-приморској митрополији. Стекао је утисак да су државни органи сагласни да се на то мјесто изабере Душан Дожић. Радосављевић је категорично одбацио такву могућност, наводећи да су то јалова оговарања или вјешто протурене дезинформације неких свештеника из Црне Горе.¹⁸ Патријарх је, међутим, преферирао Тома Дајковића којег је представљао у веома лијепој свијетлу.¹⁹

Обазриво прилазећи овом сложеном проблему, Свети архијерејски сабор је 16. јуна 1959. пронашао компромисно рјешење. Администрирање Црногорско-приморском митрополијом повјерено је новоизабраном епископу будимљанском др Андреју Фрушићу.²⁰ Фрушић је своје архијерејске дужности требало да врши на Цетињу и то је било посредни знак да је имао велику шансу и за преузимање катедре црногорско-приморског митрополита, свакако, у погодном моменту. Комисија за вјерска питања Црне Горе била је незадовољна због Фрушићевог избора јер он није био обављен по консултацијама са црногорским властима. Ипак, Милан Вукасовић, предсједник ове Комисије, сматрао је да је и то боље него да се митрополит Арсеније врати у Црну Гору.²¹

Епископ Андреј је стигао у Црну Гору 4. августа 1959. и у првим контактима са Симом Радуновићем, секретаром Комисије за вјерска питања Црне Горе, изразио намјеру да разговара са водећим црногорским политичарима. Радуновић му је одговорио да су они на годишњем одмору и да ће настојати да аранжира тај сусрет у што скорије вријеме. Наступ епископа Андреја уливао је оптимизам код Радуновића, а у то се још једном увјерио и приликом слушања Андрејеве беседе пред Цетињским манастиром, пуне патетичних фраза које нијесу биле без практичне употребе, попут: "Кад сам дошао у ово мјесто поклонио сам се моштима бораца и владике Св. Петра... Ја сам млад и очекујем од вас савјете и помоћ у раду и позивам вас да заједнички радимо за добро народа и цркве, по угледу на наше претке који се нијесу одвајали од народа, да помажемо народу без обзира на његова

¹⁸ АЈ, 144-32-324, Забљешка о пријему патријарха Германа у Савезној комисији за верска питања. 6. V 1959.

¹⁹ Исто, Забљешка о пријему патријарха Германа у Савезној комисији за верска питања. 14. X 1959.

²⁰ Исто, Патријарх Герман - Комисији за вјерска питања НР Црне Горе 31. јула 1959. године.

²¹ Радмила Радић, н. дј, 50.

стремљења.²² Почетком новембра 1959. код чланова Комисије за вјерска питања Црне Горе појавиле су се прве сумње у искреност и лојалност епископа Андреја. Епископ је на једном састанку, између осталог, рекао Симу Радуновићу да митрополиту Арсенију не би требало забрањивати повратак у резиденцију Цетињског манастира јер то није урађено у случају мостарског бискупа Петра Чуле.²³ Те наводе поновио је и 13. новембра 1959. у разговору с Блажом Јовановићем, предсједником Народне скупштине НР Црне Горе и Миланом Вукасовићем. Јовановић је на то енергично реаговао, рекавши: "Црна Гора неће дозволити повратак Арсенију па они у Сабору нека нађу солуцију како знају, јер се Арсеније својим радом замјерио и народу и свештенству. Црногорци су научили на владику родољуба и борца за народна права, а не на издајника."²⁴ Јовановић је децидно одбио и варијанту којом би се Арсенију омогућивало да из Београда управља Црногорско-приморском митрополијом.²⁵

У свом опширном извјештају, начињеном у децембру 1959. на захтјев патријарха Германа, епископ Андреј је презентирао мишљење Блажа Јовановића према евентуалном повратку митрополита Арсенија у Црну Гору. Апострофирао је Јовановићево становиште да због овог питања не треба кварити односе између државе и СПЦ, а затим је навео упозорење које му је упутио Милан Вукасовић: "... ако нам Сабор наметне Арсенија, биће као у Македонији."²⁶ Ову врло непријатну и мучну ситуацију донекле је неутралисао Блажо Јовановић, казавши: "... ваљда неће доћи дотле", што није у потпуности умирило запањеног епископа Андреја.²⁷

Добивши слику стања у Црној Гори, патријарх Герман је био видно узбуђен, згранут, преплашен. Осјећао је да би повратак Арсенија у Црну Гору произвео врло негативне консеквенце и да би "македонски примјер" могао бити инспиративан и за црногорско руководство. Бојажљиво је изнио овај проблем Милоју Дилпарићу, секретару Савезне комисије за вјерска питања, 8. XII 1959. године. Затим је почео да глорификује Блажа Јовановића, називајући га великим државником, мудрим народним прваком, обдареним политичаром, што је

²² АЈ, 144-42-349, Комисији за вјерска питања НР Црне Горе - Савезној комисији за вјерска питања. 5. VII 1959.

²³ АЈ, 140-40-333.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто.

²⁶ АЈ, 144-42-394, Епископ Андерј - Патријарху Герману 12. XII 1959.

²⁷ Исто.

остављало више утисак његове уплашености него искрености. Дилпарић је само ћутао, а патријарх је настављао са ламентирањем. Позвао се и на епископа далматинског Стефана који га је обавијестио о све присутнијим гласинама да ће црногорско руководство сазвати црквено-народни сабор и прогласити аутокефалност Црногорско-приморске митрополије. Евентуална реализација таквих стремљења била је за патријарха Гаврила равна катастрофи, трагедији, злу.²⁸

Горући проблем још више је усложен чврстом намјером митрополита Арсенија да се врати у Црну Гору. Он је више пута након одслужене казне изјављивао да хоће да умре као митрополит црногорско-приморски и одбијао је да управља неком другом епархијом СПЦ. Патријарх је покушавао да одврати митрополита Арсенија од његове замисли. Ти су напори у почетку били безуспјешни.²⁹

Извјестан напредак је направљен у априлу 1960. када је митрополит Арсеније привремено уступио патријарху Герману управљање Црногорско-приморском епархијом. Митрополит је, пак, и даље инсистирао да се послје рехабилитације врати на стару позицију. Патријарх је кључ за рјешење овог акутног проблема видио у Арсенијевом премјештању на будимску епархију, како не би видно биле угрожене митрополитова гордост и таштина.³⁰

Добривоје Радосављевић и патријарх Герман дискутовали су 28. IV 1960. о потенцијалном наслѣднику митрополита Арсенија. Сложили су се да Митрополија црногорско-приморска има изузетан историјски значај и да њен будући поглавар треба да има високу црквену репутацију. Такав реноме, по њиховој процјени, нијесу посједовали Томо Дајковић и Душан Дожић. Радосављевић је на митрополитску столицу протежирао епископа горњокарловачког Симеона Злоковића, који је по рођењу био Бокел из Бијеле код Херцег-Новог. Патријарх је рекао да је Злоковић добро рјешење, али да он одбија да напусти горњокарловачку епархију. Предложио је епископа пакрачког Емилијана Мариновића, приказујући га као вриједног и одмјереног великодостојника. Ријешено је да се ови предлози размотре уз присуство и црногорских руководиоца.³¹

Улог је био велики и патријарх Герман је овом питању придавао прворазредни значај у том моменту. За сондирање терена задужио је

²⁸ АЈ, 144-34-326, Забиљешка о разговору Милоја Дилпарића са патријархом Германом 8. XII 1959. године.

²⁹ АЈ, 144-42-349.

³⁰ АЈ, 144-43-495.

³¹ Исто.

Нектарија, митрополита дабро-босанског. Нектарије се, на свој захтјев, 18. маја 1960. године састао са Миланом Вукасовићем у Титограду. Тежио је у почетку да маскира праве разлоге свог доласка у Црну Гору, па је нагласио да његова епархија обухвата и дио црногорске територије (Пљевља и Градац). Стрепња и узнемиреност митрополита Нектарија почеле су да сплашњавају у току подужег излагања добро обавјештеног и компетентног Милана Вукасовића. говорећи о развоју, значају и улози Цетињске митрополије и њених свештеника у прошлости, Вукасовић је потенцирао чињеницу да црквене власти морају да се консултују и са државним органима приликом именовања црногорско-приморског митрополита. Енергично је одбијао могућност повратка митрополита Арсенија у Црну Гору. Негирао је гласине о томе да ће црногорске власти тражити вјерског поглавара који ће само испуњавати њихова наређења. Услиједило је, потом Вукасовићев навод који је нагло поправио расположење забринутог митрополита: "Ми не мислимо да постављамо питање одвајања цркве у Црној Гори. Ми поштујемо аутокефалност Српске православне цркве. Свеједно нам је да ли ће епископ бити из Црне Горе, Босне, Лике, Војводине, Србије, само нека буде погодна личност".³² Митрополит Нектарије није крио радост због оваквог становишта, подвлачећи да му је веома драго што црногорске власти нијесу изричите у намјери да будући епископ буде Црногорац и још више, што не намјеравају да копирају македонски примјер. Изјавио је да ће те ставове пренијети патријарху Герману и тако "... бити тумач правога стања цркве у Црној Гори".³³

Задовољан пристиглим вијестима, патријарх Герман је много мирније подржавао своју тактику корисног прилагођавања и сарадње с државним властима. На први прагматични потез није се дуго чекало. Свети архијерејски сабор је на својој сједници од 13. јуна 1960. године изабрао Арсенија Брადваревића за митрополита упражњене епархије будимске и тим је велика препрека у проналажењу оптималног рјешења била отклоњена.³⁴

Црногорске власти су биле упорне само на персоналном плану, док их у другим фундаменталним стварима није одликовала далековидост и проницљивост у домену вјерске политике, будући да је утицај цркве био крајње маргинализован, број православних вјерника

³² АЈ, 144-43-395. Радмила Радић, н. дј. 52.

³³ АЈ, 144-43-395.

³⁴ АЈ, 144-48-400.

миноран³⁵, а атеиста, процентуално гледано, далеко највећи број у ФНРЈ.³⁶ Једино су биле непопустљиве у томе да нови црногорски митрополит буде особа са којом би могли да остваре степен подношљиве сарадње и неопходног разумијевања. Њихов посао био је отежан и због тога, што у Црној Гори није било свештеника који је испуњавао услове за епархијског архијереја (завршена православна духовна академија или православни богословски факултет), а блага оријентација према кандидатима црногорског поријекла који су живјели у Србији (Дајковић и Дожић) није због њихове раније наклоњености четничком покрету у почетку била прихватљива. Такође, и углед викарног епископа Андреја Фрушића био је на најнижем нивоу. Црногорске власти су, наиме, сазнале да је присуство појединих пастира у Фрушићевом блиском окружењу за њега значило много више од угодно проведених социјалних тренутака.³⁷

Црногорски државни органи развијају широку активност у циљу избора најпогодније личности која је требало да заузме престо црногорско-приморског митрополита. при томе су обилато рачунали и на снагу и моћ Савезног и Републичког државног секретаријата за унутрашње послове, односно на њихове најпробитачније организације - Управе за државну безбједност (УДБ-а). Црногорска УДБ-а је, последице обраде прикупљених информација, у августу 1960. испитивала варијанту да Јагош Николић, рођен 1915. у Никшићу, буде нови црногорско-приморски митрополит. Пошто је Николић живио у Београду помоћ је затражена од Савезног државног секретаријата за унутрашње послове. Почетком октобра 1960. године комплетиран је Николићев

³⁵ Број православних вјерника у Црној Гори 1964. износио је 25 хиљада, римокатолика је било 12 хиљада, а најзаступљенији су били муслимани којих је било 28 хиљада. Извор: Извјештај о раду Комисије за вјерска питања СР Црне Горе за 1964. годину. Документ се налази у посједу аутора.

³⁶ Према попису становништва обављеном 1953. године, број лица без вјерске припадности у Црној Гори износио је 132 хиљаде, односно 31,5% што је било два и по пута више од југословенског просјека. Извор дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1953, књ. I, Београд 1959, 278-286.

³⁷ У анализи података за митрополитску столицу коју је начинио Савезни секретаријат за унутрашње послове, поред осталог, је наведено да епископ Андреј одржава хомосексуалне односе са Силвестаром Вучевићем, ђаконом Саборне цркве у Београду. Извор: Краћи подаци за лица која нису на званичној кандидатској листи за митрополита црногорско-приморског. Ова анализа је урађена у фебруару 1961. године. Документ се налази у посједу аутора.

досије који је изазвао позитивне реакције код појединих органа власти у Црној Гори. Николић је, завршио средњу богословску школу на Цетињу, студирао теологију у Београду, припадао НОП-у од 1941. године, био члан КПЈ/СКЈ од 1949. године уживао глас узорног друштвено-политичког радника. Радио је као секретар у државном архиву ФНРЈ у Београду.³⁸ Николић, међутим није завршио теолошки факултет и стога су црногорске власти одустале од његовог даљег протежирања.

Одласком епископа Андреја из Црне Горе питање око новог митрополита постајало је све актуелније и почетком 1961. године улазило је у завршну фазу. Свети архијерејски сабор је у фебруару 1961. године доставио Савезној комисији за вјерска питања списак кандидата за новог црногорско-приморског митрополита. На званичној листи било је уврштено седам имена. Доментијан Павловић, архимандрит и професор у Призренској богословији,³⁹ Методије Муждека, архимандрит и ректор Призренске богословије⁴⁰, Јустин Поповић архимандрит и духовник женског манастира "Ђелије" код Ваљева⁴¹, Десимир Влат-

³⁸ Оригинал документа се налази у посједу аутора.

³⁹ *Доментијан Павловић* је рођен 1911. године у селу Пертату код Лесковца. Завршио је средњу богословску школу и теолошки факултет. Предавао је у Сарајевској и у Цетињској богословији. У току рата живио је једно вријеме у манастиру Острогу. Имао је лојалан став према НОП-у чак се, истина краткотрајно, налазио у партизанским јединицама. Није уживао велики углед код појединих епископа СПЦ, док га је патријарх Герман сматрао флексибилним и поштеним пастиром. С тога је у почетку форсирао његову кандидатуру на трон црногорско-приморског митрополита 1961. године. - Краћи подаци за лица са званичне кандидатске листе за црногорско-приморског митрополита 1961. године. Оригинал документа се налази у посједу аутора.

⁴⁰ *Методије Муждека* се још као студент Теолошког факултета истицао као присталица Димитрија Љотића. Такво одређење задржао је и у току рата 1941-1945. Протјеран је због антикомунистичког дјеловања из Призренске богословије 1948 године. Муждека је како наводи извор УДБ-е "... за нашу службу увијек представљао проблем због непријатељског рада". Пристао је да гласа за епископа Германа приликом избора новог патријарха СПЦ 1958. године, али под условом да скине "вето" за његов избор за епископа, што је и учињено након Германовог устоличења. Од тада Муждека се није експонирао било каквим политичким дјеловањем. Остао је, ипак, миљеник већине епископа СПЦ и они су га 1960. године предлагали за црногорско-приморског митрополита. - Краћи подаци за лица са званичне кандидатске листе за црногорско-приморског митрополита 1961. године.

⁴¹ *Јустин Поповић* је рођен 1894. године у Врању. Завршио је Теолошки факултет у Оксфорду, а докторирао је на Теолошком факултету у Атини.

ковић, синђел и професор у Београдској богословији, Милутин Стојадиновић протосинђел и професор у Призренској богословији, Милорад Михајлов, протојереј у Трсту. Најпожељнији кандидати државних органа били су Доментијан Павловић и Стеван Ластавица, док су Методије Муждека и Јустин Поповић били оквалификовани као најмрачније личности у СПЦ, којима не треба дозволити да икада буду епископи.

Поред званичног списка, органи савезне УДБ-е обрадили су и податке о кандидатима који се нијесу налазили на листи Светог архијерејског сабора. Према подацима полицијских органа још 12 лица могло је да уђе у избор за црногорско-приморског митрополита, а међу њима била су и имена Тома Дајковића и Душана Дожића.⁴² Недобијање препоруке од стране епископата, недовољна сарадња с властима,

Поред матерњег, говорио је енглески, француски, њемачки и бугарски језик. Представљао је најобразованијег теолога у СПЦ. Прије рата је био близак сарадник епископа Николаја Велимировића и преко њега повезан са енглеским и америчким мисионарством кроз "Хришћанску заједницу младих људи". У току рата 1941-1945, симпатисао је покрет Драже Михајловића. Послије ослобођења искључен је са Београдског универзитета. Одржавао је и даље везе са епископом Николајем који се налазио у иностранству, а преко енглеске и америчке амбасаде добијао је разну литературу, штампу и часописе. У иностранству је 1957. године штампао књиге "*Филозофија свейосавља*" и "*Филозофске урвине*", које "... у завијеном руху, одишу непријатељством према постојећем поретку". Нападао је помирљиву политику патријарха Викентија, док је чланове свештеничких удружења називао издајницима. Такво становиште заузео је и према дјеловању патријарха Германа којег је називао "сељачким попом". Епископат СПЦ није никада озбиљно рачунао на архимандрита Јустина као новог епископа, јер се претпостављало да би државни органи спријечили такав ангажман. Уврштен је на званичну кандидатску листу, искључиво из формалних разлога, односно због поштовања појединих епископа према његовом раду. - Краћи подаци за лица са званичне кандидатске листе за црногорско-приморског митрополита 1961. године.

⁴² То су биле сљедеће личности: Стефан Чакић, протосинђел и старјешина манастира Крушедол у Срему; Симеон Злоковић, епископ горњокарловачки, Томо Дајковић управник Патријаршијског двора у Београду; Душан Дожић, службеник у Патријаршији; Мирон Јанићијевић, протосинђел; Милош Ердељан, професор Богословског факултета у Београду; Немања Трбојевић, свештеник у Славонији; Силвестар Вучевић, ђакон Саборне цркве у Београду; Никола Мрђа, наставник Богословије у Београду; Никодин Бркић, протосинђел и професор Академије ликовних умјетности у Београду; Стеван Самуилов, архимандрит. - Краћи подаци за лица која нијесу на званичној кандидатској листи за црногорско-приморског митрополита 1961. године.

били су главни разлози који су, по процјени УДБ-е, умањивали њихове изгледе на митрополитску столицу.

Милоје Дилпарић је 24. марта 1961. посјетио патријарха Германа и том приликом подуже су разговарали о кандидатима за митрополита на Цетињу. Патријарх је нагласио да одлагање овог избора не долази у обзир, јер је епископат СПЦ одлучан да ово питање скине с дневног реда на предстојећем Сабору. Напоменуо је да је девет чланова Св. арх. сабора сагласно да Методије Муждека буде нови црногорско-приморски митрополит. Дилпарић га је упозорио да је за такво решење потребан пристанак црногорског руководства, те да није цијелисходно унапријед одредити само једног кандидата, "и то онога са кога је јуче скинут вето и да се пошаље баш у Црну Гору, гдје треба да дође човјек који ће да одговори тамошњим приликама."⁴³ Патријарх је брзо реаговао, правдајући се да ово питање потенцира док још има времена за одговор.⁴⁴

Посебно се дискутовало и о кандидатима црногорског поријекла. Патријарх их је представио нимало свијетлим бојама. Дожића је окарактерисао као неспособног човјека који "осим презимена Дожић" нема никакве друге квалификације. Промијенио је до тада позитивно мишљење о Тому Дајковићу, за којег је рекао да "...је хладан, нееластичан - те би једино могао да буде у некој црквеној канцеларијској служби"⁴⁵ У анализи ставова патријарха Германа никако не треба губити из вида чињеницу да је он често мијењао мишљења, како би у неким важним питањима скренуо пажњу државних органа на споредни колосјек. У том контексту треба сагледати и његово мишљење о протојереју Дајковићу које је више било плод политичког опортунитета него Германовог искреног убјеђења.

На поменутом састанку разговарало се и о напрасно кооптираном кандидату за митрополита - Антонију Абрамовићу, старјешини манастира Савине код Херцег Новог. Абрамовић је имао родољубиво држање у току рата, лојалан однос према државним тенденцијама, и зато је, по свему судећи протезиран од стране црногорских власти као пандан већини осталих, ројалистички оријентисаних кандидата.⁴⁶

⁴³ АЈ, 144-52-442, Забиљешка о разговору секретара Савезне комисије за вјерска питања Милоја Дилпарића са патријархом Германом 24. III 1961. године.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто

⁴⁶ *Антоније (Вука) Абрамовић* је рођен 1919. године у Котору. По националности је био Црногорац. Завршио је средњу богословску школу. Обаљвао је дужност калуђера у манастиру Високи Дечани на Косову и Метохији.

Герман је одлучно одбацио Абрамовићеву кандидатуру, рекавши да је он велики лењивац, без елементарних стручних квалификација.⁴⁷ Ове оцјене понајвише су биле резултат патријархових субјективних импресија и само су дијелом почивале на провјереним подацима.

Црногорски државни органи су се 12. априла 1961. јасније одредили према свом кандидату за црногорско-приморског митрополита. Тог дана вођен је разговор у просторијама савезне комисије за вјерска питања, којем су присуствовали Добривоје Радосављевић, Милоје Дилпарић, Драгиша Максимовић, предсједник Комисије за вјерска питања, НР Црне Горе, Никола Ђаконовић, потпредсједник Извршног вијећа НР Црне Горе, док су епископ СПЦ представљали патријарх Герман и чланови Св. арх. синода: Василије, Никанор и Висарион. Никола Ђаконовић је отворено истакао да се питање митрополита у ЦПМ мора дефинитивно ријешити постављањем личности која најбоље познаје специфичне црногорске прилике. Сматрао је да је Томо Дајковић најпогодније рјешење, али да и остали кандидати изузев Јустина Поповића и Методије Муждеке, могу доћи у обзир за новог митрополита.⁴⁸

Патријарх Герман је као изузетно вјешт преговарач, замолио за објашњење да ли се попуна ЦПМ може извршити и премјештајем неког епископа са друге епархије. Герман је овим питањем желио да избјегне сумњу представника власти у његове симпатије према било ком кандидату, јер је врло добро знао да је поменута варијанта не изводљива. Одговорио му је Добривоје Радосављевић, који је поновио добро познате ствари, апострофирајући да нови митрополит треба да разумије прилике у Црној Гори, што се може схватити као индиректна

На тој позицији дочекао га је рат 1941-1945, у коме је испољио патриотизам и пожртвовање: примао је у манастир борце НОП-а, крио их и материјално помагао. Након ослобођења јавно је подржавао нову власт. Из Дечана је пошао у САД да изучава теолошки факултет, али је усљед више тешкоћа (недостатак финансијских средстава, неподношења климатских прилика) био приморан да се врати у домовину и привремено се смјестио у манастир Раковица код Београда. Патријарх Викентије је поставио Абрамовића за игумана манастира Савина код Херцег-Новог. За вријеме боравка у САД имао је беспријекорно држање. У Дечанима, као и у Херцег-Новом, био је веома омиљен и код пастве и код свештенства. Предложен је 1961. године за одликовање - Орден републике III реда. Извор података: АЈ, 144-55-445, Предлози за одликовање свештеника у НР Црној Гори; АЈ, 144-21-257, Државни секретаријат за иностране послове - Савезној комисији за вјерска питања 22. V 1957.

⁴⁷ АЈ, 144-52-442.

⁴⁸ АЈ, 144-53-443

подршка Ђаконовићевом предлогу. Предочена образложења испунила су задовољством патријарха и присутне епископе.⁴⁹

Фаворизовање протојереја Дајковића имплицирало је и низ провјера које су црногорски државни органи преузимали у циљу комплетнијег сагледавања његове личности, те размишљања, одређења, политичке филозофије. Њихова кључна особа за везу био је Крсто Лековић, службеник савезне УДБ-е. Лековић је од раније познавао Дајковића и са њим је у више наврата током 1960. и 1961. године разговарао у хотелу "Балкан" у Београду. У договору са Радованом Перовићем шефом Испоставе унутрашњих послова на Цетињу, Лековић је аранжирао тајни Дајковићев долазак у Титоград 18. априла 1961 године. Дајковић је, уз Перовићево присуство, водио четворосатни разговор са Драгишом Максимовићем. Неувијено је истицао да му је јасан циљ уприличеног састанка, те да му је посебно стало да постане црногорско приморски митрополит. Наводно, није знао за разлоге због којих је елиминисан са званичне листе кандидата, и због тога је разговарао са генералом Блажом Јанковићем, као и са Блажом Јовановићем. Наводио је да га веома тишти и боли негативно мишљење појединих црногорских руководиоца према његовој ранијој активности јер сматра да је неправедно анатемисан. Одбацио је као злураде коментаре да је као полицијски чиновник у краљевини СХС прогањао неистомишљенике, пошто никоме није напакостιο.

Представљао се као лојални поданик југословенске државе акцентујући да је члан: свештеничког удружења, ССРН-а, Црвеног крста, да комуниста није нити може бити, а и да је члан СКЈ, држава тиме ништа неби добила, и најзад, да је спреман да сарађује са властима.⁵⁰

Узимајући ријеч, Драгиша Максимовић је стремио да код Дајковића створи осјећај захвалности према црногорском руководству. Стога му је рекао да његовог имена нема на листи кандидата и да Св. арх. синод преферира постављање Муждеке на митрополитску позицију, али да се таквом рјешењу противи црногорско руководство које би вољело да се изабере поштени и искрени Црногорац. Максимовићева еквилибристика изазвала је зачуђеност и црвенило на Дајковићевом лицу. Стидљиво је казао да му је патријарх Герман поклатио повјерење за кандидата на митрополитску столицу. Ту узвишену позицију не би прихватио у случају да то не одобре Блажо Јовановић и Филип

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Службена забиљешка Радосава Перовића о посјети Тома Дајковића - Комисији за вјерска питања у Титограду 18. IV 1961. Оригинал документа налази се у посједу аутора.

Бајковић. Трудећи се да не испадне сервилан, Дајковић је више пута поновио да као "црногорско приморски митрополит не би никада дозволио да буде "лутка" или "вретено" и да са њиме може свако да диригује".⁵¹

Сумирајући своја запажања о овом сусрету Радосав Перовић је забиљежио да је стекао утисак о Дајковићевом јаком карактеру и човјеку који држи до своје ријечи. Био је убијеђен да је Дајковић дошао потпуно припремљен на разговор и да је о свему био консултован патријарх Герман, што је било потпуно тачно. Олако је закључио да би се Дајковић као митрополит определијели за компромисно дјеловање, којим се не би замјерао ни црквеним органима нити црногорском руководству. Процијенио је да од предложених кандидата Дајковић посједује најбоље референце и да би његов избор ваљало подржати.⁵²

Перовићеве опсервације представљале су увертиру за завршни чин. Драгиша Максимовић је 28. априла 1961. године рекао члановима републичке Комисије за вјерска питања да су и најауторитарнији црногорски политичари сагласни да се Дајковић изабере за митрополита. Петар Лековић, члан ове Комисије рекао је да му је Дајковић остао у пријатном сјећању из школских дана и да његов избор треба подржати. Затим је Војо Калуђеровић информисао своје колеге да је Коменен Радусиновић, секретар Удружења православног свештенства у Црној Гори, изјавио да ће ова асоцијација дати безрезервну подршку Дајковићу у избору за новог митрополита.⁵³ Крај седмогодишњег интерегнума кадровске комбинаторике, неизвјесног ишчекивања почео се напакон назирати.

Готово све припреме биле су обављене и избор новог црногорско-приморског митрополита није се доводио у питање. Св. арх. сабор је на својој сједници од 20 маја 1961. године изабрао за митрополита црногорско приморског протојереја - Ставрофора Тома Дајковића, члана Црквеног суда у пензији и Управника Патријаршијског двора у Београду. Дајковић је 2 јуна 1961. замонашен у патријаршијској капели Св. Симеона Мироточивог, узевши име Данило. Сјутрадан, 3. јуна, произведен је у чин архимандрита. Хиротонисан је 25. јуна 1961. у Саборној цркви Св. Архангела Михаила и Гаврила у Београду.⁵⁴

⁵¹ Исто.

⁵² Исто

⁵³ АЈ, 144-64-497.

⁵⁴ Архива архијерејског намјесништва Бијело Поље, Православна митрополија црногорско-приморска - Архијерејским намјесништвима у епархији 1. јула 1961. Гласник СПЦ, 1961, 191-192.

Митрополит Данило се 18. јуна 1961 у Београду састао са Крстом Лековићем и Божом Мартиновићем, секретаром Комисије за вјерска питања у НР Црној Гори. Разговор је вођен у салону хотела "Балкан" и започео је Даниловим подсећање на Мартиновићевог покојног оца Сима. Открио је и једну малу тајну, казавши да је одбио препоруку појединих владика да узме неко монашко име јер Црногорци нијесу навикли на неубичајена имена својих митрополита. Жалио се на незавидне материјалне прилике, непосједовање адекватног аутомобила, а нарочито се осјећала жеља да његово устоличење, заказано за 12. јул 1961. у Цетињском манастиру, протекне што свечаније.⁵⁵

Данилове жеље биће испуњене. Патријарх Герман и митрополити Дамаскин и Данило одслужили су 12. јула 1961. свету архијерејску литургију у Цетињском манастиру. Данила је на трон црногорско-приморских митрополита увео патријарх Герман. Нови митрополит је у својој првој бесједи на Цетињу обећао да ће слиједити пут миротворства, љубави и братске слоге.⁵⁶

Црногорске власти су правиле многе уступке како би почетни боравак новог митрополита учинили што пријатнијим и опуштенијим. Извршно вијеће НР Црне Горе је покрило све трошкове око Даниловог устоличења, додијеливши помоћ у висини од 300.000 динара ЦПМ.⁵⁷ Није се стало само на томе. Чин добре воље манифестован је и у децембру 1961. године када је Извршно вијеће НР Црне Горе даривало митрополиту аутомобил "Фијат 1100".⁵⁸

Пошто је упутио изразе захвалности Извршном вијећу НР Црне Горе, митрополит Данило је убрзо испољио максималну критичност према положају своје митрополије и вјерским приликама у Црној Гори. Поднио је захтјев у 37 тачака Комисији за верска питања у коме је тражио ургентно побољшање позиције ЦПМ. О томе су Блажа Јовановића обавијестили Живко Жижих, предсједник Комисије за вјерска питања и Божо Мартиновић на што је овај реаговао крајње нервозно и уплахирено, поручујући следеће "... са њим (ће) бити тешко радити, и да ће он (Данило-прим З. Ф.) да чивија на многе ствари и на многа

⁵⁵ Забиљешка Божа Мартиновића о разговору с новоизабраним митрополитом Данилом 18. VI 1961. у Београду. - Оригинал документа се налази у посједу аутора.

⁵⁶ Гласник СПЦ, 1961, 274-277

⁵⁷ Православна митрополија Црногорско-приморска - Извршном вијећу НР Црне Горе 26. VII 1961, Захвалност на помоћ од 300.000 динара. Оригинал документа се налази у посједу аутора.

⁵⁸ Митрополит Црногорско-приморски Данило - Извршном вијећу НР Црне Горе 17. XII 1961. Оригинал документа се налази у посједу аутора.

мјеста, да сматра да није добар човјек, да ми у Републици имамо доста бољих свештеника од њега. Видјећете људи ми ћемо имати тешкоћа са њим, знам га ја није то баш добар човјек".⁵⁹

Јовановићева прогноза у доброј се мјери обистинила, али је стигла и сувише касно. Митрополит Данило је почетком 1962. додјеливао новчану помоћ у износу од 15 хиљада до 25 хиљада динара удовицама одбјеглих и ликвидираних свештеника који су били симпатизери или чланови четничког покрета, али ту благонаклоност и дарежљивост није испољио према удовицама свештеника чији су брачни другови страдали као припадници НОП-а.⁶⁰

Тако је већ на самом старту било јасно да избор митрополита Данила неће испунити очекивања црногорских власти. Његов даљи друштвени ангажман потврђивао је ово песимистичко предвиђање. Митрополит Данило није признавао националну индивидуалност Црногораца, на Црну Гору је гледао као на дио српског етничког простора, енергично се противио подизању Његошевог маузолеја на Ловћену, био најговорљивији "чувар" косовског мита у Црној Гори. Ријечју, своју митрополитску функцију највише је доживљавао као мисионарску - односно као "чување српства".

Наведено увјерљиво говори да су црногорске власти у конкретном случају испољиле лаковјерност, неопрезност, стихијност, готово неодговорност. Била је то посљедица неосмишљене вјерске политике тако да су непрепознавање националних интереса уз константне импровизације на том терену биле логичан нуспродукт таквог поимања.

⁵⁹ Службена забиљешка о разговору Блажа Јовановића са Живком Жижићем и Божом Мартиновићем 4. јануара 1962. године. Документ се налази у посједу аутора.

⁶⁰ Информација Државног секретаријата за унутрашње послове НР Црне Горе од 25. I 1962. Документ се налази у посједу аутора.

Zvezdan Folić

Election of the Montenegrin-Coastal Bishop in 1961

Summary

Election of the Montenegrin-Coastal Bishop in 1961 had its own complicated prehistory. In 1954, the Montenegrin-Coastal Bishop at the time, Arsenije Bradvarevic, was sentenced to prison for several years. However, this sentence didn't implicate his definitive resign from the post in question. This happened due to the article in Constitution of Serbian orthodox church, according to which such sentence of citizens' authorities only "removes and prevents" bishop from performing his duties. After this event, authorities of Serbian Orthodox Church changed their attitude toward state authorities. They became more flexible and cooperative.

Вукајло Глушчевић*

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ МИГРАЦИЈА У ПОДГОРИЧКОМ КРАЈУ

Територија Црне Горе је обухватала, неколико вјекова само кречњачку област са изузетном климом, која се огледа у неравноправном распореду падавина у току године, што је увијек тешко погађало народ на том простору. Наиме, дуготрајне кише у јесен, зиму и рано прољеће, као и велике суше, које су трајале по неколико мјесеци проузроковале су неродне године које су у Црној Гори биле чешће (свака друга или трећа година) него у сусједним земљама¹. С обзиром на то као и не постојање других извора зараде, брз прираштај становништва, презадуженост, сукоби с Турцима, несигурност становништва у пограничном подручју, постојање друштвено-економских услова у којима је настала и одржавала се крвна освета и епидемије, болести и слично, условљавали су миграције тако да је исељавање становништва било неопходност. Стога су миграције у Црној Гори биле стални процес који је трајао вјековима како у погледу исељавања појединаца ради зараде, тако и у погледу сеобе породица ради насељавања на територијама у којима је било више услова за живот.

Избор земаља у које су Црногорци одлазили на зараду или ради насељавања првенствено је зависио од политичких односа Црне Горе с тим земљама. Ради зараде Црногорци су највише одлазили у Турску, нарочито у Цариград, Африку, Америку, Румунију и Бугарску, а у

* Аутор је виши истраживач у Историјском институту Црне Горе.

¹ Др Ђоко Пејовић, *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград 1962, стр. 15.

циљу исељавања у Боку, Далмацију, Истру, Србију, Аустрију и Русију².

У тим вјековним миграционим процесима данашња територија подгоричке општине представљала је истовремено имиграционо и емиграционо подручје. О кретању становништва на том подручју нема историјских података за старију прошлост већ о томе говоре истраживања етнографа. Према етнографима усељавања становништва датирају још од XIV вијека. Тако Јован Цвијић истиче да се послје Косовске битке, 1389. године, дио становништва из скопских и призренских крајева, Косова и Метохије, доселио у Зету³.

Према испитивањима Андрије Јовићевића преселило се тада 127 домова из Старе Србије или 10% укупног броја досељеника. Међутим, број досељеника из Албаније био је знатно већи од броја досељеника из Старе Србије. То су била најјача метанастазичка кретања према Зети, јер од њеног укупног становништва које је по Јовићевићу чинило око 1.867 домова, 496 или 25,56% били су досељеници из Албаније. Затим слиједе Катунска нахија са 250 домова или 14%, Љешанска нахија са 215 домова или 129 домова или 8%, Бјелопавлићи са 76 домова или 4%, Црмница са 53 дома или 3%, Братоножићи 15 домова, Приморје 10, Ровца и Крајина по 5 домова⁴.

Међутим у другој половини XV вијека на овом подручју дошло је до продора Турака и освајања Медуна 1456. године и Подгорице 1474. године. Пред улазак Турака у та мјеста дио становништва је побјегао у Стару Црну Гору или се послје успостављања власти⁵ иселио у Боку. Вршећи снажан притисак турске власти су приступиле и насилној исламизацији у току XVI вијека. С обзиром на то да је Љешанска нахија била под сталном турском тиранијом, највише се иселило са њеног простора. Бјежећи од турског терора, у Боку је прешао већи број породица које су касније млетачке власти упућивале у Истру ради насељавања⁶. Осим у Истру црногорски брђани су одлазили и у Србију. Тако су послје Морејског рата, 1684-1699 због турских репресивних мјера многи из племена Куча, Пипера и Братоножића мора-

² Исто, стр. 39, 201, 203, 322, 322, 330, 373.

³ Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканској полуострва*, Београд 1991. год., стр. 150.

⁴ Павле Радусиновић, *Становништво и насеља зетске равнице од најстарије до најновије доба*, стр. 286-287.

⁵ *Историја Црне Горе*, Титоград 1976, стр. 503-504.

⁶ Исто, стр. 150.

ли да се селе за Србију. До масовнијег пресељења Куча у Србију дошло је касније, послје Прве похаре 1774. године.⁷

Међутим, турска насиља нијесу била једини разлог за исељавање. Неродне године, које су биле много чешће у Црној Гори него у сусједним земљама остављале су непожељне последице, због којих су многи напуштали своја огњишта и насељавали се у другим крајевима. Према подацима др Ђока Пејовића, крајем XVII вијека Љешњани су се због глади насељавали у Шекулар а Пипери у Велику. Касније у првој половини XVIII вијека због сиромаштва Кучи су се насељавали у Грахово, а у Ускоцима крајем истога⁸.

У потрази за плоднијом земљом, средином XVIII вијека у Враки, на Скадарском језеру, као чивчије насељавали су се Љешњани, Зећани, Пипери и Кучи⁹.

С обзиром на то да је у Црној Гори, а нарочито у предјелу краса, била велика оскудица у земљи, испаши и води, то је врло често долазило до сукоба појединаца па чак и братстава који су се обично завршавали једним или са више убистава. Према обичајном праву свако убиство требало је осветити. Отуда је појава крвне освете доводила до посебног вида исељавања, најчешће појединаца или сродних породица. Исељавање становништва због страха од крвне освете усмјеравала су се у Турску, која их је прихватала и у којој им је било сигурније него у некој другој земљи. Из страха од крвне освете Црногорци су често бјежали у Подгорицу гдје су се прихватајући ислам, насељавали. Стога је Подгорица као турски град постајала главни центар црногорских племена. Муслиманско становништво у њој углавном је било поријеклом из Старе Црне Горе, Брда и Зете.¹⁰

Због крвне освете појединци из Старе Црне Горе насељавали су се у Зети, гдје су уточиште налазили поједини политички емигранти. Тако је међу досељеницима који су насељавали Врађину, половином XVIII вијека, било и оних које је суд прогнао одузевши им имања и спаливши им куће.¹¹

Сви поменути облици механичког кретања становништва одвијали су се, углавном, неорганизовано. До првог организованог сељења црногорских породица дошло је у другој половини XVIII вијека када

⁷ Др Ђоко Пејовић, н. д., стр. 67.

⁸ Исто, стр. 48.

⁹ Исто, стр. 47.

¹⁰ *Историја Црне Горе*, стр. 508, и др Павле Радусиновић, н. д. стр. 341.

¹¹ Др Ђоко Пејовић, н. д. стр. 47

је у времену од 1756 до 1759. године у Русију прешло пет група. Иако се тада одселило 1499 лица није познато из којих крајева Црне Горе су били исељеници.¹²

Настанком Првог српског устанка спољна политика Црне Горе више се оријентисала на Србију која је пружала могућност за насељавање црногорским породицама. Одмах послје устанка, 1804. године, у Стари Влах, долина Ибра и Шумадијску Колубару насељавали су се Црногорци, међу којима су били Пипери, Кучи и Братоножићи.¹³

Старовлашке сувати на Златибору населило је у почетку 1833. године 19 породица из Црне Горе, од којих су двије из Куча.¹⁴

Наредне 1834. године кнез Милош Обреновић је насилно иселио муслимане из Сокола и Зворника и до 1838. године насељавао је тамо досељенике из Црне Горе. Међу досељеницима било је и Пипера.¹⁵

Средином октобра 1848. стигло је из Куча седам породица са 36 чланова у рашки карантин, одакле су у децембру упућени на додијелјену земљу у Рујанском срезу.¹⁶

Наредне године, уз три тешка рата с Турцима 1852/3, 1858. и 1862. чинили су живот у Црној Гори веома тешким¹⁷. С обзиром на то, као и на малу могућност зараде на другој страни, Црногорци су одлазили у Цариград у мањим или већим групама, зависно од могућности зараде или насељавања у Србију. Дакле, Црногорци су одлазили углавном у два правца: ради насељавања у Србију и ради зараде у Цариград. У Цариград су Црногорци одлазили и раније, још крајем XVI вијека, али подаци о емигрантима са подручја данашње територије подгоричке општине датирају тек од друге половине XIX вијека. На основу истраживања др Ђока Пејовића, сазнајемо да је у времену од 1886. до 1876 године у Цариград прешло, ради зараде, 3.148 Црногораца, међу којима је било 184 Љешњана, 25 Братоножића, 48 Пипера и 25 Куча.

Као што су Црногорци масовно одлазили у Цариград ради зараде тако су масовно одлазили у Србију ради насељења. То је нарочито било изражено у времену од 1852. до 1860. године када је услед неро-

¹² Исто, стр. 70.

¹³ Исто, стр. 132.

¹⁴ Љубомир Мићић, *Златибор*, Београд 1925, стр. 442.

¹⁵ Др Ђоко Пејовић, н. д. стр. 141.

¹⁶ Љубомир Дурковић, *Србијанско црногорска сарадња*, Београд 1951, стр. 221. ДАЦ-МУД 1882, V стр. 16.

¹⁷ Др Ђоко Пејовић, н. д. стр. 175

дних година, сукоба са Турцима у Србију прешло 393 црногорске породице међу којима је највише било Пипера и Комана.¹⁸

У периоду од 1860. до 1865. године процес иселјавања је био настављен, али због недостатка књига не може се одредити број емиграната. Међутим, од почетка 1866. до краја 1875. године у Србију је преселила 21 породица и 29 појединаца из Куча, 1 породица и 10 појединаца из Братоножића.¹⁹ Међутим, становништво није престало да одлази у Србију ни непосредно уочи рата с Турцима 1876. године. Тада је прешло више Црногораца, међу којима су била и четворица Пипера.²⁰

Окончањем рата са Турцима 1878. године међународним признањем Црне Горе и знатно проширеним границама инициран је процес миграционих збивања (емиграције, имиграције и локално помјерање становништва). Наиме, имиграциони прилив исламизираниог становништва који је у XVI и XVIII вијеку био из околних брдскоплеменских подручја у Подгорицу и друге дјелове Зетске равнице, прерастао је послје Берлинског конгреса у емиграциони талас муслимана према Скадру, Каваји, Драчу и другим мјестима турске државе.²¹ Према Андрији Јовићевићу, у селима Зете осим Враћа и Матагужа, 1879. било је 300 муслиманских кућа од којих се већина преселила за Скадар а мањи дио у Подгорицу.²² У селима: Враћу, Владнама и Матагужима било је 133 муслиманске породице које су дошле из Зете и Подгорице, а послје су се углавном преселиле у Скадар.²³ Тај емиграциони талас муслимана слиједио је миграциони талас православног становништва из околних и других крајева. Тако су се непосредно прије рата 1878. године неке породице из Куча и Пипера населиле у Загорич.²⁴ Касније је отпочело додјељивање земље од стране државних органа. Почетком 1882. године у Зету су се населиле 84 породице из Куча и Пипера²⁵, 30 породица из Братоножића²⁶ и 40 породица из Љешанске нахије²⁷. У периоду од 1882. године до 1893. у Зету се доселило пет породица из Роваца, 15 из Братоножића, 77 из Бјелопавли-

¹⁸ Исто, стр.220-225

¹⁹ Исто, стр. 236-240.

²⁰ Књига пасоша 1876. година.

²¹ Др Ђоко Пејовић, н. д. стр. 257.

²² Андрија Јовићевић, *Зета и Љешкојоле*, Београд 1926, стр. 506.

²³ Др Павле Радусиновић, н. д. стр. 368.

²⁴ Др Ђоко Пејовић, н. д. стр. 225.

²⁵ ДАЦ-ВМ 1882, стр. 41.

²⁶ ДАЦ-МУД 1882, В, стр. 16.

²⁷ ДАЦ-молбенице 1881, 708.

ћа, 53 из Црмничке нахије, 215 из Љешанске, 266 из Катунске, 331 из Ријечке нахије и 164 породице из Куча.²⁸ Кучи су се насељавали у Кнети.²⁹ До октобра 1888. године у њу се доселило 516 становника.³⁰ Међутим, масовни одласци муслимана са својих имања као и знатно територијални проширење државе послије Берлинског конгреса није су били довољни да се задржи већи број православног становништва у Црној Гори, јер неродне године и тешке последице рата с Турцима учиниле су тежак материјални положај становништва. Стога се ток исељавања у друге земље није могао зауставити. Напротив исељавање је постало организованије и усмјереније у више праваца.

Непосредно послије рата од 1876. до 1878. године, Црногорцима је био забрањен одлазак у Цариград ради зараде. Нормализацијом односа 1879. године они поново одлазе у Цариград, али знатно мање него раније јер су радови на свим већим објектима били већ завршени. Потврда за то дата је у чињеници према којој је у времену од 1879. до 1906. године са подручја данашње подгоричке општине пошло 253 појединаца на рад у Цариград и у друга мјеста у Турској.³¹ За разлику од ранијег времена када се ради зараде одлазило у Цариград, у овом периоду за раднике са подручја подгоричке општине најпривлачнија по том питању била је Грчка. То потврђује и чињеница према којој је од 1879. до 1906. године за Грчку прешао 801 појединац.³² Осим Турске и Грчке, Аустро-Угарска је била веома привлачна за раднике. У то вријеме у Аустро-Угарску је прешло 512 појединаца.³³ За Румунију је

²⁸ Андрија Јовићевић, *Зейа и Љешкојоле*, Београд 1926, стр. 500.

²⁹ Кнет - Луг, мочвара, близу албанске границе

³⁰ ДАЦ-МУД 1898, 1109.

³¹ Зећана 67, Подгоричана 90, Љешњана 37, Пипера 23, Куча 28 и Братоножића 8. Наведени подаци добијени су сумирањем података из књига др Ђока Пејовића, *Исељавање Црногораца у XX вијеку*, стр. 225-450, и књига др Павла Радусиновића *Сјановништво и насеља зейске равнице од најстарије до најновије доба*, стр. 370-372.

³² Љешњана 187, Зећана и Подгоричана 220, Комана 44, Пипера 63, Куча 30, Братоножића 8, Врањина и Цеклињана 249. Наведени подаци добијени су сумирањем података из књига др Ђока Пејовића, *Исељавање Црногораца у XX вијеку*, стр. 225-450, и књиге др Павла Радусиновића *Сјановништво и насеља зейске равнице од најстарије до најновије доба*, стр. 370-372.

³³ Зећана и Подгоричана 417, Љешњана 32, Љешкопољаца 33 и Куча 29. Наведени подаци добијени су сумирањем података из предходно наведених књига др Ђока Пејовића и др Павла Радусиновића

интересовање било знатно мање. Посматрано у истом периоду, у Румунију је пошло на рад 90 појединаца³⁴ а за Бугарску 51.³⁵

Нова фаза у историји исељавања Црногораца започела је њиховим одласком на рад у Америку. По завршетку рата 1878. године па до краја XIX вијека број исељеника је мали. Међутим, почетком XX вијека тај број је нагло порастао па је до 1914. године у Америци било 20.000 Црногораца³⁶ Неки, пак, извори истичу да их је било знатно више, у што се може повјеровати јер службени органи нијесу могли да контролишу одлазак исељеника нити да их на вријеме региструју. Уз то од 1903. године Црногорци су и без дозволе почели масовније да иду у Америку, у чему су им помагале аустроугарске власти. Стога се с правом може тврдити да их је било знатно више него што је приказано у сачуваним документима. Иако је одлив становништва из Црне Горе у Америку био велики, са подручја данашње подгоричке општине није било тако изразит. Наиме последњих деценија XIX вијека и првих деценија XX вијека на рад у Америку пошло је 118 појединаца.³⁷ Мада се у документима помиње да је уочи Балканског рата у Америку отишло 257 Црногораца, међу којима се помињу и Кучи али и не у ком броју.³⁸ Исто тако помиње се да је од септембра 1913. године до марта 1914. било исељено 1.506 људи од којих 139 из Ријечкољешанске нахије³⁹ при чему се опет на зна тачан број из Љешанске нахије. Као што се масовно одлазило на рад у стране земље са подручја подгоричке општине, као и раније, масовно се одлазило у Србију ради насељења. У периоду од 1879. до 1906. године у Србију се преселило 4.162. становника.⁴⁰ Међутим, настанком нове фазе црногор-

³⁴ Пипера 20, Љешњана 28, Зећана и Подгоричана 42. исто.

³⁵ Куча 4, Пипера 22, Братоножића 2, Зећана и Подгоричана 23. Наведени подаци добијени сумирањем податка из претходно наведених дјела.

³⁶ Љубомир Косијер, *Економско социјални проблеми Југословенске емиграције*, стр. 35

³⁷ Пипера 100, Подгоричана и Зећана 18; Наведени подаци добијени су сумирањем података из књига др Ђока Пејовића, *Исељавање Црногораца у XX вијеку*, стр. 376, и књига др Павла Радусиновића *Сјановништво и насеља зетске равнице од најсјарије до најновије доба*, стр. 370 до 372.

³⁸ Др Ђоко Пејовић, н. д. стр. 376.

³⁹ Исто, стр. 376.

⁴⁰ Пипера 1774, Љеворечана 278, Љешњана 48, Љешкопољаца 29, Комана 39, Подгоричана, Братоножића и Зећана 1984. Наведени подаци добијени су сумирањем података из књига др Ђока Пејовића, *Исељавање Црногораца у XX вијеку*, стр. 404-441, и књига др Павла Радусиновића *Сјановништво и насеља зетске равнице од најсјарије до најновије доба*, стр. 370-372.

ско-српских односа у вези са избијањем Сомборске афере уведена је крајем 1907. године забрана досељавања црногорских породица, која је била на снази до 1912. године. Стога је ослобађањем Метохије крајем 1912. године представљало изузетно важан догађај у борби за опстанак многих црногорских породица. Тако је до краја 1914. године у Пећ стигло 300 црногорских породица, међу којима је био знатан број Куча⁴¹. Исте године у плавско-гусињски крај прешло је 70 породица из Куча и Братоножића⁴². Исељавања у Метохију настављена су у току рата гдје се до октобра 1915. године населило много породица из Подгорице, Куча и других крајева Црне Горе, мада број становника по мјесту исељавања није познат.

Иако су у овом тексту дати подаци о миграцијама са подручја подгоричке општине, не може се извести закључак о њиховом тачном броју. Немогућност утврђивања тачног броја емиграната произилази, првенствено, из три разлога: прво нијесу биле сачуване пасошке књиге од 1893 до 1903. године као и после 1905. године. Друго, подаци о сачуваним књигама нијесу довољни, јер у књигама су уписана имена оних који су ишли у печалбу као и имена домаћина који су ишли са породицама а чији чланови нијесу уписивани у пасошке књиге. Треће, није се могао утврдити број оних који су емигрирали због крвне освете и других разлога. Према томе, број исељених породица био је већи него број који је изведен на основу сачуваних докумената.

Иако сачувано подаци не дају тачан број емиграната, ипак они указују на исељавање као стални процес који се настављао и у међуратном периоду, мада знатно мањим интензитетом у односу на ранији период. Подаци о међуратној миграцији становништва подгоричке општине су веома оскудни, зато што посредни и непосредни извори само глобално указују на исељавање из Црне Горе са претежном оријентацијом на Америку, а само неки недовољни и непотпуни подаци указују на исељавање са подручја подгоричке општине. Ови подаци односе се првенствено на колонизацију на Косову и Метохији, чије је спровођење трајало колико и сама аграрна реформа тј. од првих година после Првог свјетског рата па до 1931.⁴³ О броју исељеника нема тачних података, али према Спасоју Меденици од 3.000 колонизира-

⁴¹ Др Ђоко Пејовић, н. д. стр. 262

⁴² ДАЦ-МУД, 1914, 4. 5. 513.

⁴³ Др Павле Радусиновић, *Ситановништво Црне Горе до 1945. год.* Београд 1978. година, стр. 225.

них породица, знатан дио је био из Црне Горе⁴⁴, а од Црногораца, према испитивањима Милисаву Лутовца, аграрну већину су чинили Брђани међу којима су били и Кучи.⁴⁵

У коликом су се обиму одвијале миграције у овом периоду веома индикативно говори податак о имигрантима-повратницима, који су дошли у родни завичај на подручје подгоричке општине. Наиме, бројно становништво које се у међуратном периоду иселило у друге крајеве Југославије, почетком Другог свјетског рата се вратило у Црну Гору, бјежећи од страних и домаћих непријатеља. Највише досељеника населило се у подгоричком срезу (данашња подгоричка општина) 6.881 досељеник, међу којима је највише било са Косова и Метохије.⁴⁶ Већина избјеглица населила се у родном завичају код родбине и пријатеља, док је мањи дио основао групно насеље у Подгорици, које је било и највеће избјегличко насеље у Црној Гори.⁴⁷

Поред имиграције у току рата, била је изражена економска и политичка емиграција. Највећи број становника, њих око 5.362, иселио се из економских разлога⁴⁸, док су политичке емиграције обухватале 1.641. лице. Од тога 1.235 су емигранти који су ступили у службу окупатора и из политичких разлога напустили земљу, а насилна политичка емиграција, спроведена од стране окупаторских снага обухватила је 406 лица која су била интернирана у њемачке и италијанске логоре.⁴⁹ У њима као и на фронту страдале су хиљаде људи што се негативно одразило на демографске токове у поратном периоду.

⁴⁴ Сопасоје Меденица, *Привредни развој Црне Горе 1918-1941. година* Титоград 1959, стр. 80

⁴⁵ Милосав Лутовац, *Данашње насељавање Метохије*, Гласник српског географског друштва XX, 1934 година стр. 61.

⁴⁶ Др Павле Радусиновић, *Становништво Црне Горе до 1945*, Београд 1978, стр. 305.

⁴⁷ Исто, стр. 244

⁴⁸ Исто, стр. 305, Т-11.

⁴⁹ Исто.

Vukajlo Gluščević

MIGRATIONS THROUGH HISTORY IN PODGORICA
COMMUNITY

Summary

Counties which citizens of Podgorica chose for earnings or colonizations sake, depended mostly on the relations of Montenegro with those countries. For earnings sake citizens of Podgorica went mainly to Turkey and for colonization sake to Serbia.

ПРИЛОЗИ

Предраг Лажетић*

ПРЕДМЕТИ ДИНАСТИЈЕ ПЕТРОВИЋ-ЊЕГОШ У ВОЈНОМ МУЗЕЈУ У БЕОГРАДУ

Правилником о уређењу Војног музеја у Београду, обновљеног указом краља Александра Карађорђевића 1934. године, предвиђена је подела на одељења. Поред одељења посвећених ратовима за ослобођење и уједињење, одељења посвећених историјском развоју наоружања, одељења "народне династије Карађорђевића", планирано је и "одељење осталих народних династија", у коме је своје место, поред династије Обреновића, нашла и династија Петровића. Писмо отправника послова Краљевине Југославије у Италији Војном музеју, од 5. фебруара 1939. године, у којем се наводи да је књаз Данило Петровић-Његош, син Николе I, понудио на откуп своју колекцију оружја, значила је за Војни музеја у Београду могућност да се у његовим збиркама нађу предмети непроцењиве историјске, културне и материјалне вредности и коначно уреди сала династије Петровић. Отправник послова препоручио је управи Војног музеја да се ова колекција откупи јер "оружје носи ознаку епохе или име власника и споменик је скоро целе историје Црне Горе" и обавестио да књаз за откуп тражи 20.000 швајцарских франака. Послао је и списак предмета, који се могу погледати "почев од 15. фебруара т. г. у хотелу Excelsior у месту Bordighera између San Remo и Ventimiglia".¹ На списку је на 49 бројева било уписано 73 предмета и "разне шипке сребрне за пуњење кубура и ле-

* Аутор је виши кустос Музеја ваздухопловства.

¹ Архиви војног музеја, Писмо отправника послова Краљевског Југословенског посланства у Риму од 5. фебруара 1939. године са списком оружја.

деница" и "разне декорације, фишеклије и друго, што припада оружници". Управник Војног музеја, артиљеријски бригадир генерал Војислав Вуковић, упутио је 18. фебруара 1939. године писмо министру војске и морнарице, у коме је изнео слагање са мишљењем Краљевског посланства у Риму "да збирку треба на сваки начин откупити и да се не би смело дозволити да она ма из којих разлога оде на коју другу страну". Саветодавни одбор Војног музеја на својој 29. седници, након прегледања слика оружја понуђеног за откуп, закључило је да оно има велику историјску вредност и одлучило да га треба обавезно откупити.² Генерал Војислав Вуковић предложио је да он као управник Војног музеја, директор Етнографског музеја др Боровоје Дробњаковић (члан Саветодавног одбира Војног музеја) и један интендантски официр који говори италијански језик, кога одреди начелник Економског одељења Министарства одбране и морнарице, отпутују у Италију и да се "погоде" о откупу оружја које "би се фотографисало, запаковано и послало нашем посланству у Риму ради даљег транспортовања". За трећег члана комисије одређен је пешадијски пуковник Милош А. Зувитео, шеф општег одсека Економског одељења.³ Уз сагласност председника Министарског савета и министра унутрашњих послова Драгише Цветковића, министра финансија Војина Ђуричића и министра војске и морнарице армијског генерала Милутина Ђ. Недића, одобрено је да комисија отпутује у Италију, изврши неопходне радње око откупа предмета и исплати суму од 20.000 швајцарских франака, како је понуђач, књаз Данило Петровић, тражио. Књаз Данило се састао са комисијом 6. марта 1939. године и потписао уговор по коме је требало да испоруку предмета изврши одмах у Bordighera, а да се исплата у чековима на 20.000 швајцарских франака изврши одмах по добијању дозволе за извоз од италијанских власти. У списку који је саставила комисија Војног музеја, на 53 редна броја налазио се 81 предмет, а биле су наведене и цене сваког откупљеног предмета. На највећу вредност, 1.000 швајцарских франака, процењене су токе владике Рада.⁴

² Архива Војног музеја, Записник одржаних седница Саветодавног одбора Војног музеја за 1935, 1936, 1937, 1938, закључно са мајем 1939. године, стр. 172

³ Архива Војног музеја, Писмо управника музеја министру војске и морнарице, пов. бр. 57 од 18. фебруара 1939. године.

⁴ У чланку "Једна збирка црногорској оружја" Гласник Етнографског музеја на Цетињу (I, Цетиње 1961) др Јован Вукмановић пише да је на основу сећања управника Војног музеја за збирку исплаћено 37.000 динара, док др Ђурђица Петровић у чланку "Оружје из збирке кнеза Данила Петровића-Њејоша у Војном музеју у Београду" у Веснику Војног музеја, 13-14, Београд

Упоређивањем списка предмета из оружнице династије Петровић који је послао отправник послова Краљевине Југославије и списка која је саставила комисија Војног музеја приликом прегледа предмета, уочене су извесне разлике. Са списка који је послао отправник послова комисији нису дати: "једна карабина Владике Рада (специјално израђена за Владика у Грацу, са именом)", "једна кубура Владике Рада" (која је према списку откупљеног наоружања остала у Двору на Цетињу), "пар сребрних пиштоља краља Николе I, дар Војводе Миљана Вуковића Васојевића", "један табун задобијене при освајању Бара 1878", "две сабље задобијене приликом опсаде Скадра 1912" и "четири сребрна револвера задобијена приликом опсаде Скадра 1912. од неких албанских вођа". Списак откупљених предмета показује да су, уместо једне, откупљене две "персиске сабље задобијене на Грахову 1842. дар војводе Маша Врбице књазу Николи I", уместо једног два "јатагана задобијена приликом опсаде Скадра 1912", један "цефердар дар Бокељаца престолонаследнику Данилу", једна "стара пушка из куће Саве Јовићевића", један "јапански мач", један "стари мач нађен у Бискупији у Бару", једна "стара сабља нађена у Бискупији у Бару".⁵

После пристизања оружја у Војни музеј приступило се уређењу одељења династије Петровић. На 35. седници Саветодавног одбора, 7. септембра 1939. године, управник Музеја реферисао је да је одељење династије Петровић-Његош углавном готово и члановима савета ставио на увид портрете: "Црногорки краљ Никола" (рад сликара Всеволода Гуљевића), "Петар Петровић-Његош" (рад сликара Сергија Обраскова) и портрет "Кнез Данило I" (рад сликарке Валентине Васиљев). Одбор је решио да се портрети могу откупити, али треба наручити још 2-3 важнија портрета како би се допунила сала династије Петровић.⁶ На сачуваној фотографији која приказује салу династије Петровић види се да је набављена и слика "Краљ Никола" Бресјанина

1968. наводи да је за ову збирку исплаћено 15.150 швајцарских франака. Др Ђурђица Петровић је погрешно протумачила новчане износе дате у инвентарској књизи II Војног музеја вођеној од 1935. године јер је сабрала цене које су биле уписане поред инвентарских бројева, не водећи рачуна да их је требало множити са бројем предмета који су дати на једном инвентарском броју. Када се изврши то множење, добије се сума од 20.000 швајцарских франака, колико је предвиђено уговором и колико је забележено у списку откупљених предмета.

⁵ Архива Војног музеја, Списак откупљених предмета, пов. бр. 109 од 29. марта 1939.

⁶ Архива Војног музеја, Књига II Записника одржаних седница Саветодавног одбора Војног музеја за 1939, 1940, 1941.

(уље, 100x76 cm, 1910 Венеција - данас инвентарски број 11081). До реконструкције Војног Музеја 1961. године у сталној поставци Војног музеја налазили су се портрети "Кнез Данило" сликарке Валентине Васиљеве (уље, 70,6x53,7 cm, инвентарски број 10762) и портрет "Петар Петровић-Његош" непознатог аутора (уље на платну, 70x53 cm, инвентарски број 11045) за коју у документацији Музеја не постоји како је и када набављена, па је могуће да је то дело које је у септембру 1939. године урадио сликар Сергиј Обрасков. Саветодавни одбор је децембра 1940. године разгледао и бисту "Владике Рада-Његоша", рад академског вајара Стијовића, али пошто је оцењено да је превелика и да не одговара сали и месту где је требало да буде изложена није узета у комбинацији.

Проблемом предмета из оружнице династије Петровић-Његош бавили су се др Јован Вукмановић и др Ђурђица Петровић. Вукмановић је у раду *"Једна збирка црногорској оружја"* дао опис дела предмета из ове оружнице, наводећи да су у "музејском архивском материјалу сачувани били неки снимци и подаци о овим предметима". До ових описа и фотографија Вукмановић је дошао у време када је у једном периоду после рата, 1945. и 1946, био помоћник управника Војног музеја генерала Војислава Вуковића.⁷

Војни музеј је у својој преписци са Његошевим музејом на Цетињу 1962. године констатовао да је др Ђурђица Петровић, на основу Вукмановићевог рада (фотографија и описа предмета) успела да препозна и утврди да у Музеју постоје још неки предмети из ове оружнице. Пошто је др Вукмановић у свом раду вршио измене у тексту описа предмета које је нашао у архивској грађи, даћемо изворно текст описа, али и цртеже предмета који су се налазили уз описе а нису нашли место нити у његовом раду (осим много лошије урађених цртежа тока владике Рада), ни у раду др Ђурђице Петровић, а који се и данас налазе у Музеју.⁸

У раду описе дајемо без битнијих интервенција без обзира на стил, грешке или непрецизност назива и самих предмета (системи) и тумачења жигова, знакова и другог. То овог пута није наша тема, а свакако завређује више пажње.

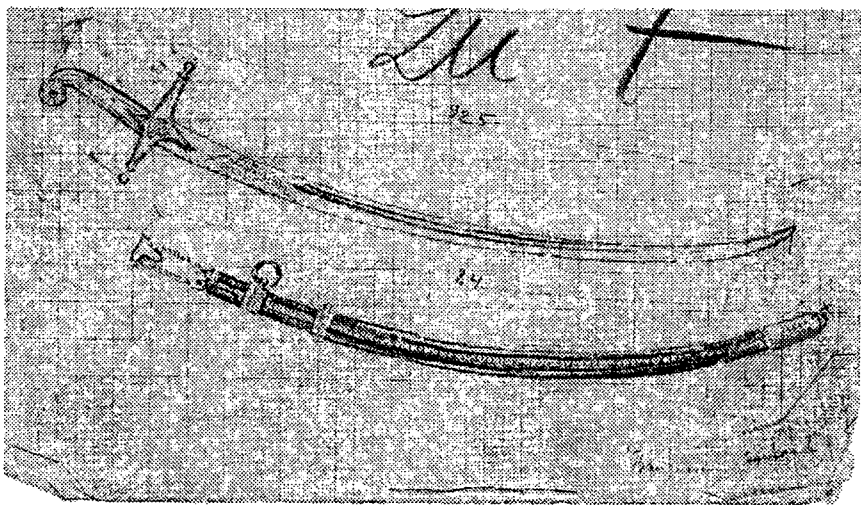
⁷ Др Вукмановић Јован, *Једна збирка црногорској оружја*, Гласник Етнографског музеја на Цетињу, I, Цетиње 1961.

⁸ Др Петровић Ђурђица, *Оружје из збирке књаза Данила Пејровића-Његоша у Војном Музеју у Београду*, Весник Војног музеја, 13-14, Београд 1968.

Предмети откупљени од Данила Петровића

1. Сабља Данила I, књаза црногорског (1851-1860)

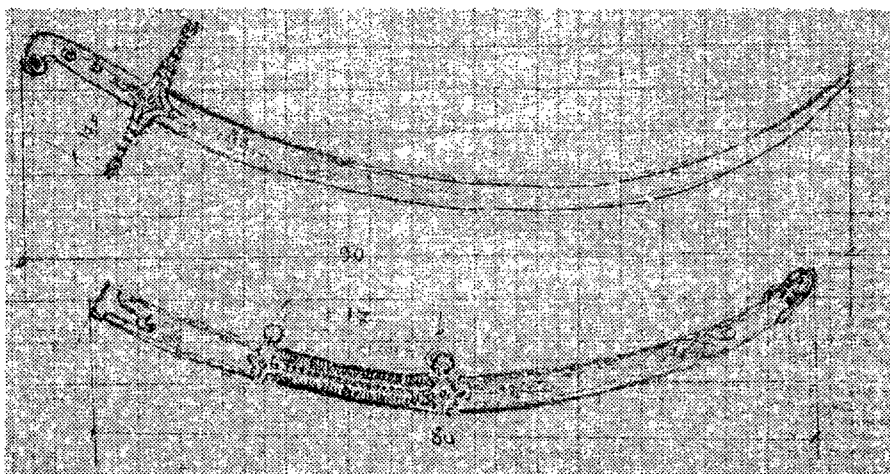
Дужина без каније 92,5 cm, дужина каније 84 cm. Сечиво са малом кривином, са два полуовална удубљења. С леве стране око браника орнамент са натписом "Даниль I княз црногорский" Са десне стране нечитко латински натпис. На ивици натпис "Јануара 1853 у боју код марицеи". Браник прав, сребрн, украшен ситним орнаментом, са једном звездом и полумесецом у средини са обе стране. Балчак од браон рога, покривен на ивици сребрном орнаментисаном траком. Канија превучена црном кожом, горњи део окован сребром и са две сребрне траке, једна са алком, на другој алка фали. Крај каније окован гвозђем.

2. Сабља, војводе Мирка Петровића

Дужина, без каније, 90 cm, дужина каније 80 cm. Сечиво глатко, са кривином, са леве стране око браника натпис "За Граховац", у продужењу орнамент са натписом "Даниль" (ознака I нејасна). Са десне стране сечива орнамент са натписом и датумом "Князь Црногорский" 185. - посљедиња (четврта) бројка нејасна. Блачек са обе стране покривен жућкастим рогом и украшен са три орнаментисана сребрна дугмета, од којих једно веће, са руком за темњак. Браник прав, сребрн

(вел. 17,5 cm) са богатом орнаментиком. Канија: горњи и доњи део сребрни украшени орнаментима, са 2 алке за кајас, средњи део (око 17 cm) превучен црном кожом.

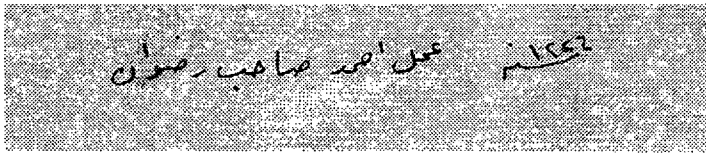

3. Јатаган владике Рада - Петра II Петровића Његоша (1830-1851)

Дужина без капије 81 cm, дужина каније 73 cm, сечиво са малом кривином, скоро цело покривено ситним усеченим сребрним орнаментима са орјенталним натписима. Ручица са великом дуплом главом цела од сребра, са богатом орнаментиком са 9 већих и шест мањих црвенкастих каменова. Капија покривена кожом (црном), горњи и доњи део покривени сребром. Горњи део има 27 (двадесет седам) црвенкастих каменова.

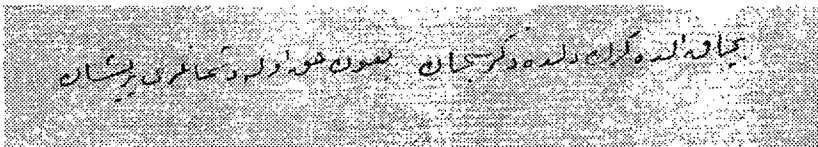
Други опис овог јатагана је прецизнији и даје преводе натписа: На јатагану металне камзе сребром обрађене и окићене с 15 комада крупнијих и ситнијих корала. Уши крупне и пуне. Спојница обрађена орнаментом у дужини од 10 cm. Нож је дуг од врха десног уха до врха сечива 81 cm, сечиво је широко 3 cm и 2 mm, при дну нешто шире, узан олук поред полеђине. Цело сечиво с обе стране извезено је сребрном жицом, тако и полеђина. С обе стране поред полеђине по један олук. Каније при врху: оков сребрен с 27 корала, средина опшивена црном кожом. Вршак окован у посребрен плех с изливеним завршетком.

С десне стране турски натпис код спојнице:

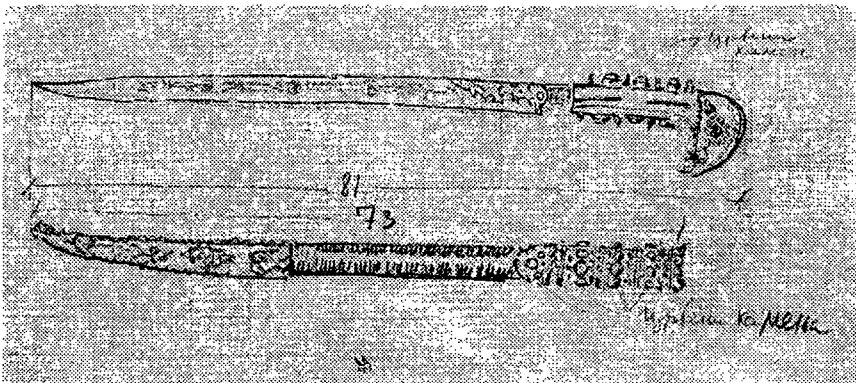
Турским речима: "Сене: 1226, Амели Ахмед, сахиби Ризван".
Превод: "Година 1226 (1811), Израдио Ахмед, власник Ризван".

На доњој половини турски натпис:

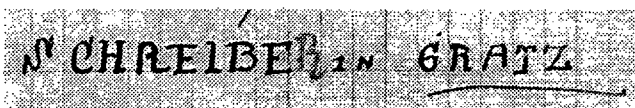
Турским речима: "Бичак елде герек, дилде зикри Субхан. Би авни Хак ола душманлари Перишан".

Превод: "Нека је нож у руци а помен бога у срцу. Нека божјом помоћу непријатељ буде побеђен".

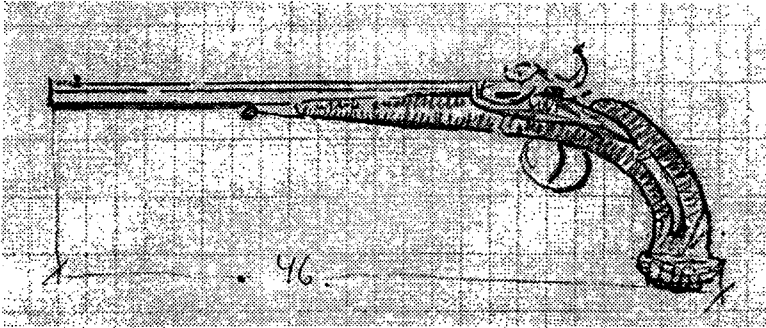

4. Пиштољ капислар владике Рада (два комада)

Дужина 46 см, цев дамаског челика, осмограна, са натписом

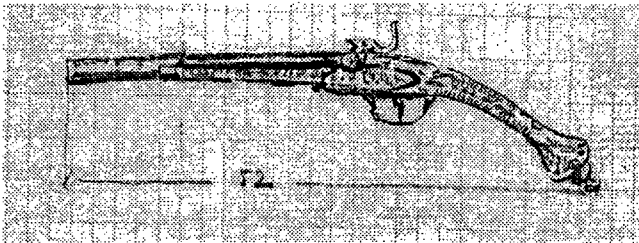

Дрвена ручица завршава са проширењем, на проширењу резбарија. Табан и ороз гвоздени, у ситним орнаментима, На гвозденој орнаментисаној плочици на горњој страни ручице сребрни орнамент са грбом. Дрвена ручица на обадва пиштоља сломљена и на једном пиштољу фали ороз. Са леве стране орнаменти у виду шатора, застава и топова. Крај ороза се завршава са лепо стилизованом главом делфина.

5. Кубура владике Рада (пиштољ капислар)

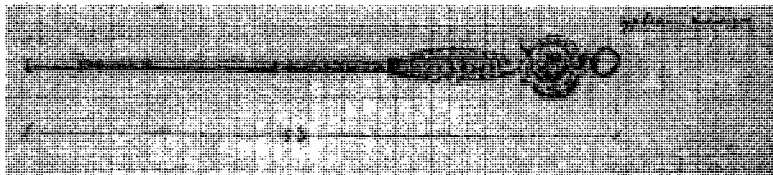
Дужина 52 см. Сем цеви, табана и ороза сав покривен орнаментисаним сребром. Цев округла, финог дамаског челика са златним написом: "Владике Црногорскога". Ороз стилизован у виду делфина. Ручица се завршава крушковидном формом. Табан челичан, са финим инкрустацијама.

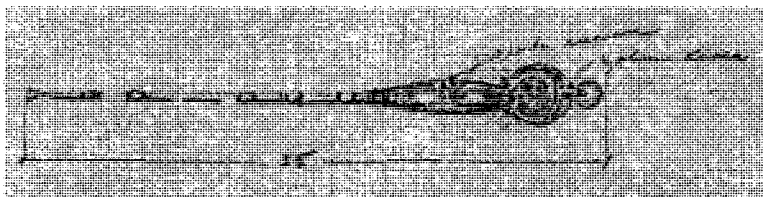
6. Сребрене арбије (три комада)⁹

⁹ Дајемо описе само оних предмета о којима постоји документација у Војном музеју.

Дужина арбије са алком 53 см. Арбија гвоздена, осмострана, са малим проширењем на крају. Ручица сребрена, са богатом орнаментиком са црвеним каменом. На крају алка.

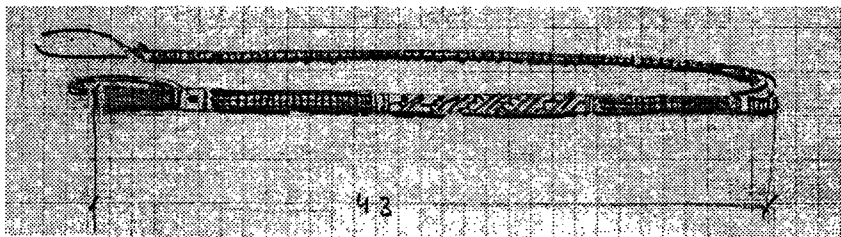

Дужина арбије са алком 55 см. Арбија гвоздена, осмострана, са малим проширењем на крају. Ручица сребрна, орнаментисана, на крају алка са два црвена и три лихт плава камена.

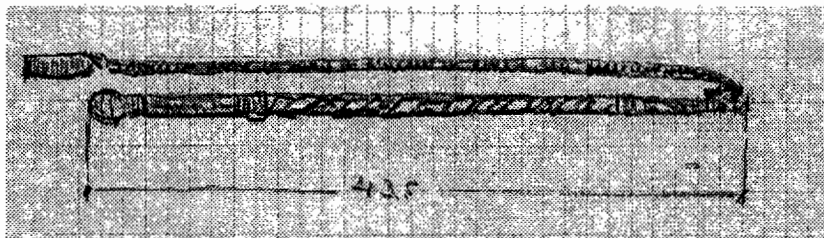

7. Корбача (два комада)

Дужина ручица 43 см. Ручица сребрна кавкаске обраде, са крајева у виду ситних шаховских поља, у средини орнамент у виду спирала.

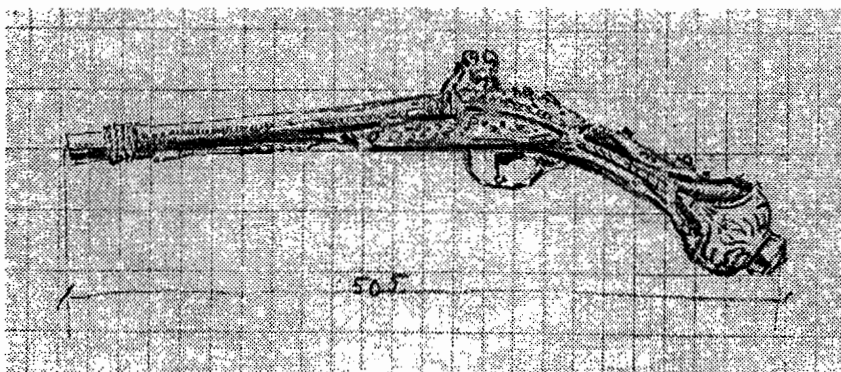

Дужина ручице без коже 43,25 см. Ручица корбача је сребрна, кавкаске обраде. Средина је обрађена у виду позлаћене спирале.

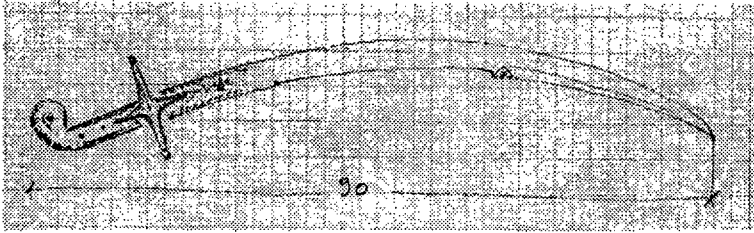
8. Кубуре кремењаче Данила I (два комада)

Дужина 50,5 см. Дрвена ручица богато украшена сребрним орнаментима, завршава се крушковидном формом. Дрво украшено резбаријом. Цев округла, на почетку гвозденог дела изгравирани ситни орнаменти. На орнаментима ручице уметнута 4 црвенкасто-браон камена. Цев на крају везана са месинганом жицом. Гвоздена арбија завршава се рогом.

9. Сабље Данила I задобијене на бојном пољу Грахову 1842 (три комада)

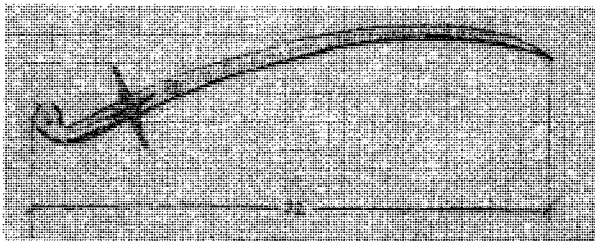
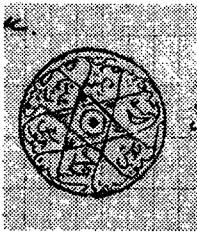
Дужина 90 см. Канија фали. Сечиво глатко, криво, са проширењем у почетку и на крају са малим златним орнаментима. Блачак од браон рога. Браник прав, позлаћен, са ситном орнаментиком. У почетку сечива са десне стране златан орнамент. Са леве стране само трагови орнаментима. На ивици сечива једна линија у виду стреле.

Дужина 96,5 cm. Канија фали. Сечиво глатко, криво. Браник прав, позлаћен, са ситним орнаментима. Блачак од браон рога, са леве стране један део сломљен (фали). На ивици сребрна трака са нечитким трагом жига. Браник се не држи за блачак (поломљен).

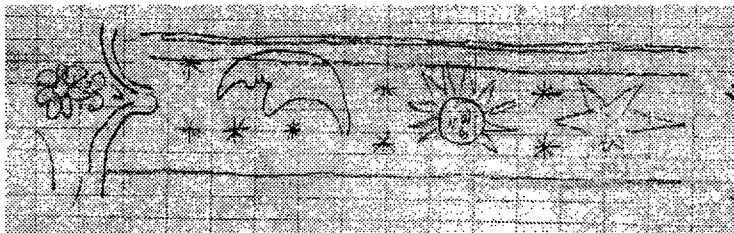
Дужина 96,5 cm, канија фали, сечиво криво, глатко. У почетку сечива, са десне стране, налази се један округло златан орнамент са персијским натписима. Блачак од браон рога, браник прав, са ситним орнаментима, браник сломљен. Златни орнамент на сечиву.

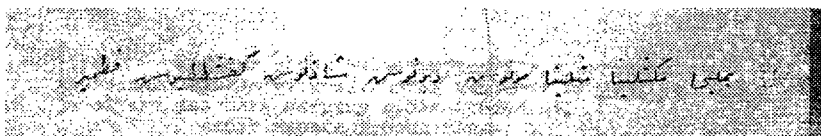
10. Сабље задобијене од Турака на бојном пољу Вучијем Долу 1876. године, када је погинуо Селим паша и био заробљен Осман паша (два комада)

Дужина једне сабље је 67 cm, Сечиво скоро право, са једним овалом удубљенијем. Са обе стране око браника на сечиву изгравира-

на звезда, сунце и полумесец и неколико ситних звездица. Балчак од жућкасте кости.

Друга сабља има кривље сечиво. Балчак који се завршава јабуком од неке жућкасте кости. Метална крсница доста дуга. Нема олука. С десне стране на оштрици у једном кругу су изређана позната митска имена људи који су преспавали у пећини једно столеће и име њиховог кера. Из продужених слова ових имена у средини круга изведен је "Мухри Сулејман" (Соломоново слово). Споменута имена која се употребљавају као запис јесу:

Нашим словима: Јемлика, Мекслина, Меслина, Мернош, Дебернош, Шезенош, Кефентатајош, Китмир.¹⁰

11. Сребрене леденице војводе Мирка (два комада)

12. Сабља позлаћена са круном на балчаку из времена старих Срба, српског племства, задобијена при освајању Бара 1877. са натписом: "Бар 28 дек. 1877 кнез Никола I своме сину Данилу".

13. Сребрене кубуре (два комада), историјске вредности, које су припадале чувеном барском тиранину Селим-бегу Барском, за-

¹⁰ На једном броју сечива налазе се имена седморице спавача из пећине код Ефеса и име њиховог пса Китмира. Према Курану, ови спавачи (преузети из хришћанске иконографије) преспавали су у пећини 309 година. Према народном веровању, та имена требало је да чувају јатаган од корозије и оштећења.

добијене при освајању Бара 1877. обновљене у Бечу код пушкарара Heipige са натписом: "Кнез Никола своме сину Данилу Бар 28. декембра 1877"

14. Различите пушке из оружнице дома Петровића (три комада)

Две су пушке кремењаче танчице, типа рога, а трећа је пушка кремењача, шишана.¹¹

15. Цефердар војводе Мирка¹²

16. Пиштољи краља Николе I, дар црногорског војводе Петра Вујовића, са Љуботиње (два комада)¹³

17. Тешке сребрене леденице, које су узете знаменитом Албанском хероју Хасан Хоту на острву Врањини у Скадарском језеру (два комада)

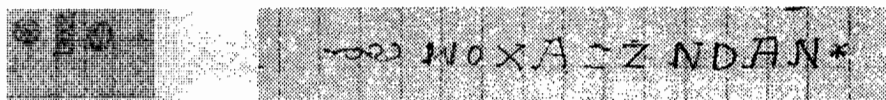
18. Сребрене кубуре, које су биле својина знаменитог Смаил-аге Ченгића, Муселима Гатачког, Пивског и Дробњачког, који је погинуо 1840. на Млетичку у Дробњаку, поклоњене краљу Николи I од стране црногорског војводе и сенатора Новице Церовића, који је играо видну улогу у погибији Ченгића и који се помиње у Мажуранићевом спеву (2 комада)

Дужина 50 см. Дрвена ручица скоро сва покривена сребром богате орнаментације, ручица се завршава крушковидном формом. Цев гвоздена, округла, на крају покривена сребром (орнаментисаним). На једном пиштољу сребро фали. На почетку цеви слаби трагови изечаног орнамента, полумесеца, три жига и натпис.

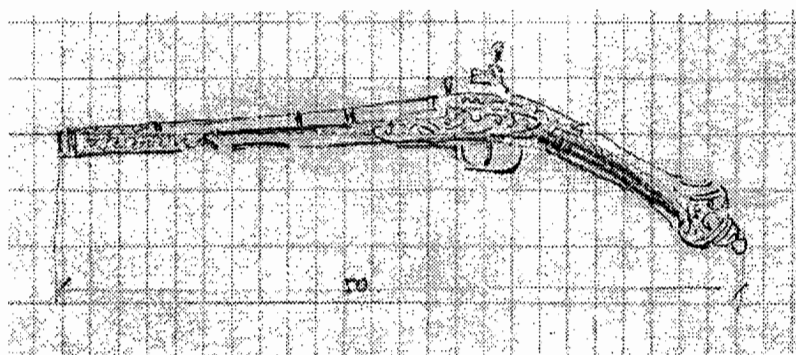
¹¹ Идентификација типа пушача извршена је на основу фотографије бр. 6 из чланка др Јована Вукмановића.

¹² Др Јован Вукмановић у свом чланку на страни 18 пише да је цефердар под редним бројем 15 онај који је као дар дат престолонаследнику Данилу од Бокеља и Которана, а да је онај под редним бројем 46 цефердар војводе Мирка. Према списку откупљених предмета и књизи инвентара, др Јован Вукмановић заменио је редне бројеве код ова два цефердара.

¹³ Војвода Петар Вујовић био је венчани кум краља Николе I.

Браник на окидач сребрен, са богатом орнаментиком. Гвоздени табан и ороз ситно орнаментисани. Арбија фали.

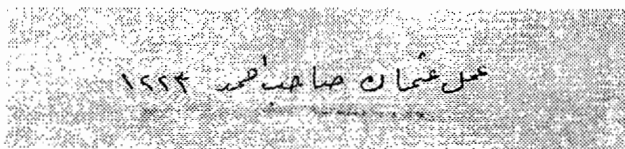

19. Сребрени пиштољи Зенил бега Барског задобијени при заузимању Бара 1877 (два комада)

20. Јатаган краља Николе I, дар старешине албанског братства Бушатлија¹⁴

Јатаган, металне камзе и каније све у сребру рељефом израђен. Рад прецизан и скупocen. Камзе окићене с петнаест комада корала. Лепо развраћене уши су исто тако помно обрађене. Рад од спојнице низ оштрицу дуг 8,5 cm. Од врха десног уха нож је дуг 72,5 cm. Сечиво је дуго 58 cm, широко 3 cm, при доњој кривини за 2 mm шире. Без олика је. С десне стране турски натпис у сребреном жицом израђеном орнаменту гласи.

¹⁴ Др Јован Вукмановић у свом чланку наводи само да је јатаган на редном броју 20 јатаган који је припадао Бају Бошковићу, док у Војном музеју постоји опис јатагана, а из списка откупљених предмета и инвентарске књиге види се да је тај јатаган био дар краљу Николи од старешине албанског братства Бушатлија.

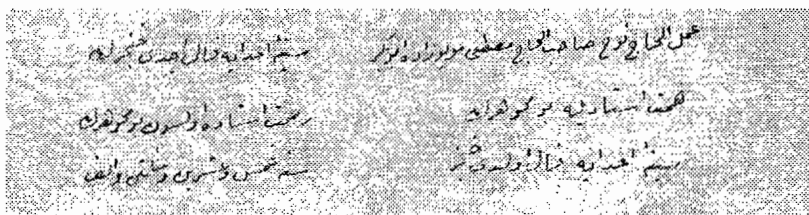

Турским речима: Амели Осман, сахиби Ахмед 1223.
Превод: Израдио Осман, власник Ахмед 1223 (1808. године).

21 Сребрни јатаган војводе Мирка

Јатаган елегантно израђен. Камзе су металне. Позлаћене су и сребрном жицом укусно обрађене. Уши лепо развраћене. Оба уха окићена са по два корала одговарајуће величине. Полеђина држаље између ушију и предња страна окићена су крупним коралима (десет комада) и сребрним пухвицама названим "арслан кујук" (лављи реп). На полеђини камзе на месту одакле се уши развијају, тако и спреда где се уши састају, по једна квадратна таблица, имитација рада мајстора из Вана (Персија). Спојница исто тако обрађена је сићушним кујунџијским радом и при самом спуштању спојнице на нож-оштрицу с обе стране по једна звезда окићена са по једним коралом. Кујунџијска орнаментика се спушта 9 cm низ оштрицу, која се, исто тако, састоји из сребрних рупа арслан кујука и листића. Исто тако и низ полеђину сечива је један ред кујука и листића, који се завршава једном златном плочицом дугом 2 cm. Јатаган је дуг, мерено од врха десног уха до вршице, 72,5 cm. Само сечиво је дуго 59,5 cm а широко 3 cm и нешто при кривини више. Полеђина ножа, од златне плочице, има три ребарца, а низ оштрицу су с обе стране по два олука. С десне стране је златном жицом извезена орнаментика са 6 писаних редака и у средини са "Соломоновим словом".

Турски напис у поменутих 6 редака гласи:

Турским речима првих 6 редака:

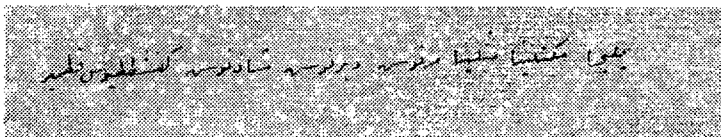
1) Амели Ел-хаџи Нух сахиб Ел-хаџи Мустафа Мујо-заде Ебу-Бескир.

- 2) Химети устадиле бу муцевхер.
- 3) Синеи адаја фал олда ханџар.
- 4) Синеи Адаје фал ачти ханџарин.
- 5) Рахмет устада олсун бу муцевхер.
- 6) Сене: хамсе ве ишрине ве миетеји ве елфе.

Превод са турског:

- 1) Израдио Хаџи Нухова (=Х. Нукина), власник Хаџи Мустафа Мујо-заде (=Мујовић) отац Беџиров.
- 2) Трудом мајстора овај украшен.
- 3) Нож поста коб грудима непријатеља.
- 4) Твој нож отвори предзнак грудима непријатеља.
- 5) Нека се (Бог) смилује мајстору овог окићеника.
- 6) Година: хиљаду две стотине двадесет пета (1810).

У "Мухри Сулејмани" (Сулејмановом слову) је познати талисмен који гласи:

Турским речима: Јемлиха, Мекеслина, Месалина, Мернош, Дебернош, Шазенош, Кефештатајош, Китимир.

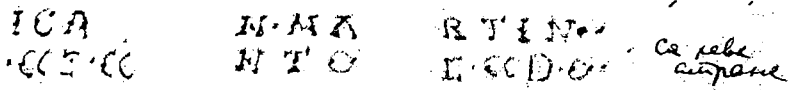
Каније су, исто тако као и нож, потпуно украшене. Одозго су четири реда испуњена сребрним пухвицама, гомбицама и листићима. Све је то позлаћено. Доњи део корица је обавијен рељефно гравираним позлаћеним плехом. Завршетак је изливена орлова глава.

22. Историјска сабља, задобијена на Царевом лазу 1712. године. са урезаним натписом на француском језику: "Ne me tire pas sans raison, ne me remet pas sans honneurs" (превод: "Не вади ме без потребе, не враћај ме без части").

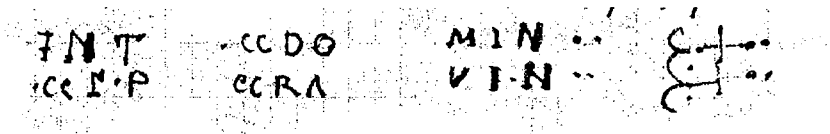
23. Сабља задобијена на Царевом лазу 1712. са накнадно урезаним натписом: "Би узета на Царев Лаз".

24. Сребрни мач, дар краљу Николи I од јапанског цара Микада

Дужина без каније 105 cm, дужина каније 92,5 cm. Сечиво право, у почетку два овална удубљења са рупама, симетрично распоређена и са словима између рупа.

У почетку сечива два мања удубљења са по три рупе, између њих нечитак цртеж. Са леве стране на крају великих овалних удубљења цртеж лава. Са десне стране између рупа.

Ручица сва од сребра, са јако богатим браником орнаментисаним у комбинацији сребрних трака са човјечијим главама. Канија кожна, црна, украшена сребром, на крају сребрни орнамент.

25. Сребрни шиш (кама), дар краљу Николи I од јапанског цара Микада.

26. Сабља, дар краљу Николи I од стране абисинског цара Менелика

Дужина сабље 103,5 cm, дужина сечива 92 cm, а дршке 11,5 cm. Дуго, масивно, повијено сечиво, са врло широким телућем које се сужава на последњој петини дужине. Оштрица је наглашена косим ивицама и она благом облином прелази у врх, спајајући се са телућем. Уз телуће, на сечиву се налази широк плитак олук који престаје на истом месту где се телуће нагло сужава и одакле се стањује дебљина сечива. Према дршци олук је омеђен снажном основом сечива. На сечиву је јасно видљив начин ковања који су примењивали ковачи суданских племена. Дршка је од мрког рога, етиопско-суданска варијанта индо-персијског типа. Врат дршке је цилиндричан, док су оба краја проши-

рена и завршавају се благо лучним површинама. На горњој површини проширеног горњег дела дршке видљив је завршетак продужетка сечива. Недостају корице.¹⁵

27. Каме, дар краљу Николи I од абисинског цара Менелика
(два комада)

Дужина једне је 44 cm, дужина ручице 9 cm, сечиво змијевидно рапаво. Ручица дрвена са два изрезана орнамента. Ручица спојене са сечивом сребрним орнаментом.

Дужина друге је 43 cm, дужина ручице 9 cm. Сечиво змијевидно рапаво, са стилизованим позлаћеним драконом са обе стране. Ручица дрвена, са орнаментима.

28. Кама знаменитог Шамиља из Туркестана

29. Стари цефердар, својина дома Петровића.

30. Кавкаски јатаган белих корица, дар краљу Николи I од стране једног руског официра Миловановића.

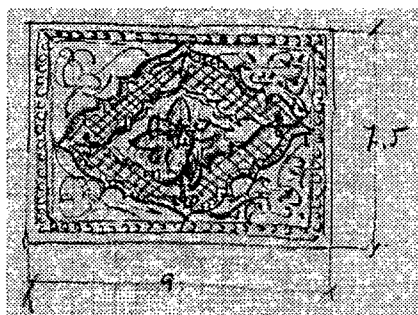
31. Први американски револвери на капислу, својина војводе Мирка (два комада)

32. Челичне маказе за сечење жице, употребљаване на Тарабошу

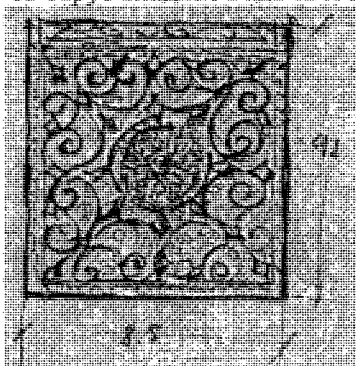
33. Фушеклије, које припадају збирци дома Петровића (пет комада)

Две фишеклије чија је величина кутије 9x7,5x3,2 cm
Кутије су од сребра, кроз орнаментисане, са три мале алкице одоздо.

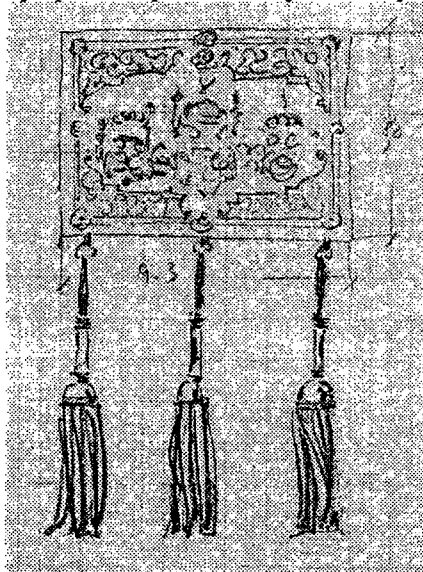
¹⁵ Ову сабљу, која се и данас налази у Војном музеју под инвентарским борјем 2543, идентификовала је описала др Ђурђица Петровић, док је др Јован Вукмановић за њу написао само "Старинска сабље, са дрвеним балчаком".

Две фишеклије за барут владике Рада-Његоша

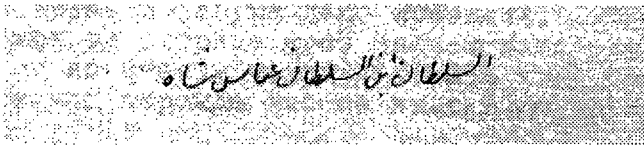
Величина кутије 8,5x9,1x3,1 cm. Чitava кутија је од сребра, ситно орнаментисана у средини розетна са једним црвеним каменом.

Фишеклија за барут чија је величина кутије 9,3x8,0x3,4 cm. Кутија сребрна, орнаментисана, са три алкице на којима висе три кићанке, црне од ситног шнура.

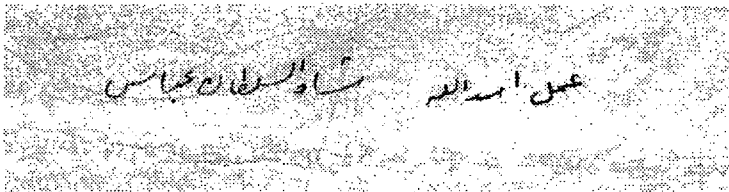
34. Персијске сабље задобијене у боју на Фундини 1876 (два комада)¹⁶

Персијска ћемерлија. Балчак који се завршава кљуном. Балчак је од слонове кости. Крсница кратка а широка, нешто мало извезена. Нема олука. Персијски натпис са леве стране оштрице.

Нашим словима: "Ес-султан ибнус - султан Абас шах."
Превод: "Султан, султанов син, шах Абас."

Персијска ћемерлија. Кратак балчак од слонова зуба. Умјесто јабуке метални кљун. Крсница кратка а широка, нешто мало обрађена златном жицом. Нема олука. С леве стране оштрице персијски натпис:

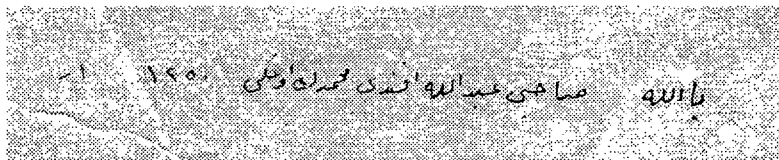
¹⁶ Др Бурђица Петровић је у свом чланку утврдила да се ове две сабље налазе и данас у Војном музеју. Несумњива је њихова сличност са сабљама које се виде на фотографијама које је објавио др Јован Вукмановић и по натписима који се на њима налазе. Сабље су заведене у инвентар Војног музеја под бројевима 12.896 и 13.096. Међутим проблем се јавља када се погледају ранији инвентарски бројеви (у инвентарским књигама из 1951. године и у инвентарима пре Другог светског рата). За сабљу са инвентарским бројем 12.896 постоји податак у инвентарској књизи из 1951. године али нема везу са предатним инвентаром, док је за ону другу у предатном инвентару са кога је уписана у инвентар из 1951. године писало да је откупљена од др Евдокија Томовића из Мостара.

Нашим писмом: "Амели Еседулах. Шах Ес-султан Абас".
 Превод: "Израда Еседулахова (Божјег лава). Шах-султан Абас."

35. Сребрна сабља војводе Вука Петровића¹⁷

Сабља ћемерлија. Дуга и доста крива. Дужина достиже близину метар. Балчак је од коске, мрке боје, обрађен у седефу и металу. По средини страница балчка с обе стране уздуж сребрна нафта која улази под сребрен кљун, који, уместо јабуке, завршава балчак. Крсница је лепа и посребрена. Оштрица је без олука, с обе стране се види ситни таласи, стога се зове "Муџевхер".

Златан натпис с леве стране:

Турским речима: Ја аллах! Сахиби Абдулах ефенди Мехмедин огли. 1250 -1 р.

Превод: О Боже! Власник Абдулах ефендија син Мехмедов. (година) 1250 (1834/35) - 1. ребиул - ахира.

Каније су при крсници и при дну оковане у посребрен метал, а средина им је обавијена у црну кожу.

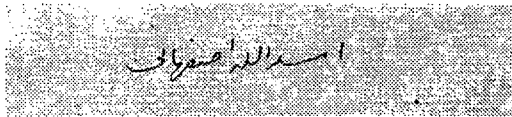
36. Сабља задобијена приликом заузимања Ђаковице 1912, дар краљу Николи I од стране ђенерала Јанка Вукотића.

Један опис сабље: "Дужина без каније 95 см. Канија дужине 83 см. Сечиво криво, глатко. Са леве стране златан знак (турски). Браник прав са позлаћеним орнаментом. Ручица од рога.

¹⁷ Др Ј. Вукмановић погрешно назива ову сабљу "Персијска сабља, окована у сребру, дар војводе Маша Врбице краљу Николи. Сабља је узета у Граховачкој бици." Машо Врбица је према списку откупљених предмета и према инвентарској књизи, поклонио две персијске сабље које др Јован Вукмановић у свом чланку под редним бројем 53 назива: "Двије персијске сабље узете из оружнице дома Петровића".

Други опис сабље: "Сабља ћемерлија, доста дуга и прилично крива. Цела с балчаком нешто мало краћа од метра. Оштрица је без олука. Балчак је од неке жућкасте кости. Вероватно 'филдиш' (слонов зуб). Балчак је повијен и јабука лепо изведена. Продужењем гвожђа од оштрице кроз балчак извезена је лозица златном жицом по исецканом челику. Крсница исто тако. Сабља је персијског порекла, што се види из натписа.

Персијски натпис с леве стране гласи:

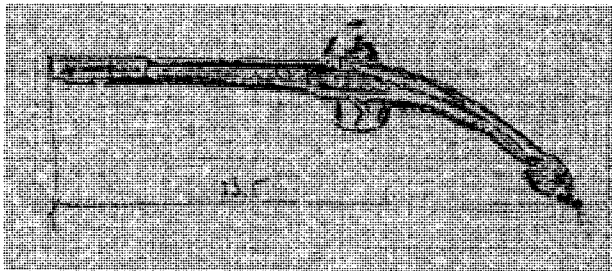
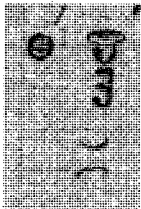
Арапским речима Еседул-лах Исфихани.

Превод: Испаханац Еседулах (= Испахански Лав Божји).

Каније су исто тако при балчаку и при дну по металу украшене везом од златне жице. Средина је опшивена у црну кожу.

37. Кубуре кременјаче, својина Новице Церовића (2 комада)¹⁸

Дужина 53,5 cm. Сем цеви, табана и окидача, све од сребра са богатом орнаментиком. Цев округла. У почетку цеви има жиг који се не види.

¹⁸ У свом чланку др Јован Вукмановић, супротно списку откупљених предмета и инвентарској књизи и опису и цртежу предмета, тврди да је ово пар леденица које је краљу Николи поконио војвода Миљан Вуковић.

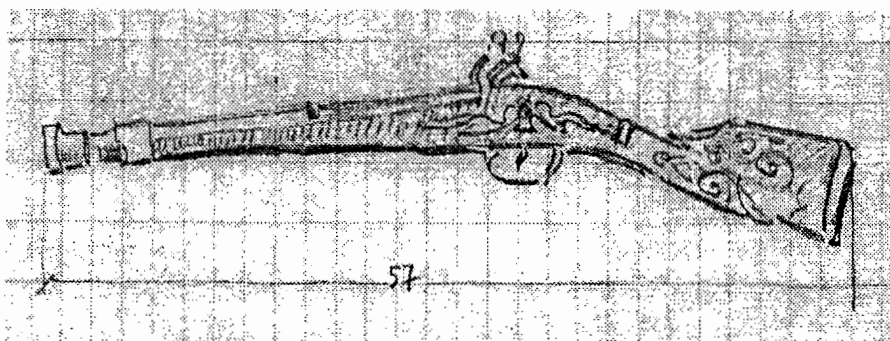
38. Јатаган, који је био својина бега Гусињског, задобијен 1912

39. Пушка мала кремењача

Стари тубун задобијен при освајању Бара. Дужина пушке 58 см. Кундак дрвен, украшен дрворезом, завршен са месингом. Цев од месинга, у почетку гранена, прелази у округлу, са задебљањем на свршетку. Браник на окидачу гвоздени. На кундаку са леве стране орнамент од месинга. Са леве стране алка издужена и ћошкасте форме. На грањима цеви жигосани 9 звездица, полумесец, натпис LONDON (наопачке) и три жига.

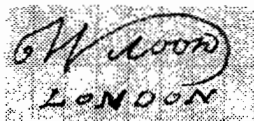

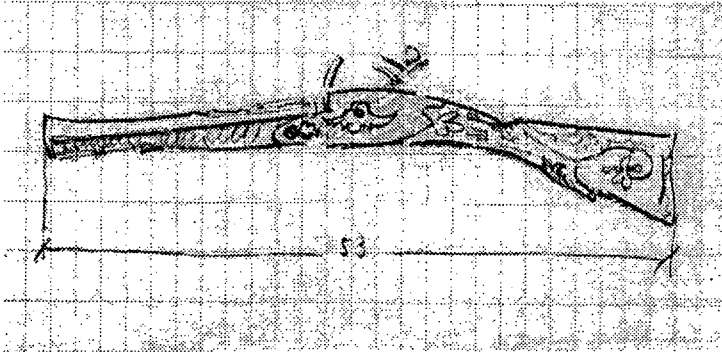
Гвоздени табан и ороз орнаментисани.

40. Пушка, мала, кремењача

Тубун добијен у Пећи. Дужина пушке 53 см. Дрвени кундак у дворезу, украшен филигранским орнаментом. Гвоздена округла, са проширењем на крају, цев има у почетку богат изгравирани орнамент. На табану орнамент и натпис.

41. Затварач пушке маузер

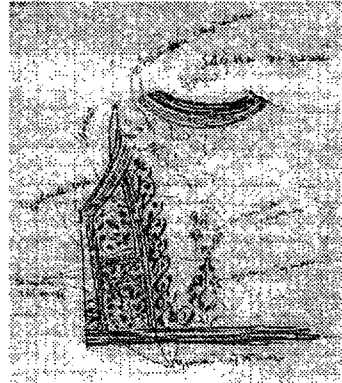
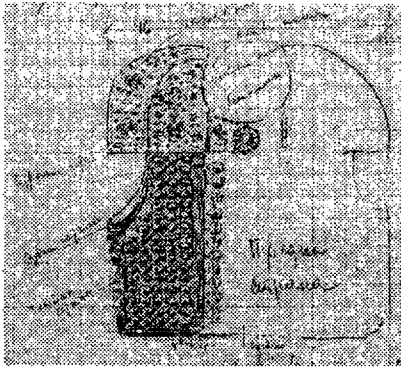
Пресечен од једне црногорске гранате за време напада на висовима Бардањолта. На десној страни сандука пушке за смештај затварача је турски натпис, који у преводу гласи:

"Маузерова фабрика оружја у Оберндорфу, година 1309 (=1891/92)".

При улазу у лежиште метка, одозго царска тугра и са десне стране бр. 41299. На самом лежишту метка, који се заглавио, бр. 541299, поред неких других фабричких ознака.

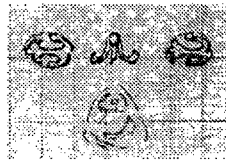
42 Токе владике Рада, Његоша

Које је он лично дао да му израде. По величини оне су највеће и најтеже од свих тока које се налазе у Црној Гори, Боки и Херцеговини. Њих је израдио неки подгорички златар, који је имао у том времену своју радњу на Ријечи Црнојевића и Котору. Краљ Никола I носио је ове токе само једанпут, када је 1869. године први пут посетио руског цара Александра II и са том намером да ове токе "владике Рада" покаже руском цару. Покојни војвода Мирко, отац краља Николе I, често их је носио и у њима се сликао и фотографисао.

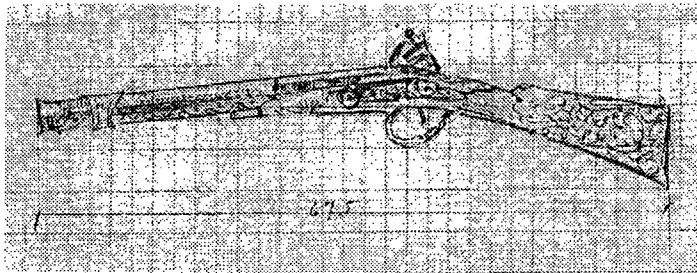

43 Пушка (мала) кремењача (два комада)

Тубун из Пећи. Дужина пушке 67,5 см. Кундак украшен усеченим ситним филигранским сребрним орнаментима. У почетку гране цев прелази у округлу форму, са проширењем на свршетку. Браник на окидачу сребрн, орнаментисан, леви образ украшен сребрним орнаментом, на десном образу орнамент фали. У почетку цеви има 4 жига.

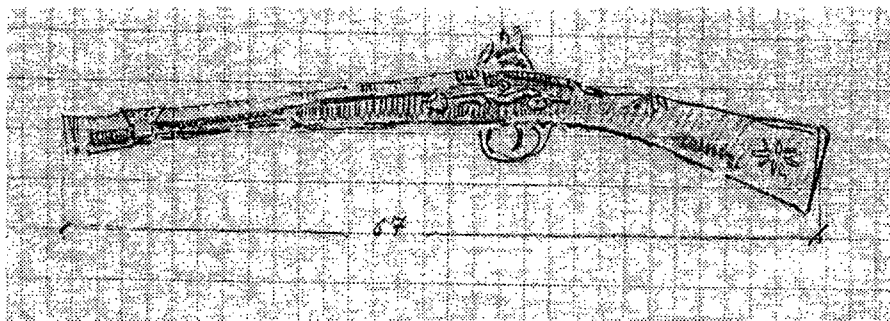
Арбија фали. С леве стране има кламфа са алком.

Тубун из Пећи. Дужина пушке 67 см. Кундак украшен усеченим сребрним орнаментима у виду звезде. Цев округла са проширењем на свршетку. У почетку цеви има три жига.

Са леве стране кламфа са алком. Арбија дрвена.

44. Сребрени јатаган војводе Петра Вукотића (оца краљице Милене)

Јатаган, металних посребрењених и кујунџијски обрађених камзи, лепо изведених ушију. Поред полеђине по један олук. С обе стране низ целу оштрицу прост орнамент.

С десне стране турски напис:

عن فاروق صاحب احمد

Нашим словима: Амели Каро, сахиби Ахмед.

Превод: Израдио Каро, власник Ахмед.

Каније су врло лепо обрађене. Горњи део металан, у сребру обрађен. Доњи део од сребрена плеха рељефно обрађен у врло лепом мотиву.

На средини каније с десне стране турски напис:

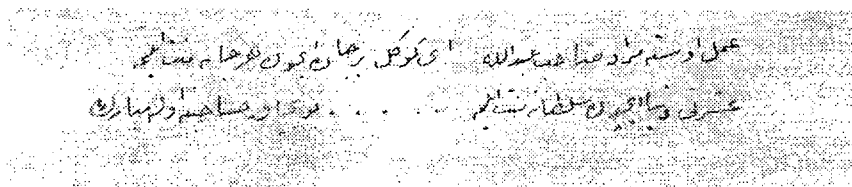
عن فاروق صاحب احمد

Нашим словима: Сахиби Мустафа, сене 1310. Срма дирхом 210.
Превод: Власник Мустафа, година 1310(1892/93). Знак Соломоновог слова. Срма (сребро) 210 драма.

45. Јатаган, задобијен приликом опсаде Скадра 1912 (два комада)

Јатаган који је на слици 1, у чланку др Јована Вукмановића обележен бројем 45, нема опис. Међутим, упоређивањем његове дужине са познатим дужинама других јатагана са слике, може се закључити да је дужина јатагана око 60 cm, дужина каније око 48 cm а дршке око 12 cm. На основу фотографије се може закључити да је дршка јатагана и каније од посребреног метала.

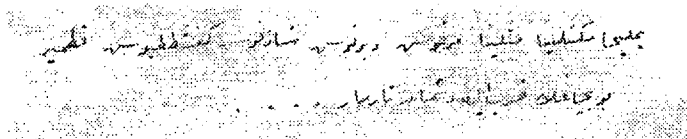
Други јатаган, обележен бројем 45а, има позлаћену сребрну дршку. Уши су му лепо споља и изнутра обрађене. По средини камзе 11 комада корала и на два уха 4 комада корала. Спојница, такође, обрађена кујунџијским радом који се спушта 8,5 cm низ сечиво. Нож је дуг од врха десног уха до на врх оштрице 75 cm, ширина је 2,5-3 cm и нешто више. С обе стране поред полеђине по један олуц. Сечиво је с обе стране извезено сребрном жицом. Рад је призренских кујунџија. С десне стране турски напис:

Турским речима: Амели уста Мурад, сахиби Абдулах. Еј гјонул бир џан ичин хер џана миннет ејлеме. Ишрети дунја ичин султана миннет ејлеме..... (није читљиво) Бу бичак сахибина ола мубарек.

Превод: Израда мјастора Мурата, власник Абдулах. О срце, не понизи се за једну душу пред сваком душом. За задовољство (пијанство) овога света не понизи се ни пред (самим) султаном (није читљиво). Нека је овај нож срећан своме власнику.

С леве стране турски напис:

Турским речима: Јемлиха, Мекеслина, Меслина, Мернош, Дебернош, Шазенош, Кефештатајош, Китмир. Бу бичагин дарб (есиле) душман (ола) тармар (даље није читљиво).

Превод: Јемлиха, Мекеслина, Меслина, Мернош, Дебернош, Шазенош, Кафештатајош, Китмир. Ударцем овога ножа нека напријатељ пропадне..... (даље није читљиво).

Каније су целе израђене призренским кујунџијским врло лепим радом. При врху су у 4 реда 22 шпицаста корала. На средини каније, са обе стране, је по једно Солмоново слово. На канијама је при врху причвршћен ланац за вешање.

46. Цефердар, дар Бокељаца престолонаследнику Данилу.

47. Стара пушка из куће Саве Јовановића¹⁹

48. Јапански мач²⁰

49. Стари мач, нађен у бискупији у Бару

50. Стара сабља, нађена у бискупији у Бару²¹

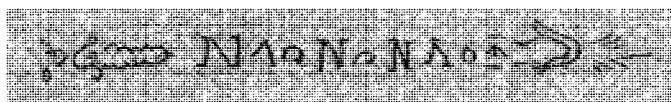
51. Пиштољи кремењачи владике Рада (два комада)

Дужина 52 см. Гвоздена округла цев на крају покривена сребром, са богатом орнаментиком. У почетку цеви натпис на и жиг на једном пиштољу.

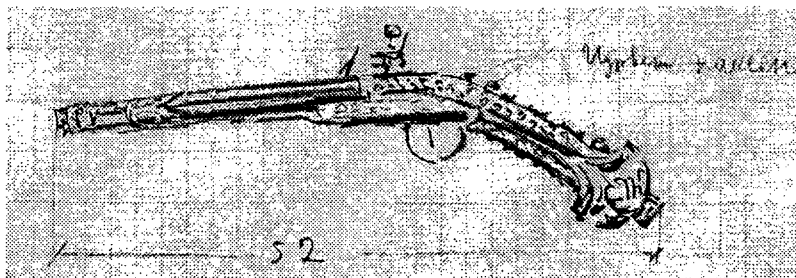
¹⁹ У свом чланку др Јован Вукмановић наводи да је то пушка шишана из дома Петровића.

²⁰ Др Јован Вукмановић пише да је овај јапански мач краљу Николи поклонио Јефто Гојковић из Херцег Новог

²¹ За ову сабљу др Јован Вукмановић каже да је "Врло стара сабља, узета из оружнице династије Петровић"

Сва ручица покривена сребром и проширује се у крушковидну форму са масивним орнаментом. Одозго на ручици уметнута три црвена камена. Табан и ороз покривени ситном орнаментиком.

52. Сребрна сабља, власништво Бећир бега Хасановића

53. Персијске сабље, задобијене на Грахову 1842, дар војводе Маша Врбице краљу Николи I

Са предметима који су откупљени од кнеза Данила Петровића и сликама које су наручене, приведено је крају уређење сале династије Петровића. Сала је завршена у време када је Европом већ беснео Други светски рат и приближавао се границама Краљевине Југославије. Као и остали музеји у Београду, у очекивању проширивања рата и на тло Југославије и Војни музеј је настојао да обезбеди своје збирке и припреми их за евентуалну евакуацију. Пред сам рат музејски предмети били су спаковани и пломбирани у сандуцима. Они вреднији били су припремљени за евакуацију и смештени у зграде 1 и 2 Војног музеја, у очекивању превозних средстава за евакуацију. Међутим, до евакуације није дошло ни до 7. априла 1941. године, када је особље музеја напустило Београд. Музејски предмети остали су у незаштићеном музеју. Музејске зграде у којима су били сандуци са спакованим предметима остале су закључане, али не и обезбеђене чуварском службом. Када је управа Војног музеја 7. јуна 1941. године преузела музеј од окупационих власти, затекла га је опљачканог. У покушају да се утврди када су нестали бројни музејски предмети, вршена су испитивања особља музеја и појединих грађана код којих су се појавили неки

од несталих предмета.²² Од 7. априла 1941, када је музеј напуштен, па до 12. априла 1941, када су Немци ушли у Београд, потпуно незаштешене музејске збирке биле су доступне свима, нарочито грађанима Београда, комшијама тврђаве и музеја, који су се у њу склањали током бомбардовања. Изјаве лица код којих су почетком 1942. године пронађени неки музејски предмети потврђују да су музејски предмети били разбацани свуда по Калемегданском парку, Горњем граду Београдске тврђаве и око самог Музеја, те да су их многа лица узимала и односила.²³ Спискови несталих предмета урађени су након преузимања музеја од немачких власти, а управа Музеја утврдила је да је нестало 1.287 музејских предмета на 572 инвентарска броја. Највећи број предмета нестало је из збирке династија Карађорђевића, Обреновића и Петровића. Из Војног Музеја нестала је скоро цела колекција оружја династије Петровић-Његош. По изјави др Алмајер Бека, који је непосредно по окупацији Краљевине Југославије 24. априла 1941. године боравио у Војном музеју, у њему се већ тада није налазила збирка династије Петровић. У ратним и поратним годинама урађено је неколико спискова несталих предмета династије Петровића. Према једном списку предмета несталих из Војног музеја у периоду од 6. априла до 20. јуна 1941. године (на 40 редних бројева) нестало је 63 предмета, а сачувано 18 предмета (на 13 редних бројева).²⁴ Према другом списку

²² Архива Војног Музеја, Изјаве са саслушања надничара Александра Ј. Марјановића, Роксанде Т. Дејановић, Васе М. Станојева, дневничара Милорада П. Трифуновића, Радојка М. Дражића и Јосифа Ф. Маглића.

²³ Архива Војног Музеја, Записник са саслушања у трећем кварту бр. 98 од 26. фебруара 1942.

²⁴ Као предмети који нису нестали вођени су предмети на редном броју списка откупљених предмета: 10. две сабље задобијене на бојном пољу Вучјем долу 1876. године када је погинуо Селим паша и био заробљен Осман паша (инв. бр. 472/10), 14. три различите пушке из оружнице дома Петровића (инв. бр. 472/14), 19. два сребрна пиштоља Зелил бега Барског задобијена при заузимању Бара 1877 (инв. бр. 473/2), 22. Историјска сабља задобијена на Царевом лазу 1712. са урезаним натписом на француском језику "ne me tire pas sans raison, ne me remet pas sans honneurs" (инв. бр. 473/5), 23. сабља, задобијена на Царевом лазу 1712. са натписом: "Би узета у Царев лаз" (инв. бр. 473/6), 29. стари цефердар, својина дома Петровића (инв. бр. 473/12), 32. челичне маказе за сечење жице употребљене на Тарабошу (инв. бр. 473/15) 34. две персијске сабље задобијене у боју на Фундини 1876 (инв. бр. 473/17), 36 сабља задобијена приликом заузимања Ђаковице 1912. дар краљу Николи I од стране ђенерала Јанка Вукотића (инв. бр. 474/1), 41. затварач пушке маузер, пресечен од једне црногорске гранате за време напада на висовима Бардањолта (инв. бр. 474/6), 47. стара пушка из куће Саве Јовићевића (инв. бр.

предмета, који су такође нестали у ово време, види се да је нестало 70, а преостало 11 предмета (на 10 редних бројева).²⁵ Хаотично стање какво је владало у Војном музеју након ослобођења Београда, октобра 1944. године, пружало је могућност да нестану многи преостали предмети, па и ови из оружнице династије Петровић. Без стражарског места у кругу Војног музеја, у Горњем граду, није се могло спречити да цивилна, али и војна лица, из разрушених зграда музеја, магацина и казамата односе музејске предмете. Управник музеја је молио да се обезбеде стражарска места и заштити музеј, јер ће због свакодневног развлачења и отуђивања предмета тешко шта од вредности остати у њему.²⁶ Након сукоба са Информбироом, слати су извештаји да су, поред Немаца, музеј пљачкали и руски војници, који су једно време били смештени у згради број два Војног музеја.²⁷ Дошавши на место управника музеја, марта 1949. године, потпуковник Боривоје Леонтић је затекао хаотично стање. У лагуму, у којем је био смештен музејски материјал, били су разбацани и измешани на једној гомили музејски предмети који су у музеју постојали пре рата и они који су примљени после рата. Били су без броја, без легенде и све је "личило на гомилу старудије која треба да се упути као сировина за фабричку прераду".²⁸ Потпуковник Боривоје Леонтић је у свом извештају навео да су још од ослобођења из музеја разношени предмети историјске вредности и да је он служио као "нека врста магацина за низ установа". Пошто нико у музеју није могао да изврши класификацију музејског материјала, Боро Леонтић је позвао предратног и првог послератног управника, пензионисаног генерала Војислава Вуковића и пензионисаног капетана I класе Драгутина Ракића, који је такође пре и после рата радио у музеју.²⁹ Инвентарисање је показало да у музеј недостаје много више предмета него што је пријављено Државној комисији за утврђивање ште-

474/12), 49 стари мач, нађен у бискупији у Бару (инв. бр. 474/14), 50 стара сабља, нађена у бискупији у Бару (инв. бр. 474/15).

²⁵ За разлику од претходног списка недостајало је 7 предмета са редних бројева: 10, 14 и 19.

²⁶ Архив Србије, Г-183, Управник Војног музеја Повереништву АСНОС-а бр. 2 од 09. 01. 1945. године; бр. 28 од 02. 03. 1945. године; бр. 34 од 13. 03. 1945. године; бр. 63. од 05. 04. 1949. године.

²⁷ Архива Војног музеја, вд управника потпуковник Душан Пленча Министарству иностраних послова ФНРЈ бр. 61 од 20. 01. 1953. године.

²⁸ Архива Војног музеја, Извештај начелнику главне политичке управе од 25. 10. 1949.

²⁹ Архива Војног музеја, Извештај о раду Војног музеја у другом тромесечју 1949, бр. 99 од 25. 06. 1949.

те на културно-историјским предметима. По инвентару I утврђен је мањак од 3.121 предмета, а по инвентару II утврђен је мањак од 889 предмета, укупно 4.000 предмета, што је за 2518 предмета више него што је пријављено комисији за ратну штету 1945. године. Ако се од ове разлике одузме 1195 предмета руских регалија, који нису ушли у спискове мањка 1945. године, разлика је опет велика и износи 1323 предмета. И овога пута, као и 1945. године, сав мањак стављен је на терет окупатору, како је уписано у инвентарским књигама.³⁰ Такође, разликују се и спискови који су састављени након инвентарисања 1949. године. До 9. децембра 1949. године Драгутин Ракић је сачинио списак предмета који се дугују по инвентару II, оних који се налазе у музеју и оних који недостају. Према овом списку, за време рата је нестало 67 предмета, а преостало 14 предмета из збирке династије Петровић.³¹ Према списку мањка од неколико дана касније, 14. децембра 1949. године, који је сачинио исто лице број несталих предмета увећао се за четири. Према списку откупљених предмета, нестали су предмети на редном броју: 1 сабља Данила I књаза црногорског (инв. бр. 472/1), 2. сабља војводе Мирка (инв. бр. 472/2), 3. јагаган владике Рада (инв. бр. 472/3) и 5. кубура владике Рада (инв. бр. 472/5). број несталих предмета попео се на 71, које је "непријатељ за време окупације опљачкао и однео", а на лицу места налазило се 10 предмета (на 9 редних бројева). У Војном музеју су, према овом попису, преостали предмети са редним бројем: 4. пиштољ владике Рада (инв. бр. 472/4), 6. једна сребрна арбија (инв. бр. 472/6) 7. један корбач (инв. бр. 472/7), 10. две сабље задобијене од Турака на бојном пољу Вучјем долу 1876. године када је погинуо Селим-паша и био заробљен Осман-паша (инв. бр. 472/10), 17. једна тешка сребрна леденица која је узета знаменитом хероју Хасан Хоту албанском на острву Врањини у Скадарском језеру (инв. бр. 472/17), 32. челичне маказе за сечење жице, употребљене на Тарабошу (инв. бр. 473/15), 41. затварач од пушке маузер, пресечен од једне црногорске гранате за време напада на висовима Бардањолта (инв. бр. 476/6), 50. стара сабља нађена у бискупији у Бару (инв. бр. 474/15) и 53. једна персијска сабља задобијена на Грахову 1842. године, дар војводе Маша Врбице краљу Николи I (инв. бр. 474/18).³²

³⁰ Архива Војног музеја, Списак мањка по инвентару I бр. 1038, од 06. 09. 1950; Списак мањка по инвентару II, бр. 1651 од 6. 09. 1950.

³¹ Архива Војног музеја, Извештај начелнику Војног музеја Ј. А. бр. 1651 од 9. децембра 1949.

³² Инвентарски бројеви су дати како је стајало у предратном инвентару II Војног музеја.

Према саопштењу др Јована Вукмановића, у Војном музеју је након Другог светског рата преостала само цев кубуре владике Рада, која је по наређењу министра народне одбране августа 1949. године послата Музеју народног ослобођења у Цетињу.³³ Кустос Војног музеја др Ђурђица Петровић наводи да је (према инвентарским књигама), осим пиштоља владике Рада којег наводи и др Јован Вукмановић, после Другог светског рата нађено још четири предмета са списка откупа са редним бројем: 7. један сребрни корбач краља Николе (инв. бр. предратног инвентара 472/7; инв. бр. из 1951 године 39/140), 10. једна од две сабље задобијене на Вучјем долу 1876. године (предратни инвентарски број 472/10, број инвентара из 1951. године 65/68), 32. челичне маказе за сечење жице употребљене на Тарабошу 1912. године (предратни инвентарски број 473/15; инвентарски број из 1951. године 36/94; нови инв. број 5246), 41. лежиште затварача турске пушке, пресечено црногорском гранатом за време напада на висове Бардањолата 1912. године (предратни инв. бр. 474/6; инв. бр. из 1951. године 36/96; нови инв. бр. 5247). Нажалост, након пописа 1976. године, у збирци коју је водила кустос Мила Пилетић није пронађен сребрни корбач краља Николе I, а начин на који је нестао до данас није утврђен. Опис предмета који је дао др Јован Вукмановић начињени су на основу грађе која је урађена пре 1941. године и коју су уредно предавали један другом управници Војног музеја за време рата. Тако детаљни описи не могу се урадити на основу фотографија објављених у чланку Јована Вукмановића. У свом чланку о оружју из збирке кнеза Данила Петровића, др Ђурђица Петровић наводи да је и поред недовољне јасноће фотографија успела да "из групе предмета, чије порекло и начин доласка у Војни музеј нису били познати" пронађе још "четири примерка за које се сигурно може установити да су чинила саставни део оружане Данила Петровића".³⁴

На основу фотографије, др Ђурђица Петровић је сабљу на редном броју 26 идентификовала као сабљу коју је краљу Николи I поконио абисински (етиопски) цар Менелик, инв. бр. 473/10. На основу дршке сабље (примењиване у Албанији 16. и 17. веку) која је дата на фотографији под бројем 50, др Ђурђица Петровић донела је закључак да се ради о старој сабљи, нађеној у бискупији у Бару, инв. бр. 474/15 (сабља под овим редним и инвентарским бројем налазила се у музеју према свим пописима вршеним од 1941 до 1949. године). Посљедња

³³ Архива Војног музеја, Наређење бр. 768, од 1. августа 1949.

³⁴ Ђурђица Петровић, *Оружје из збирке Данила Петровића - Њеђоша у Војном музеју у Београду*, Весник 13/14, 1968, стр. 235.

два предмета за које је др Ђурђица Петровић утврдила да су сигурно из оружнице династије Петровић су сабље под редним бројем 34, то јест персијске сабље, задобијене у боју на Фундини, које су имале стари инв. бр. 473/17. Ове две сабље су према попису из 1941. и 1945. године биле у музеју, али им се после рата губи траг. Др Ђурђица Петровић у свом раду наводи да су то сабље које су заведене у инвентар Војног музеја започет 1951. године под бројем 73/2216 и 71/185. Међутим, сабље под бројем 73/2216 не постоји у инвентарској књизи из 1951. године, док се сабља са инв. бр. 71/185 у старом инвентару II, вођеном пре Другог светског рата, налазила под бројем 320/4 и била је откупљена од Евдокија Томовића из Мостара 20. јуна 1939. године. То нас упућује на закључак да и поред сличности у описима и кратком тексту на сечивима, сабље ипак нису из оружнице династије Петровић. Са знатним ограничавањем др Ђурђица Петровић претпоставља да су сребрена сабља војводе Вука Петровића на редном броју 35 (инв. бр. 473/18) и сабља персијска, задобијена на Грахову 1842, дар војводе Маша Врбице краљу Николи на редном броју 53 (инв. бр. 474/18) такође из збирке која је откупљена од књаза Данила. Међутим, инвентарски бројеви из књига инвентара вођених после 1951. године имају везу са потпуно другим инвентарским бројевима од оних под којим су уписани предмети династије Петровића. Сабља под бројем 35, за коју др Ђурђица Петровић претпоставља да би можда могла бити из оружнице Петровића не одговара опису који смо пронашли у документацији музеја. И сабља коју је др Ђурђица Петровић дала на фотографији у свом чланку разликује се од оне која је изложена у сталној изложбеној поставци а носи исти инвентарски број.³⁵ Ђурђица Петровић са ограничењем сматра да се у Војном музеју налази и кама знаменитог Шамиља из Туркестана, редни број 28 (инв. бр. 473/11) тј. да је од ње преостала само дршка.³⁶

Педесетих година 20. века збирке Војног музеја осиромашене су многобројним уступањима музејских предмета у трајно власништво. Ради оснивања музеја или употпуњавања својих збирки, многи музеји слали су захтеве Војном музеју да им трајно уступи неке музејске предмете, а Војни музеј није могао да одоли захтевима завичајних и градских музеја који су требали да постану школе социјализма, школе комунизма, "најбоље школе", "живе школе" у којима "спада тама са векова, школа у којој је људско корачање напред опишљиво и у којој људи стичу пламену веру у прогрес, веру у светлу будућност и у соп-

³⁵ Нови инвентарски број 12217.

³⁶ Нови инвентарски број 2532.

твене снаге да се таква будућност оствари".³⁷ Сви ови захтеви су повољно решени, а у Војни музеј су враћени празни сандуци и оверени спискови да би се могле раздужити инвентарске књиге. Музејима у Лесковцу, Зајечару и Нишу трајно је уступљено 86 примерака оружја занатске израде. Позориштима у Нишу, Ранковићеву (Краљево), Крушевцу и Крагујевцу дат је за њихову реквизицу 91 примерак оружја занатске израде.³⁸ Чак је и Државни институт за физкултуру добио 13 оваквих предмета. Није немогуће да се и међу овим трајно уступљеним предметима налазио и неки који је припадао оружници династије Петровића. То ће се тешко утврдити, јер је нашом провером установљено да у неким позориштима не постоји никаква документација о примљеним предметима, а располажу неким предметима који су након бројних оштећења и преправки постали непрепознатљиви за описе, цртеже и фотографије којима располажемо.

Поред ових предмета из оружнице династије Петровића који су откупљени од кнеза Данила Петровића, за које је утврђено да се налазе у Војном музеју, сматрамо да је у њему преостао још један предмет. Према пописима предмета који су нестали за време рата и који су предати комисији за ратну штету, у Војном музеју су преостали предмети са редног броја списка откупљених предмета: 6. сребрна арбија (инв. бр. 472/6), 17. сребрна леденица, која је узета знаменитом хероју Хасан Хоту албанском на острву Врањини у Скадарском језеру (инв. бр. 472/17), 49. стари мач, нађен у бискупији у Бару (инв. бр. 474/14) и 53. персијска сабља, задобијена на Грахово 1842, дар војводе Маша Врбице краљу Николи I (инв. бр. 474/18). Поређењем фотографије старог мача нађеног у бискупији у Бару (редни број 49, инв. бр. 474/14) и мача који се у каталогу кустоса Војног музеја Бранке Милосављевић води као мач "босански", 16-17. век са канијом (инв. бр. 5391) и за који недостаје документација о начину набавке, може се закључити да се ради и истом предмету.³⁹ На то нас упућује дршка мача са јабуком на врху, накрсница која је савијена у јаком луку надолу и каније мача где се на истом месту налази облог од коже и маста где су причвршћени кајас и каиш и њихов облик. Дакако, на то нас упућује и

³⁷ Музеји, 2, Београд 1949, *Улога музеја и музејских радника у нашој земљи*, др Војислав Ђурић, стр. 5.

³⁸ У позоришту у Нишу од 62 уступљена предмета остало само 5 предмета који су преправљани и веома оштећени. За остале је речено да су вероватно нестали у неколико крађа у позоришту.

³⁹ Каталог изложбе *"Мачеви XIV-XX века у збиркама Војног музеја"*, Бранка Милосављевић, Војни музеј, Београд 1993.

сазнање да овај предмет није нестао као пријављен Државној комисији за ратну штету 1945. године, него је тек у каснијем попису, који је урађен након хаотичног стања у музеју оглашен да је однет од окупатора. Велики број предмета типолошки сличних са предметима за које сматрамо да се још увек налазе у Војном музеју за сада нас онемогућава да идентификујемо још неки који је припадао оружници династије Петровића, откупљеној од књаза Данила.

Мирослав Лазих, Митра Церовић

ПРОШЛОСТ У КАЊОНУ ТАРЕ

У кањону реке Таре, једној од последњих оаза нетакнуте природе у југоисточној Европи, постоје бројни и драгоцени споменици из прошлости. Заиста неочекивано, показало се да у том јединственом пределу, где суре литице парају небо, раздиру облаке и дуго спутавају сунце да обасја замагљену површину реке, одавно стоје скоро заборављена сведочанства о његовим најстаријим житељима настала у дугом раздобљу, од средњег палеолита (старијег каменог доба) до касног средњег века. Најзначајније археолошке споменике у кањону Таре налазимо у Бистрици, Горњој Добриловини, Довољи, у Ђурђевића Тари, Левер Тари и у Тепцима - управо на местима где река допушта да јој се приђе, а стеновите литице и урвине узмичу пред шумовитим косама пространим пашњацима.¹

Бистрица

Пратећи ток Таре од Мојковца ка њеном ушћу, прва сведочанства о ранијим житељима кањона срећу се у Бистрици, где су на левој обали реке, поред пута Мојковац-Жабљак, видљиви остаци неколико пећина које су већ уништене или знатно оштећене. У обрушеним слојевима тих пећина могу се уочити трагови огњишта која су горела пре

¹ Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду објавио је 1985. године детаљно рекогносцирање кањона Таре од Бистрице до Шћепан поља. Том приликом регистровано је више десетина археолошких налазишта. Документација о тим истраживањима налази се у Центру за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду и у Републичком заводу за заштиту споменика културе Црне Горе на Цетињу.

више хиљада година, када су кањон посећивали праисторијски ловци или сточари у потрази за богатијим ловиштима или бољом испашом за своју стоку.

Ипак, најстарија сведочанства о древним житељима кањона Таре потичу из Горње Добриловине. Ту је, у пећини Шалинтрача, чији тамни отвор зјапи из стеновитог масива окренутог Тари, нађена алатка израђена од камена, стара више десетина хиљада година, која је највероватније припадала палеолитским ловцима. У горњим слојевима ове пећине откривена је грубо израђена грнчарија која сведочи да су током бронзаног и гвозденог доба, у II и I мијенијуму старе ере, Шалинтрачу насељавали сточари. Недалеко од Шалинтраче, у суседном масиву, налази се Ђурова пећина или "Школа" тако мештани називају пространу поткапину у којој је, такође, откривена грнчарија из бронзаног и гвозденог доба. У Ђуровој пећини, међутим, постоје и рушевине камених зграда у којима је средином XIX столећа радила прва манастирска школа у Добриловини.

Неколико стотина метара североисточно од Шалинтраче и Ђурове пећине, на пространој речној тераси, недалеко од леве обале Таре, налази се најзначајнији и најбоље очувани споменик у кањону. То је манастирска црква у Горњој Добриловини посвећена Св. Ђорђу. Заклоњена густом и скровитом вегетацијом, међу стрмим врлетима, она опстаје скор четири столећа. изграђена је 1609. године, залагањем игумана Јована и локалног властелина Радича Милошевића, на темељима старије цркве која се помиње 1593. и 1602. године. Као једини православни храм у широј околини, дуго је била важно верско и духовно стециште за житеље Потарја и Затарја.

Црква Св. Ђорђа у Горњој Добриловини спада у мање једнобродне храмове крстообразне основе, са полукружном апсидом и виском куполом која почива на кружном тамбуру. На прочељу ове цркве налази се припрата на коју се наслања звоник од дрвета. Црква је зидана од камена и покривена је клисом, а унутрашњост је осликана фрескама 1613. године. У непосредној близини видљиве су рушевине манастирских конака и помоћних зграда.

Манастир у Горњој Добриловини био је, до прве турске пљачке, права ризница у којој су чуване бројне драгоцености и вредне књиге. Због скровитог положаја, ту је 1673. године пребачена ризница из манастира у Мајсторовини. Ипак, 1799. године Турци су опустошили манастир и растерали калуђере, а манастирско благо, раније скривено у некој пећини, никада није враћено. Манастир је обновљен 1833. године, али је убрзо опет опустео. Поново је прорадио 1866. године, када је основана и манастирска школа. Последњи пут, опљачкан је 1877.

године. Црква је обновљена 1905. године, а коначна реконструкција обављена је после разорног земљотреса који је 1979. године задесио Црну Гору.²

Довоља

У селу Довоља, на јужном рубу усталасане заравни која се високо уздиже над десном обалом Таре, самују зарасле рушевине манастирске цркве Успења Богородице. Манастир у Довољи помиње се први пут 1513. године. Међутим, познато је да се на том месту налазила старија црква, што потврђују и археолошка истраживања која су у току. Манастир у Довоји, због свог скривеног положаја дуго је био поштеђен турских пустошења и због тога су ту вековима гомилане драгоцености из других цркава.

Црква Успења Богородице у Довољи је мала једнобродна грађевина наглашено издужене основе, са полукружном апсидом, високом куполом и припратом. Зидана је од притесаног камена и сиге. У непосредној близини цркве видљиве су рушевине манастирских конака. У обрушеној и зараслој гомили камена из које се данас уздиже само аспидални део цркве, као да је осликана бурна историја овог манастира. Он је од настанка био значајно духовно и културно средиште. Често је помињан у XVI и XVII столећу, када су у његово окриље из других манастира пристизале многе драгоцености, па и мошти Св. Арсенија I Пећког. Међутим, 1804. године Турци су опљачкали манастир, а његова ризница је нестала. Обновљен је после десет година, али поново страда 1852. године и нарочито 1857. године, када је спаљен по наређењу књаза Данила, пошто су га турци оскрнавили.

После нешто више од десетак година уследио је нови покушај да се црква и манастир обнове, али Турци су га поново опљачкали 1875. године. Црква и манастир коначно су опустели 1886. године. Данас се у Довољи обављају археолошка истраживања у намери да се црква поново обнови и преда локалном становништву.³

Ђурђевића Тара

У Ђурђевића Тари, близу места на коме река као да посустаје после дивљих букова на Трешњици, а врхови околних литица се шире изнад пространих пашњака и шума, налази се трећи манастир у кањо-

² Пејовић Т., *Манастири на њлу Црне Горе*, Цетиње 1995, 210-212.

³ Ibid, 218-200.

ну Таре са црквом која је посвећена Св. Арханђелу Михаилу.⁴ Изграђен је у шуми, на скровитој стрмини, крај десне обале реке, тако да су његов мир дуго реметили само чекетала оближње воденице, удаљени хук речних брзака и жубор омањег потока који стрмоглавом пречицом стреми Тари.

Црква Св. Арханђела Михаила у Ђурђевића Тари настала је крајем XV или почетком XVI столећа као мања једнобродна грађевина издужене основе са полукружном апсидом и куполом.⁵ Археолошка истраживања опустелих рушевина цркве показала су да је она зидана од притесаног камена, да је имала под од камених плоча и постојаног малтера и да је била покривена клисом.⁶ По начину градње и изгледу црква Св. Арханђела Михаила у Ђурђевића Тари веома подсећа на цркву Успења Богородице у Довољи, па се може претпоставити да су оба храма градили исти мајстори. Поред цркве у Ђурђевића Тари виде се остаци манастирске трпезарије и рушевине неке помоћне зграде, а на околним падинама налази се ниско очувани остаци разорених темеља неколико грађевина које су највероватније биле у манастирском поседу. Манастир са црквом Св. Арханђела Михаила први пут се помиње 1591. године, када је црква обновљена и украшена фрескама. Према историјским изворима, од 1591. до 1711. године у овом манастиру преписане су бројне књиге, што сведочи да је у то доба он био важно верско и духовно средиште.⁷ Почетком XIX столећа манастир је напуштен, тако да га је А. Гилфердинг, руски конзул у Босни који

⁴ Бошковић Ђ., *Архитекционски сјоменици на Тари и њог Осојовом*, Гласник Српског научног друштва, књ XII, Скопје 1933, 154, сл. 8.

⁵ Дероко А., *Монуменјална и декоративна архитектура у сјарај Србији*, Сарајево 1985, 249, сл. 147, 154, 155, 157, 161, 165, 169; Шупут М. *Српска архитектура у доба њурске власји*, Београд 1984, 59, 68, 99 и даље, сл. 16; иста, *Милешева и српска црквена архитектура друкје њоловине XVI века*. Научни скупови САНУ, књига XXXVIII, Одељење историјских наука, књига 6, Београд 1987, 231 и даље; иста, *Сјоменици српској црквеној традијелствива XVI-XVII века*, Београд 1991, 25, 34, 45, 61, 70, 75, 95, 155, 156, 193, 201, 230, сл. 1-6.

⁶ Лазић М., Церовић М.; *Црква Св. Арханђела Михаила у кањону Таре, Vestigato vetustatis* Александрине Цермановић-Кузмановић; *Зборник радова њосвећен њроф. др Александрини Цермановић-Кузмановић*, Центар за археолошка истраживања, Књига 20, Београд 2001 (у штампи).

⁷ Стојановић Љ. *Сјари српски зајиси и најјиси*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књига I, Београд 1902, 259, 242; исти, *Сјари српски зајиси и најјиси*, Зборник за историју, језик књижевност српског народа, књига II, Београд 1903, 25, 298.

је 1857. и 1858. године посетио већину православних храмова у Потарју, описао као опустело и запуштено место изложено зубу времена.⁸ Убрзо после тога, црква Св. Арханђела Михаила је обновљена, тако што су оронеле фреске из 1591. године замењене грубо нанетим бело окреченим малтером.

Разарање манастира није могуће поуздано датовати археолошким налазима, па преостаје претпоставка да је црква страдала 1875. године у турској одмазди због порушене џамије у засеоку Влашковац у Ђурђевића Тари. Поред цркве и у њеној унутрашњости нађени су делови два богато декорисана мермерна свећњака, делови оплате за литијски крст од сребра, различите браве, велики гвоздени кључ, апликације од бронзе, гвоздени клинови и рецентна грнчарија. Распоред и степен оштећења појединих налаза указују да је црква током последњег разарања опљачкана и спаљена, а њен инвентар демолиран.⁹

Левер Тара

Недалеко од манастира Св. Арханђела Михаила у Ђурђевића Тари кривуда давно запуштени и данас једва препознатљив каравански пут Пљевља-Никшић, који неколико километара низводније уз Левер Тару прелази реку и стрмим планинским стазама и тешким успонима ка Пирлатору и жабљачкој висоравни. Показало се да је Левер Тара, због лаког приступа реци и плитког газа, одувек привлачила пажњу путника и житеља кањона. Прво насеље основано је још током бронзаног доба, у II миленијуму старе ере, на врху узвишења које доминира десном обалом реке. Судаћи по археолошким остацима и грнчарији која се ту може наћи, била је то каменим сухозидом утврђена градина која је повремено коришћена и током гвозденог доба.

Значајна археолошка сведочанства о житељима Левер Таре у праисторији пружају и гробне хумке (тумули) које се налазе крај десне обале реке, на пространој ливади коју мештани називају Лука.¹⁰ Истражене су две праисторијске хумке настале током бронзаног доба. У већој, пречника двадесетак метара, названој Жугића гувно, нађени су остаци спалишта на коме је обављена кремација покојника који је ту сахрањен. Око спалишта и у земљи којом је хумка насута расути су

⁸ Гиљфердинг А., *Пушовање по Херцеговини, Босни и Сјарој Србији*, Сарајево 1972, 283-284.

⁹ Лазих М., Церовић М., оп. цит.

¹⁰ Лазих М., *Топографија и историјологија праисторијских тумула у Србији и Црној Гори*, Београд 1988, 24-25.

бројни делови различитог керамичког посуђа. Нађени су, такође, ножићи од окресаног камена, као и алатке од кости и рожине. Ову хумку користили су за сахрањивање у Аутаријати, који су насељавали кањон Таре током VI и V века старе ере. Припадници тог знаменитог илирског племена сахрањивали су у Левер Тару неку угледну и богату сународницу. Њена хаљина била је окићена драгоценим фибулама и апликацијама од бронзе, а о пасу јој је висио мали гвоздени нож, који је био обавезни дио женске ношње код Аутаријата.¹¹

Током I столећа наше ере у кањону Таре пристижу Римљани који су, такође, оставили јасна сведочанства о свом боравку у том подручју. Недалеко од праисторијске градине у Левер Тари налази се део *cipusa* – римског надгробног споменика - а поред пута који је у антици повезивао Пљевља (*Municipium Saloniana*) и Никшић (*Anderba*), у основи шиљате стене коју мештани називају преслица уклесан је натпис посвећен оријенталном божанству Митри, чији су култ у II и III столећу наше ере поштовали многи широм римског царства.¹² Текст који гласи: *INVICTO AVG(ustus) AVR(elius)... RICTRIA .. [A]SPRO ET ORFFITO CO(n)S(ubilbus) P(osuit)* уклесан је по жељи римских конзула *Asprus*-а и *Orfitus*-а у поље које има облик аре (паганског жртвеника), а поред њега у стени налази се полукружна ниша у којој је накада стајала камена икона са представом Митре.¹³

Левер Тара је задржала значај и у каснијим периодима, што показују бројне средњевековне некрополе које маштани називају "грчка" или "римска" гробља. То су мање групе хришћанских гробова означене кружно, односно елипсасто поређаним камењем, или грубо обрађеним каменим блоковима. Та стара, запуштена и давно заборављена гробља смештена су најчешће на узвишењима и потпуно су обрасла густом вегетацијом, а камен који означава гробове прекривају лишави и маховина. У неким некрополама могу се наћи ретки накривљени стећци испод којих су сахрањени угледни и богати припадници локалне властеле.

¹¹ Лазих М., *Пљеваљски крај у праисторији и антици*, Бисерка I, Пљевља 1992, 18-23; Човић Б., *Гласничко подручје, Праисторија југословенских земаља IV*, Сарајево 1983, 183-190; исти., *Гласничка културна група, Праисторија југословенских земаља V*, Сарајево 1987, 413-432. Папазоглу Ф., *Средњобалканска племена у предримско доба*, Сарајево 1969, 71-100.

¹² Loma S., *Zur Frage des Munzipiums S. und seines Namens, Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanoula Papazoglou*, Beograd 1997, 185-230.

¹³ Degrassi A. *I Fasti consolari del impero Roma*, Roma 1952; Зотовић Љ., *Митраизам на илу Југославије*, Београд 1973, 49-50.

На Луци у Левер Тари налази се један од најлепших надгробних споменика у кањону Таре. То је равна правоугаона плоча од камена на којој је, крајем XV или почетком XVI столећа, у дубоком рељефу уклесан ловац који сатри пса прогони дивљач. Ловац је приказан као снажан мушкарац одевен у дугу наборану кошуљу која се звонасто шири. Он је у стабилном раскораку и чврсто, обема рукама, држи копље уперено ка ухваћеној животињи. Три пса у трку прогоне кошту која у скоковима бежи кроз шуму означену ретким стаблима. Уметник је несумњиво располагао завидним запажањем и тананим осећањем за композицију, детаљ и покрет. Он је на овом споменику обрадио омиљену средњевековну тему са јасном намером да што реалније дочара кључну сцену у којој ловац својим копљем задаје смртоносни ударац ухваћеној животињи, док разјарени пси настављају да прогоне преосталу дивљач.¹⁴

С друге стране реке наспрам Левер Таре, високо над левом обалом, уздиже се древно утврђење Пирлитор. Купасто стеновито узвишење на коме су данас једва видљиве скоро заравњене развалине средњевековног утврђења било је настањено још у праисторији, о чему сведочи грнчарија из тог доба. Са утврђеног Пирлитора, који је штићу поменути пут Пљевља - Никшић, потиче један мач опредељен у XIV столеће који се данас чува у завичајном музеју у Пљевљима. Често обавијен легендама и замагљен заборавом, Пирлитор је одувек подстицао машту локалног живља. Њему је дато значајно место у народном предању и нашој епској поезији, а историчари претпостављају да је у старим писаним сведочанствима управо Пирлитор означен као знаменити средњевековни град Језера у који се ступало након изласка из кањона Таре.

Тејца

Низводно од Левер Таре, до Тепаца, наступа потпуно неприступачан, суров и ненастањен део кањона који одвајкада припада само зверињу. Тек се у Тепцима кањон поново шири и пружа погодности за сталан боравак. На узвишењуе Џабасанска греда у Тепцима нађена је праисторијска грнчарија, а недалеко одатле чамује стара средњевековна некропола коју мештани називају "Грчко гробље". Низводно од Тепаца, према кањону Сушице и даље, кањон брани приступ реци.

¹⁴ Лазић М.; *Надгробна плоча са њредсџавом лова у Левер Тари*, Брезнички записи I, Пљевља 1990, 24-26; Wenzel M., *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965.

Само ту и тамо може се у нужди прићи обали. Тек у Шћепан пољу Тара посустаје и са Пивом завршава свој пут кроз планинска беспућа и прохујале векове.

У окриљу литица кањона Таре његови ранији житељи завештали су будућим генерацијама драгоцену сведочанства о себи и својим духовним достигнућима. Тако је у прохујалим столећима кањон постао ризница јединствених споменика и културних добара велике вредности који и данас живо приповедају о древним ловцима, мирољубивим сточарима, храбрим илирским ратницима, моћним римским легијама, средњевековним караванима, монасима, обичним људима и њиховој властели. Управо то овом пределу даје изузетну чар, јер мало је места где је природа била тако маштовита и дарежљива, а човек кадар да је својим делима допуни и још више обогати.

Звездана Вушовић-Лучић*

НАКИТ ИЗ АРХЕОЛОШКЕ ЗБИРКЕ ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА У НИКШИЋУ

Накит је стар колико и људски род. Веома рано се јавила потреба за украшавањем и код мушкараца и код жена. Током свог дугог постојања био је и показатељ друштвеног статуса, а није занемарљива ни његова функција у магијско-религијске сврхе. Накит је био и остао свједочанство времена и све промјене које су се збивале у људском друштву оставиле су дубоке трагове на накиту.

Овдје дајемо преглед неких битних примјерака накита из археолошке збирке Завичајног музеја у Никшићу.

I. - Најстарији примјерак накита потиче из *Ха* слоја у Црвеној стијени. То је кардиум шкољка која има перфорацију у булбусу кроз који се провлачила врпца те је служила као привјесак око врата. Датира се у вријеме млађег палеолита-орињасјена - послвије 40.000 г. п. н.¹

II. - Нешто млађем периоду од предходног, VIII стратуму у Црвеној стијени (локални развоја на основи орињасјена) припада и перфорирани камени предмет (димензије 3,5x1,5 cm) који се, вјероватно, носио као амулет или ознака статуса (сл 1).^{**}

* Аутор је директор Археолошке збирке Завичајног музеја у Никшићу.

¹ Зборник радова-*Црвена стијена*, Никшић 1975

^{**} Цртеже урадио *Косијагин Павићевић* професор, на чему му захваљу-

III. - У исту сврху је служила и добро очувана жућкасто-бијела наребрена кардијум шкољка са перфорацијом у булбусу, а припада старијем мезолиту (стратум, IV_{B2}) Црвене стијене - прва половина V миленијума.² (сл. 2)

IV. - Камени добро углачани предмет у облику сјекирице, дужине 4 cm, са перфорацијом на ужој страни сигурно је служио као амулет. Ношен је самостално као амајлија или је био централни дио огрлице. Његова добра углачаност упућује на претпоставку да потиче из неолита. Нађен је приликом копања темеља за кућу у Никшићкој Жупи испод Мратињег брда. (сл. 3)

V. - Камени предмет (4 x 1,5 cm), грубо углачан са перфорацијом која указује на његову као функцију амулета или привјеска. Нађен са предметом под IV (сл. 4).

Описани предмети од I-IV потичу из периода прије појаве метала. Метал је омогућио веће могућности обраде и са његовим открићем и употребом долази до диференцијације у друштву, до издавања слоја богатих чији се статус вреднује и по богатству накита. Најчешћи примјерци накита са подручја Никшића су фибуле (споне, дупле игле, зихернадле и низ локалних назива) које су свакако и најзначајнији дио накита у археологији. Фибуле потичу од игле која је на једном крају проширена и пробушена па се туда провлачила врпца како би се игла причврстила те тако спајала крајеве тканине. Уобичајено је мишљење да су у употреби од бронзаног доба, мада има и ставова да су фибуле прављене од кости још у неолиту.³

VI. - Лучна бронзана фибула гласиначког типа са ногом у облику беотског штита нађена је у Кличеву. Лук је округластог пресека, а на прелазу из лука у ногу жица се једанпут савија. Лук је украшен геометријским урезима а на прелазу из лука у ногу жице се, такође, савија. Нога је у облику четвртасте плочице са отворима (тако се добија облик беотског штита) и пластичним ребрима између њих. Руб је изгравираним цик-цак орнаментима. Игла фибуле недостаје. Припада најмлађој варијанти фибула, са ногом у облику беотског штита која је мањих димензија од старијих облика (наша фибула је 4,5x3 cm). Ова

² Исто

³ Бижић, Р. - *Типови преисторијских фибула у БиХ*, Г(ласник) З(емаљског) М(узеја), Н(ова) С(ерија), св. VI, Сарајево 1951.

фибула се везује за илирски период фазе Гласниц IVц, вријеме 625-500 г. п. н. е.⁴ (сл. 5)

VII. - Лучна бронзана фибула са шарнир механизмом, дужине 16 cm, нађена у Ријечанима. Лук је украшен једноставним геометријским урезима. Таква врста фибуле је позната из лабеатестске некрополе Веља Ледина код Гостиља и датује се од средине III кроз II стољеће п. н. е.⁵ (сл. 6)

VIII. - Лучна бронза фибуле са двије игле и шарнир механизмом, дужине 6,5 cm нађена је у једном гробу близу школе у Ријечанима. Лук фибуле је широк и сужава се ка стопи фибуле. Стопа је равна са посувраћеним крајевима који задржавају игле (једна игла недостаје). Лук је украшен концентричним кружићима и пунктирањем. Истраживачи И. Ковриг, Г. Бехренс и И. Маровић су истакли да је ова врста фабуле истовремена са *Aucissa fibulata* (I, II стољеће), да је њена локална варијанта названа јадранско-даламинском.⁶ Но, откриће лабеатске некрополе у Гостиљу у Зети упућује да су лучне бронзане фибуле са двије игле и шарнер механизмом биле у употреби прије *Aucissa fibula*.⁷ Распрострањене су у Далмацији, Херцеговини, Црној Гори и Албанији. (сл. 7).

IX. - Бронзана фибула са шарнир механизмом, двије игле, посувраћеном стопом и листоликим луком, дужине 8 cm потиче из Велике Орлине. Као и фибуле под VII и VIII, поријекло јој се може везати за илирско племе Лабеата⁸ (сл. 8)

X. - Бронзане омега фибуле са увијеним крајевима, пречника 3,5 cm нађене су у Ријечанима. Овакве фибуле из околине Сингидунума датују се познолатенски период и сматрају се основом римских провинцијских фибула. Датују се у III стољеће⁹ (сл. 9а, б).

⁴ П(раисторија) ј(угословенских) з(емаља), књ. V, стр. 571 Сарајево 1987.

⁵ Баслер, Ђ. *Некропола на В. Лединама у Гостиљу*, ГЗМ, НС XXIV, Сарајево 1969

⁶ Бојовић, Д. *Римске фибуле Сингидунума*, Београд 1983.

⁷ Исти

⁸ Баслер, Ђ.

⁹ Бојовић, Д.

XI. - Бронзана крстаста, луковучаста фибула из Моштанице дужине је 8,5 cm. Овај тип римске фибуле је веома распрострањен. Карактерише је полукружни лук коме је попречни крак на чијим су крајевима задебљања у облику развијене главице лука. Исто такво задебљање налази се на глави фибуле тј. на почетку лука и је накнадно стављено. Попречна греда је трапезоидног облика и пробушена је на обје стране шарнира одн. усијека у коме је био механизам за причвршћивање игле. Овој фибули недостају игла и држач за иглу. По рупи на стопи се види да је фибула имала плочицу која је била саставни дио држача за иглу. И лук и стопа фибуле су украшени урезима и пунктирањем. Фибула је израђена техником ливења и датује се у IV стољеће¹⁰ (сл 10).

XII - Крстата фибула слична претходном типу, потиче из мјеста Беџируша испод Будоша дужине 8,5 cm, а висине 3 cm, а попречна греда је 5,5 cm. Ова фибула има мали клин који је смјештен у подножју лука и омогућава да игла не испадне из лежишта, а клин придржава мала плочица-ламела. Игла је причвршћена за тијело фибуле тако што је попречна греда шупља и кроз њу је провучена жица која је фиксирана за бочне луковице на попречној греди. Ова фибула није украшена. Датује се, као и претходна, у IV стољеће (сл. 11).

Осим фибула, у археолошкој збирци се налазе и остале врсте накита од метала: наруквице, украсна дугмад, наушнице, минђуше, прстенови, неки цијели неки у фрагментима и углавном су случајни налази.

XIII - Пар масивних бронзаних наруквица, са крајевима који прелазе један преко другог, случајни су налази из градског парка. Крајеви имају проширење у облику главе ексера. Наруквица се шири од минималних 0,3 cm на крајевима до максималних 1,1 cm на средини. Дјелови наруквице који прелазу један преко другог украшени су са по двије групе урезаних линија. Средином, дуж горње и доње стране декорација је изведена пунктирањем. Унутрашњи пречник је 6,5 cm.

Масивне наруквице са стањеним крајевима који прелазу један преко другог и орнаментима изведеним углавном уза саме завршетке,

¹⁰ *Историја Црне Горе I*, стр. 253. Редакција: др Н. Баношевић, др Д. Вујовић, Р. Драгићевић и др. Титоград, Редакција за историју Црне Горе, 1967.

карактеристични су за фазу IVa у Гласинцу¹¹. Пунктирани орнаменти који се појављују на овим наруквицама су облика фазе Гласинац IV б. Масивне наруквице су у фази IIa и IIб Гласница веома честе - отворене су и са сегментним пресеком. У фазама IIIa и IIIб нема никаквих масивнијих наруквица. Тек се у фази IIIц појављују прве масивне наруквице које имају пресјек у облику латинског слова D, а крајеви су без појачања иако су приближени један другом или су сасвим спојени. Бенац и Човић¹² сматрају наруквице из фазе IIIц генетским претходницама овим из фазе IVa. Пребацивање крајева и прелаз на кружни пресјек Човић и Бенац везују за утицај са стране. Овакве наруквице са задебљалим крајевима у Њемачкој су из краја бронзаног доба и раног Халштата. Гласиначке наруквице припадају правом гвозденом добу, које су осим аутохтоног развоја добиле и неке утицаје са стране, што говори о економским везама гласиначких Илира са другим областима. По укрштеним крајевима наше наруквице се везују за период Гласинац IVa, одн. прелазни период бронзаног у гвоздено доба, а по орнаментацији су млађе, одлике периода Гласинац IVб, а наставиле су да постоје и током фазе IVц (период од 800-500 г. п. н. е.) (сл. 12).

XIV. - Наочараста привјесак са цилиндричним завојем у средини нађен је у Ковачевом Долу у Пертовићима. Јавља се у широком хронолошком распону од фазе IIб у Гласинцу, преко IIIa и IIIб гдје је карактеристичан, а у фази III ц је спорадичан. Значи да се временски може везати за касно бронзано доба Гласинца - фаза IIIa, б, ц (1300-850. г. п. н. е.)¹³ (сл. 13)

XV - Двојне омега бронзане игле дужине 8 цм нађене у гомили код Ковачевог Дола у Петровићима, Датују се у илирски период млађег гвозденог доба, Гласинац Va, вријеме 500-350 г. п. н. е.¹⁴ (сл. 14, б)

XVI - Велика бронзана калотаста дугмад израђивана у више величина (наша имају пречник 4 см) могла су се употребљавати као дјелови појаса или тока којима су била прекривена читава прса. Нађена

¹¹ Бенац, А. - Човић, Б. - Гласинац II, *Каталог Предхисторијске збирке Земалској музеја у Сарајеву*, Сарајево 1956.

¹² Исти

¹³ Исти

¹⁴ ПЈЗ, V

су у Петровићима, припадају старијем гвозденом добу, фази Гласинац IVб (725-625 г. п. н. е.)¹⁵ (сл. 15а, б)

Предмети под бројевима VI, XII, XIII, XIV, XV и XVI као и многи други који нијесу обухваћени овим радом везују се за гласиначку културу, од најстарије форме под бројем XIV до најмлађе под бројем XV.

Гласиначка култура обухвата простор југоисточне Босне, западне Србије, Црне Горе, источне Херцеговине, сјеверне и средње Албаније. Јасно је да се Никшић налази у централном дијелу поменутог подручја и да је географски и топографски положај узроковао његову важну улогу у периоду доминације Илира. То потврђују многобројни случајни налази из околине Никшића (о некима је било ријечи у овом раду), а посебно импортована ратничка опрема илирских првака нађена у Кличеву, која осим оружја садржи и накит.¹⁶

Никшић је имао значајну улогу и у Римском царству. Осим бројних непокретних споменика, из тог периода су многобројни случајни налази керамике, стакла, оружја и, свакако, значајни примјерци накита дати у овом прилогу (сл.: 7, 8, 9, 10, 11).

Археолошкој збирци припада и једна група накита из касног средњег вијека. То су четири наушнице, три прстена и једна украсна игла. Нађени су у једном тумулу у Дубравча Долу у Велимљу.

XVII - Наушница је са три јагоде од којих је централна највећа, а двије бочне мање и потпуно исте. Пречник јој је 17,5 cm, карика је од једноставне бронзане жице, кружног пресека, пречника 0,3 cm. Централна јагода је украшена са четири имитације "половецке" купе са стране и петом четвастом у средини. У свакој је смјештен стаклени камен (у доњем лијевом, централном и горњем десном камен је црвене боје, а у доњем десном и горњем лијевом тиркизне боје). На средини између горње двије "половецке" купе је постамент коме недостаје горњи дио (сломљен је). Задњи дио јагоде је украшен гранулираним зрнцима која су груписана у четири круга, два по два са стране и уздужно одвојена траком од пет ситних тордираних жица. Трака се пружа око цијеле јагоде. Од централне јагоде десно и лијево, између бочних јагода, налази се по један плочасти украс који је причвршћен за држач од тордиране жице. Бочне јагоде имају украс "половецке"

¹⁵ Исти стр. 596

¹⁶ Жижич, О.: *Гробови илирских рајника - Кличево код Никшића*, САНУ, Балканолошки институт, Научни скупови, књ. VIII, Одјељење историјских наука, књ. 2, Београд 1969.

купе са тиркизним каменом на врху. На горњем дијелу, на постољу које је знатно од њих мање, налазе се звјезде плоче у којима су смјештени зелени каменови. Са страна малих јагода налазе се истовјетне плочице, као и између велике и мале јагоде. Супротно од затварача на карици налази се елипсоидна плоча са отвором за камен (који недостаје). (сл 16, фотографија 1)

XVIII - Друга наушница има карику пречника 0,2 cm и на њој су постављене три јагоде од којих је средишна највећа, а бочне су мање и између себе исте величине. Са сваке страна јагоде налази се плочица (пречник 0,1 cm) причвршћена за карику која је у том дијелу омотана жицом. На централној јагоди је уфасован елипсоидни камен. Цијала јагода је украшена крупном гранулацијом. На врху се налази постоље и на њему трolistи украс који у средини има удубљење (вјероватно је ту стајао камен). Исти такав украс у форми дјетелине налази се на једној бочној јагоди, док је на другој сломљен. Бочне јагоде имају и по један украс у виду имитације "половецке" купе. На супротној страни од затварача налази се плоча из које је испао камен. (фотографија бр. 2)

XIX-а, б, - Наушнице су пар и на карики пречника 6,5 cm постављене су три јагоде - централна већа и бочне мање. Између јагода се налазе украсне плоче које су урађене као шест латица цвијета са испупчењем у средини. Дио на коме су причвршћене је од тордиране жице. На централним јагодама је уфасован по црвени камен. Једна има постамент на чијем је врху плочица која имитира цвијет (на другој су постамент, а самим тим и цвијет откидени). Исте такве плочице су и на бочним јагодама. Оне су украшене гранулацијом и тордираном жицом која се савија око уфасованог камена. На страни супротној од отвора елипсоидна плоча са црвеним каменом. (фотографија 3, 4)

XX. - Прстен има обруч пречника 2 cm а украшен је са два низа украса у облику плетенице, одвојених са двије имитације тодиране жице. Круница се састоји од филигранског цвијета са шест латица, у које су утиснути наизмјенице тиркизни и црвени камен исте величине. (сл. 17, фотогр. бр. 5)

XXI - Обруч прстена је сломљен, а круница је у облику четвороугла на чијим су угловима у посебним постољима тиркизни одн. црвени каменови. Између њих су украси од по три гранулирана зрна,

а у средини на филигранском постољу је црвени камен (фотографија бр. 6).

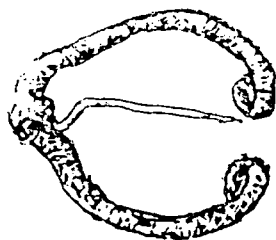
XXII - Обруч прстена је пречника 2 cm, масиван је и украшен плетеницама које се слабо виде. Круница је у облику ромбоида, а четири камена у угловима (наизмјенице зелене и црвене боје). У средишњем дијелу је коритасто овално удубљење коме недостаје камен. (фотографија бр. 7).

XXIII- Украсна игла лоптасте главе је дуга 7 cm. Горња половина главе је украшена филиграном и гранулацијом, а на врху је купица од гранула. На прелазу из неукрашеног у украшени дио правилно су распоређене три (четврта недостаје) увоја од жице који доприноси естетском изгледу игле. Ова игла је служила као прибадача на прсима или је качила мараму за косу. (сл. 18)

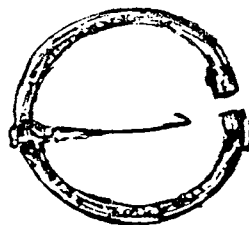
Накит од бројева XVI-XXII припада времену коме економски услови нијесу омогућавали раскош и богатство, а тежње за тим су и те како биле присутне. Старе форме накита се задржавају, али његов квалитет и његова израда су блискији роби широке потрошње него формама са високом умјетничком вриједношћу. Народни накит: наушнице¹⁷. прстење и украсна игла¹⁸ могу се датовати у XVIII стољеће.

¹⁷ Бирташевић, М. - *Збирка средњовековној касној народној накити уз Дубовца*, Рад војвођанских музеја 10, Н. Сад, 1961, стр. 33.

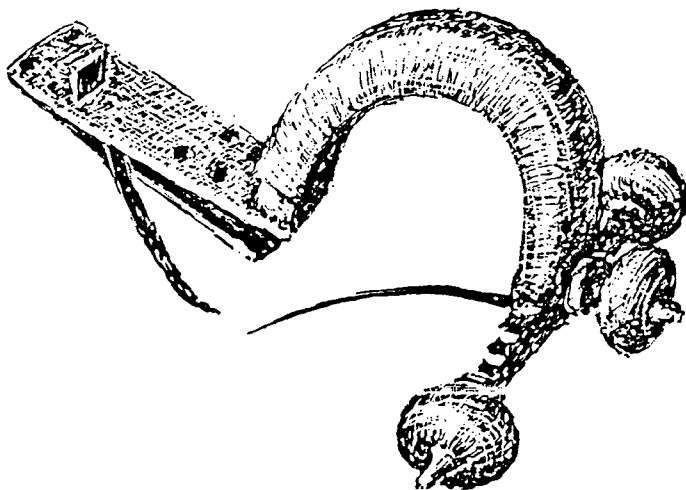
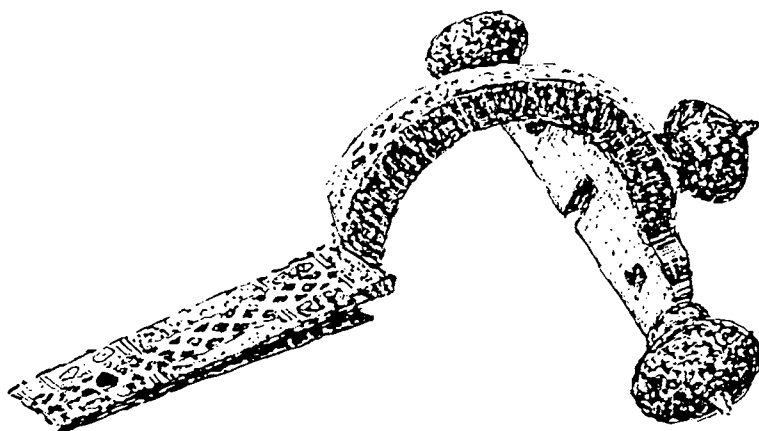
¹⁸ Бабић, Г., Кораћ, В., Ћирковић, С. - *Сивуденица*, Београд 1986, стр. 143, сл. 114.

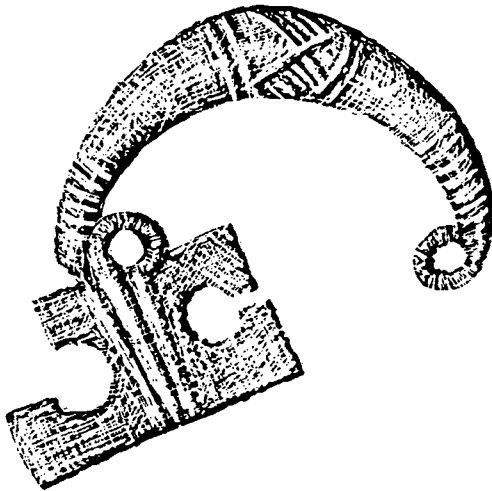
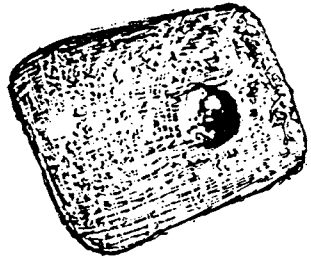
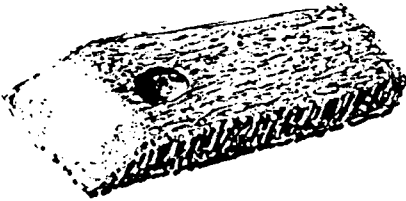
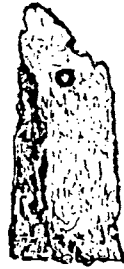
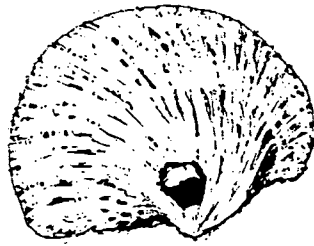

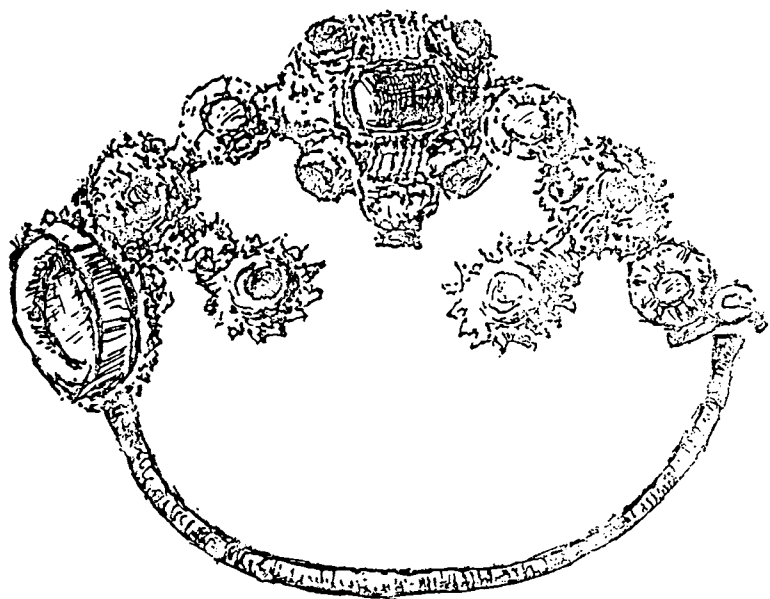
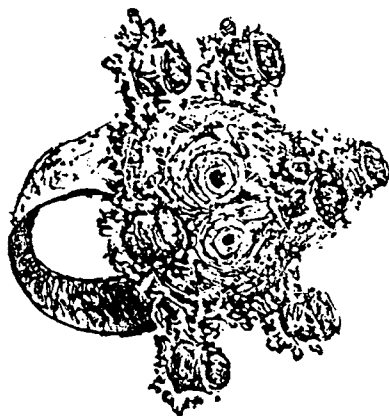
а/

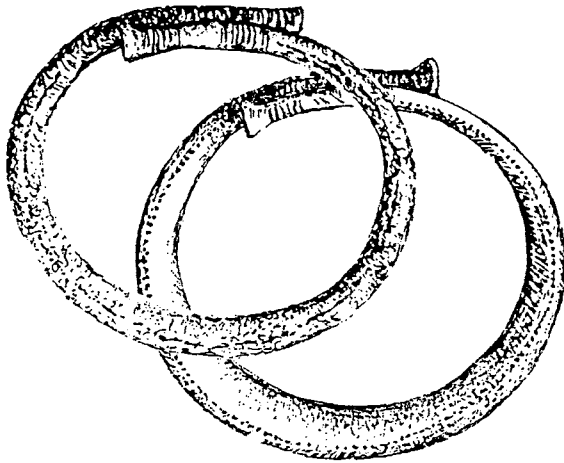
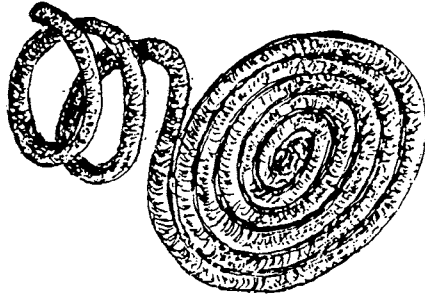
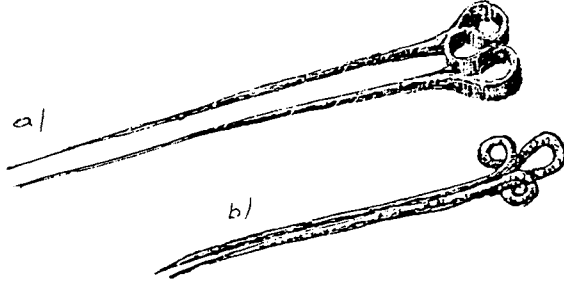
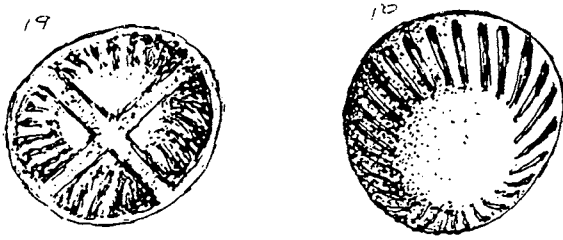

б/

Zvezdana Vušović-Lučić

JEWELRY FROM THE ARCHAEOLOGICAL COLLECTION OF
THE LOCAL MUSEUM IN NIKŠIĆ*

Summary

Most of the samples of the jewelry presented in this paper got into the collection of the Local Museum as the accidental finds. They were used as ornaments, as amulets, and as a sign of social status of individuals.

The oldest ornamental object in the collection dates from the upper palaeolith of the Red Stone.

Nikšić is located in the central part of the area where the famous Glasinac Culture once flourished, subsequently, most of the ornaments are from that period (c. 800-550 BC).

As a part of the collection there is also the national jewelry from the 18-th century - earrings, rings, and an ornamental needle.

These objects are a positive proof that Nikšić is an area rich with archaeological finds.

* Резиме на енглески превела др Бојка Ђукановић на чему јој захваљујем.

ПРЕВОДИ

Франтишек Шистек

ЦРНА ГОРА У ЧАСОПИСУ "SLOVANSKÝ PŘEHLED" 1898-1914.

Часопис *Slovanský Přehled* (*Словенски Прећлег*) почео је да излази у Прагу 1898. године са циљем систематског представљања и праћења културе, историје, етнографије и политичких догађаја везаних за словенске народе. *Slovanský Přehled* се од почетка профилисао као периодикум који ће словенске народе представљати на објективан и реалистичан начин. У томе се битно разликовао од типичног чешког панславизма 19. вијека који је попут јаког романтизма и глорификације свега словенскога често карактерисало и површно знање о реалним проблемима, положају и историји "братских словенских народа". Редакција *Slovanský Přehled* на челу са оснивачем и дугогодишњим главним уредником часописа *Adolfom Černim* је покушавала да умјесто преовлађујуће глорификације свега словенског понуди модренији поглед који би био ослобођен од илузија и заблуда и да својим читаоцима представи чак и проблематичне тачке тог времена, као што су били међусловенски антагонизми (Руси-Пољаци, Руси-Украјинци, Срби-Хрвати итд.), или аутократски начин владавине у независним словенским државама, углавном Русији, дакле, проблеме које је панславистичким романтичарством надахнути дио чешке публицистике често покушавао да избјегне. Упркос таквом реализму и критичким погледима, *Slovanský Přehled* је стајао на чврстим позицијама панславистичке идеологије у својој цјелокупној политичкој и културној оријентацији, терминологији коју је употребљавао као и у емоционалним порукама. Часопис је у првим годинама 20. вијека са све већим успје-

хом претендовао на улогу водећег чешког славистичког форума и реалистични путоказ развоја веза са осталим словенским народима.¹

Slovanský Přebled је у периоду од 1898. до 1914. године излазио мјесечно и презентирао је словенску проблематику у стандардним рубрикама. Темелј часописа представљали су чланци и студије о посебним темама (анализе литералних дјела и стваралаца, историјске и етнографске студије итд.). Значајан дио часописа сачињавала су писма из различитих региона и земаља у којима су њихови аутори представљали најновије културне и политичке догађаје. Осим писама која су често изражавала личне ставове својих аутора, редакција је сваког мјесеца пратила и коментарисала актуелне догађаје из свог угла у рубрици посвећеној вијестима. Вијести су биле подијељене према регионалним словенским групацијама (сјеверозападни, источни и јужни Словени). Попут ових основних рубрика, *Slovanský Přebled* је редовно публиковао рецензије значајнијих књига као и чланке посвећене јубилејима и некролозима истакнутих личности - Словена, као и свјетских слависта.

Црногорци и Црна Гора за *Slovanský Přebled* у поменутом раздобљу нијесу били предмет посебне пажње. Она је усмјеравана према већим и значајнијим народима и проблемима словенског свијета - Русима, Пољацима итд., као и према оним словенским народима који су били изложени знатним притисцима несловенске околине и губили свој национални и културни идентитет (Лујички Срби, Словенци и други). Иако је Црна Гора тада била једна од ријетких претежно словенских земаља које су имале статус независне државе (попут Русије, Србије и Бугарске), у часопису *Slovanský Přebled* - поготово у првим годинама његовог постојања - Црна Гора је заузимала релативно маргиналан простор. За то постоје три главна разлога. *Slovanský Přebled* у Црној Гори није имао сталног дописника који би обавјештавао о ситуацији у њој. Политички догађаји у тој земљи у раздобљу од оснивања часописа 1898. до 1905. нијесу били довољно занимљиви за чешку пу-

¹ На почетку Првог свјетског рата, 1914. године, *Slovanský Přebled* је био укинут аустроугарском цензуром. Часопис је поново почео да излази после рата. *Slovanský Přebled* је био 20-их и 30-их познат као једна од најзначајнијих академских и спољнополитичких периодичних публикација Чехословачке. Укинут је поново 1939. после нацистичке окупације и по завршетку рата опет обновљен. На почетку 60-их година, издавање часописа преузела је Чешка академија наука. *Slovanský Přebled* сада излази четири пута годишње као главни чешки академски часопис који се бави питањима историје Источне Европе. У области источноевропских студија, *Slovanský Přebled* је данас најстарији часопис тог типа у свијету.

блику. Осим тога минимална и неразвијена црногорска културна сцена тог времена тешко је могла конкурисати већим и развијенијим словенским културама и ствараоцима који су били у центру пажње *Slovanský Přehled*.²

Упркос томе што Црна Гора није била константно једна од главних тема, презентација те земље у *Slovanskom Přehledu* од почетка 20. вијека до Првог свјетског рата прошла кроз велике промјене, од једне врло позитивне, готово идеалне слике до слике врло негативне. У стварању и промјенама тих презентација ангажовали су се на странама *Slovanskog Přehleda* неки од највећих познавалаца те проблематике у Чешкој (Вратислав и Адолф Черни) као и други интелектуалци и политички мислиоци Средње Европе (Стјепан Радић, индиректно Tomáš G. Masaryk). Анализа материјала о Црној Гори који се појављивао у *Slovanskom Přehledu* врло прецизно објашњава кад и како је у схватању утицајне струје чешких елита дошло до рушења и демонтирања претходно преовладајуће и деценијама утемељиване идеализације Црне Горе, ријечима самог часописа који ћемо у овом раду анализирати, до "скидања романтичне завјесе са Црне Горе и њеног књаза".

"Чврста шврћава словенска"

У периоду од 1898. до 1905, када *Slovanský Přehled* почиње да црногорске политичке догађаје прати систематичније и са већом пажњом, појавило се само неколико чланака са црногорском проблематиком. Она, сем неколико изузетака, није третирана у посебним тематским прилозима него је поменута у чланцима са неком општом регионалном (јужнословенском) темом.

Један дио тадашњих одјека Црне Горе односи се на културу. Црногорски литерарни живот кратко помиње у огледу "Српска литературе 1899. године" Љубомир Јовановић.³ Јовановић карактерише Цетиње као један од центара српске литературе, с тим што је тамошња литерарна продукција "незнатна". Осим тога, Јовановић је још истакао да цетињска литерална продукција има специфичан црногорски колорит чиме се разликује од осталих српских литерарних центара (Мос-

² 1898. кад је *Slovanský Přehled* почео да излази, своја дјела су активно стварали између осталих руски писци Чехов и Толстој, чешки композитор Дворжак и многи други изузетни словенски ствараоци.

³ Ljubomir Jovanović, *Srbska literatura roku 1899, SP, ročnik II.*, 1899-1900, 336.

тар, Нови Сад, Сријемски Карловци) између којих готово и нема већих разлика у стилу и тематици. Неколико година касније, у првом од серије својих чланака посвећених српској литератури, београдски сарадник *Slovanskog Přehleda* др Јован Скерлић констатује да су услови литерарног развоја у Црној Гори били традиционално врло тешки. Тај негативан тренд се према Скерлићу настављао и почетком 20. вијека.⁴ У својим студијама у којим је Скерлић током наредних година пратио српску литералну сцену, Црну Гору шта више није ни помињао.

Више прилога посвећених Црној Гори је у *Slovanskom Přeledu* објавио др Вратислав Черни, у то вријеме један од највећих познавалаца црногорских прилика у чешким земљама. Вратислав Черни је у Прагу 1891. основао Црногорски комитет (*Černohorský komitét*), од 1892 Црногорско друштво (*Černohorský spolek*), организацију која је финансирала студије црногорских студената на Прашком универзитету и специјализованим школама за занате. Черни, велики пријатељ Црногораца и идеалиста, гледао је на Црну Гору оптиком која је била врло слична гледиштима највећег и најплоднијег чешког познаваоца Црне Горе Јосефа Холочека. Слично Холочеку, Черни је обожавао традиционалну Црну Гору са њеним јунацима, херојском филозофијом и начином живота, црногорског књаза Николу представљао је на врло романтичан начин и противио се "кварењу" Црногораца западним филозофским, социјалним и политичким трендовима.

Вратислав Черни у својим чланцима представља неке од најпознатијих Црногораца тог времена не само у врло позитивном свијетлу него на такав начин који можемо карактерисати као идеализацију и глорификацију. У опису тих историјских личности, његова романтична визија Црне Горе је (опет, исто као и у обимном раду Јосефа Холочека) достигла свој врхунац. Једна од тих личности јесте војвода Марко Миљанов, чешкој јавности с краја 19. и почетка 20. вијека вјероватно најпознатији Црногорац последије књаза Николе. Након смрти Марка Миљанова, Вратислав Черни му је у *Slovanskom Přeledu* посвјетио обиман некролог (био је то један од најопширнијих некролога које је *Slovanský Přehled* икад публиковао).⁵ Черни наводи да је покојни војвода био "највећи јунак и војсковођа" истиче његово словенство и каже да је "лично на митске хероје старих Грка". Марко Миљанов је за В. Черног представљао симбол једне читаве генерације која је у то вријеме већ силазила са историјске позорнице. Никад у Црној Гори оружје није престајало звецкати и ликови класичних Црногораца ак-

⁴ Jovan Skerlić, *Srbské literární pomery*, SP, VII., 1904-1905, 63-65.

⁵ Vratislav Černi, *Vojevoda Marko Miljanov*, SP, III., 1900-1901, 363-371.

центрирали су дивљи карактер земље, али "данас је на Цетињу тишина", каже В. Черни са носталгијом.⁶ Даље, на неколико страница он описује живот кучког војводе, истиче његове ратне заслуге као и карактеристичне личне атрибуте које су истицали чешки као и многи други аутори тог времена (природна бистрина и ауторитет, смисао за правду, омиљеност код Албанаца и Турака, допринос интеграцији племена Куча са црногорском државом). Черни, такође, цитира свједочанства других познавалаца Црне Горе и личности Марка Миљанова (П. Ровински, Ј. Холочек). На крају некролога аутор биљежи свој посљедњи сусрет са војводом Марком, који је, као увијек кад је срео др Черног, узвикнуо: "А како си, чешка нахијо?"⁷ У физичком опису Марка Миљанова и амбијента у којем је на Медуну живио, В. Черни наводи елементе које показују његову скромност (просто уређење куће, чињеницу да је М. Миљанов за разлику од других Црногораца није демонстративно носио ордене нити војводски грб итд.). Др Черни Марка Миљанова упоређује са српским емигрантом Ранкем Тајсићем ("прави српски сељак") с којим га је заједно посетио током овог задњег сусрета: "Војвода Марко говори са јуначком ватреношћу и кад прича о дневном догађају. Покретљив је, жив и срдачан. Његов говор је пун шала и духовитости. Он је прави словенски јунак. Поред њега Ранко Тајсић - сељачки трибун. И он говори ватрено, али не усхићује, не очарава. Као да је научио један велики политички говор којим ће се обратити београдској скупштини. Марко Миљанов умјесто тога говори просто и живо, са очаравајућим учинком као да се обраћа својим Кучима прије битке."⁸

Слична запажања јављају се и у портрету војводе Илије Пламенца приликом 50. годишњице његовог активног учешћа у јавном животу. Илију Пламенца В. Черни представља као "80. годишњака јаког духа и тијела који припада оној данас већ малобројној плејади старих Црногораца који су са оружјем у руци стварали Црну Гору, који су обдарени највећим талентом без вишег образовања". Такве личности, према Черном, још увијек служе младој црногорској генерацији не само као примјер јуначких вриједности, него и својим подстицањем културног развоја. В. Черни на крају наводи да је војвода Пламенац "велики пријатељ чешког народа".⁹

⁶ Исто, 362.

⁷ Исто, 396.

⁸ Исто, 371.

⁹ V. Černi, SP, IV., 1901-1902, 104.

Осим личности свога времена В. Черни је у *Slovanskom Přehledu* такође неколико пута споменуо владика Петра II Петровића Његоша - у студији "Литерарна продукција у Црној Гори у XIX вијеку"¹⁰ и приликом 50. годишњице Његошеве смрти.¹¹ Черни високо вреднује Његошева литерарна остварења, његову културну и политичку дјелатност у Црној Гори и у иностранству. И у случају Његоша понавља да се владика упркос неразвијеној околини одликовао великим природним талентом и образовањем, иако се радило "о младом човјеку који је живио усамљено у неприступачним брдима, опкољен народом необразованим и ратоборним".¹²

Својим литерарним стилем и тематиком Његош је показао будући смјер црногорске литературе, који је слиједио и црногорски књаз Никола. Његов је литерарни рад Черни такође високо цијенио, посебно због тога што је користио мотиве из црногорског живота као и због "праве словенске душе", недефинисане есенције коју је Черни налазио у сваком раду црногорског "књаза-пјесника". Књаз Никола је за В. Черног био примјер идеалне комбинације пјесника, владара и јунака: "Књаз Никола јесте словенски владар у оном првотном, лијепом патријархалном начину." За Црногорце је књаз Никола према Черном, значи много, "не само као пјесник него и гласноговорник велике идеје српске и словенске и прави учитељ свог народа"¹³, народ га је обожавао као "омиљеног господара". Међу главне књижевне заслуге Черни набраја територијално удвостручење Црне Горе, развој улоге Црне Горе као "средишта словенског политичког живота на Балкану", развој инфраструктуре и дипломатије, конкордат с Ватиканом, "ријетку толеранцију у религијским питањима" и чињеницу да је књаз "разумном и очинском политиком везао се за своју државу сентименте покорених мохамеданаца." Черни је у књазу Николи видио персонификацију Црне Горе, гаранта њеног положаја и напретка. В. Черни 1900. године описује Црну Гору као јаку државу, уважавану од свих Словена, земља која је "претворена у модерну државу а да при томе није ништа изгубила од своје народне оригиналности, која стоји овдје као чврста тврђава словенска, спремна да се суочи са судбином која је очекује."¹⁴

¹⁰ V. Černi, *Literárni produkce na Černé Hoře v XIX. věku*, SP, III., 1900-1901, 25-30

¹¹ SP, IV., 1901-1902, 105.

¹² Исто.

¹³ V. Černi, SP, IV., 1900-1901, 30.

¹⁴ SP, III., 49.

У чланку "Црна Гора на прагу XX вијека"¹⁵ публикованом почетком 1903. Вратислав Черни понавља своје позитивно виђење Црне Горе као значајне државе која се успјешно суочава са различитим проблемима. Черни не оспорава чињеницу да се Црна Гора мора темељно реформисати да би се "њено полупатријархално стање претворило у модерну државу,"¹⁶ али упозорава да треба сачувати "карактер народа и појединца". Констатује да Црна Гора има велике економске проблеме које могу изазвати интензификацију страног утицаја и повећати учешће страног капитала у земљи. Такву могућност он види као врло опасну по црногорски карактер и менталитет које је изузетно цијенио. Черну представља личност књаза Николе као гаранта успјешног развоја црногорске државе и, истовремено, чувара црногорског идентитета: "Хероичко чување традиционалних, чисто словенских принципа јесте искључива заслуга књаза Николе. Млада у туђини, на западу, образована интелигенција нема онај чисти и ексклузивни словенски осјећај и да није било противтеже обичног народа и интелигенције образоване у Русији, Чешкој и Србији - западњаштво би ускоро овладало испод Ловћена." Черни са жаљењем констатује да већину црногорске интелигенције чине "незрели, несавршени људи."¹⁷

"Савезник антисловенских снага у Вајшкану"

У првим годинама излажења часописа *Slovanský Přehled* црногорску тематику у својим редовним чланцима понекад помиње његов и загребачки дописник Стјепан Радић. Радић је писао своје анализе и извјештаје на чешком који је одлично познавао (потписивао се чак чешком формом свог крштеног имена - "Štěpán"). У центру његове пажње су били углавном догађаји у Хрватској или они који су на начин утицали на Хрвате, иако се понекад дотицао општег стања у јужнословенским земљама. Ако бисмо реконструисали тадашње Радићево гледање на Црну Гору из чланака намијењених чешкој публици закључили бисмо да је он критички гледао на ту земљу и њеног владара. Такву процјену је код Радића проузроковала углавном политика књаза Николе према Хрватима/католицима у Далмацији. Спољну политику књаза Николе је непотписани глосатор (под могућим утицајем Радића

¹⁵ V. Černi, *Černa Hora na prahu XX století*, SP. V., 1902-1903, 265-268.

¹⁶ Према овом чланку, дакле, модернизација Црне Горе тек престоји, иако је *Slovanský Přehled* већ два пута прије тога (SP, III., 1900-1901, 49, 502) Црну Гору описао као "модерну државу".

¹⁷ Исто, 265.

или можда и сам Радић) у *Slovanskom Přehledu* први пут критиковао средином 1901. године, кад наводи да црногорски књаз нема добар однос према Далмацији и Хрватима уопште, јер својом политиком шири јаз између Хрвата и Срба. Он Србе у Далмацији тјера на сарадњу са "шачицом далматинских Талијана"¹⁸ Критику у истом духу налазимо и у сљедећем броју, гдје се појавило неколико чланака, вијести и рецензија које је потписао Стјепан Радић. У чланку "*Неузбјежност националне федерације јужних Словена*", Радић критикује црногорску отвореност према талијанском утицају на Балкану и мржњу према Аустро-Угарској. Радић упозорава на негативне аспекте претензија Италије на Балкан и тврди да Хабзбуршка монархија одавно није некадања Метернихова Аустрија, већ "претежно словенска државна заједница (*soustáti*)".¹⁹ У прегледу вијести у истом броју Стјепан Радић осуђује политику књаза Николе (његово име наводи у чешкој верзији као "*Mikuláš*", иако се у чешкој штампи практично увијек користила оригинална форма Никола) у Далмацији и заједничке талијанско-црногорске антихрватске акције али без ближе спецификације. Књазу Николу критикује и због наводне неискрености према Србији, с тим што су његове изјаве пријатељства с том државом (на примјер, некадашња намјера да потпише црногорско-србијанску војну конвенцију) само декларативне природе. У ствари, црногорски књаз, према Радићу, покушава да контролише српске елите и штампу ван Србије, у чему и успијева. Радић, такође, иронично коментарише високе личне трошкове књазу Николе, који су, према њему, били "два пута већи од буџета црногорског школства, судства, здравља и политичке администрације."²⁰

Стјепан Радић је у својим коментарима жестоко критиковао црногорску улогу у афери са именом Илирског устава у Риму. Као и у предходним случајевима, Црна Гора је и овдје поменута углавном у вези са хрватском проблематиком коју је Радић редовно пратио за *Slovanský Přehled*. Радић наводи да су на Римску курију претежно утицале "*bigotne*" тврдње црногорских посланика Војновића "да ће се можда сви Срби у блиској будућности "опет вратити" католицизму." Ова афера је, према Радићу, пореметила поглед хрватске јавности на црногорског владара, који је прије тога сматран за представника јужнословенског јединства, али касније само за "српског партикуларис-

¹⁸ SP, III., 1900-1901, 502

¹⁹ Stjepan Radić, *Z. Chorvatska (Nevyhudentost národnost federace již. Slovanuv)*. SP, IV., 1901-1902, 40.

²⁰ S. Radić, SP, IV., 53.

ту" и "савезника антисловенских снага у Ватикану". Црногорски поступак у афери је, према Радићу, био у великој мјери проузрокован династичким везама књаза Николе са талијанским двором, гдје "на пријестолу сједи крв његове крви, иако без иједне мрвице његовог /књажевог/ националног идеала."²¹

Опште критике на рачун Црне Горе нијесу необичне у контексту Радићевих текстова за *Slovanský Přehled* јер је аутор био врло критичан и према другим бројним појавама код осталих Словена као и код свог властитог народа, Хрвата. Црногорске проблеме је сврстао у контекст негативних тенденција које је налазио у општем словенском политичком менталитету, као што показује његов чланак "*Највећа ојасносћ њо неруске Словене*". Стјепан Радић у њему полемиче с мишљењем да највећа опасност по Словене долази од спољних фактора. Супротно таквим гледиштима, Радић највећу опасност види у интернализираном наслеђу таквих притисака којим се сада одликују сами словенски народи, односно у томе, што су дугогодишњи спољашњи притисци код неруских Словена створили такав менталитет, који се одликује одбојношћу према свим политичким организацијама и системима које они мрзе и у случају да се ради о сопственим администрацијама независних словенских држава. То доводи до константне политичке слабости.²² Осим тога, кад већ једна словенска држава стекне независност (као Црна Гора, Србија или Бугарска) или одређену аутономију (Хрватска, Галиција), у свом државном уређењу већином само копира претходне (национално туђе) репресивне политичке системе из времена прије независности што, према Радићу, доводи до успостављања система централистичке тираније.²³

У периоду од оснивања часописа *Slovanský Přehled* до 1905. године неколико прилога ексклузивно посвећених Црној Гори објавио је управо Вратислав Черни. Други аутори, од којих је најзначајнији Стјепан Радић поменули су црногорску проблематику само у ширем контексту. Вратислав Черни је дао једну симпатичну, позитивну слику Црне Горе. Црна Гора је у интерпретацији др Черног земља великих, храбрих јунака који су баш у то вријеме биолошки нестајали, али су ипак остављали у наслеђе потомцима своје идеале. Та Црна Гора је имала многе проблеме, узроковане претежно различитим спољним притисцима, али била је довољно јака у политичком и националном

²¹ S. Radić, SP, IV., 328.

²² S. Radić, *Nevješti nebezpečci pro neruske Slovani*, SP, III., 1900-1901, 137.

²³ Исто, 139.

слислу ("чврста тврђава словенска") да се са њима успјешно суочи и то захваљујући свом идеалном владару, књазу Николи. Осим оваквих одјека Црне Горе, *Slovanský Přehled* је објавио и неколико критичких запажања Стјепана Радића. Радило се, у ствари, о критици црногорске политике која се није уклапала у идеал словенског јединства. Та идеја је била практично света свим панславистима (као што је идеја народног јединства обично света уже дефинисаним националистима) и сваки напад на њу је био жестоко критикован и у многим другим случајевима сарадње неког словенског народа или политичке формације са несловенским факторима на рачун другог словенског народа или политичке групације. Ипак, Радићева критика је тешко могла пореметити романтичну слику о Црној Гори коју је у *Slovanskom Přehledu* тих година ширио др Вратислав Черни, човјек који је репродуковао идеалну представу Црне Горе, каква је од седамдесетих година 19. вијека у чешкој култури и политичкој мисли систематски стварао и пропагирао Јосеф Холочек.²⁴

"Паметнији од руског цара"

Трансформацију Црне Горе у парламентарну монархију крајем 1905. са еуфоријом је поздравио главни уредник *Slovanskog Přehleda* Адолф Черни, који је Црну Гору том приликом упоредио са Русијом: "Највећа и најмања словенска држава, и једна и друга до сада апсолутистичке монархије, мијењају се у исто вријеме у конституционалне државе - али на врло различит начин!". Књаз Никола, који је својој земљи дао устав на основу своје личне воље, "много је паметнији од руског цара", који је учинио исти корак тек после крвавих догађаја и општег хаоса у свом царству. Адолф Черни се сагласио с тиме да преображај Црне Горе у модерну државу мора бити постепен због патријархалног друштвеног стања. Главни уредник листа је такође позитивно оцијенио чињеницу да је књаз испунио дата обећања да прогласи Устав и сазове Скупштину, "за разлику од других владара који своја обећања не испуњавају".²⁵ Ријечима о "другим владарима" је аутор несумњиво упућивао на цара Фрања Јосипа и његова многобројна неиспуњена обећања дата чешком народу. Црногорски књаз Никола је

²⁴ Јосеф Холочек је на крају 19. и почетком 20. вијека, осим издавања бројних књижевних радова и превода, радио као спољнополитички редактор-експерт за словенске земље у најуглађенијем чешком дневнику *Narodní Listy* који је имао велику улогу у стварању јавног мњења у чешким земљама.

²⁵ SP. VIII., 1905-1906, 193.

дакле индиректно приказан као искренији и идеалнији владар од господара моћног Аустро-Угарског царства и чешког краља.

Реформе у Црној Гори је у посебном чланку коментарисао и презимењак главног уредника др Вратислав Черни. И он са респектом говори о "старом књазу Николи", који је "на крају своје владавине" из слободне воље подијелио своју власт са народом. "Ради се о акту велике политичке и државничке мудрости".²⁶ Др Черну даље с великим оптимизмом резимира дипломатске успјехе и домаће промјене Црне Горе. О ситуацији у Црној Гори *Slovanský Přehled* пише и у наредним бројевима са великом дозом еуфорије. Са задовољством доноси вијест о ослобођењу црногорске студентске омладине, оптужене због публикације - брошуре "Ријеч црногорске универзитетске омладине о приликама у Црној Гори" и наводи да су послјије ослобођења студенти "књазу испред двора приредили одушевљење овације на којима се књаз господар захвалио."²⁷ *Slovanský Přehled* је такође позитивно оцијенио именовање Радуловићеве владе, чиме је књаз господар пружио доказ велике државничке мудрости".²⁸ У свом коментару главни уредник Адолф Черни је "радосно поздравио преокрет у Црној Гори" и поновио је од свег срца", чак и графички подвукао ријечи књаза Николе - "Живјела уставна Црна Гора!". Адолф Черни је у исто вријеме обећао да ће његов лист од тада посвећивати много више пажње догађајима у Црној Гори.²⁹ То обећање је *Slovanský Přehled* испунио и почео је готово у сваком броју да доноси најновије вијести и коментаре о стању у Црној Гори. Адолф Черни је ту одлуку донио одушевљен политичким догађајима које је сматрао оправданим и напредним. Послије ове одлуке, међутим, политичке прилике у Црној Гори су се развиле у правцу који је редакција сматрала непожељним и касније отворено "реакционарним". Повећање простора посвећеног Црној Гори, дакле, означава уједно и потпуно нову фазу презентације Црне Горе пораст критичности и постепено стварање врло негативне слике о тој земљи која се на крају драстично разликовала од оне коју је у претходним годинама у овој периодичкој публикацији презентирао др Вратислав Черни.

У броју *Slovanskog Přehleda* штампаном 1. марта 1907. појавила се прва критика књаза Николе. Адолф Черни констатује да је књаз под утицајем лоших савјетника и да су многа његова залагања за реформе

²⁶ V. Černí, *Černá Hora v roce 1905*, SP, VIII., 206.

²⁷ SP, IX., 1906-1907, 104

²⁸ SP, IX., 188

²⁹ SP, IX., 189

остала само на нивоу реторике. Он сматра да "неће бити правога мира у Црној Гори док не буду уклоњени сви остаци бившег режима, док влада Црне Горе на челу са владаром не ступи искрено и истинито, не само на ријечима, на нови пут". Главни уредник даље поздравља вијест о новооснованом листу *Слободна ријеч* и нада се да ће се књаз-пјесник "потпуно еманциповати од утицаја својих кобних савјетника.

Редакција *Slovanskog Přehleda* у првим мјесецима 1907. није још била сасвим критична према ситуацији у Црној Гори. Са симпатијом је преносила вијести које је сматрала позитивним (на примјер, оснивање опозиционе народне странке и иницијативу књаза Николе да се укине смртна казна - "ова идеја чини велику част господару Црне Горе и самој Црној Гори, која тиме Европи показује одличан примјер").³¹ По паду владе Андрије Радовића и именовање нове владе Лазара Томановића, Адолф Черни (у то вријеме аутор и коментатор већине вијести из Црне Горе) још увијек изражава наду да је побједа сљедбеника "старог режима" само привремена.³² Критика књаза Николе још није апсолутна ради се више о својеврсном добронамјерном "савјетовању" редакције црногорском владару и оптуживању књажеве околине (више пута поменутих "кобних савјетника"), уз напомене позитивног рада који је књаз Никола до тада учинио за своју земљу. Како је вријеме пролазило, редакција је, ипак, постепено губила стрплење.

"Црна сјенка словенске сивари"

Средином 1907. године *Slovanský Přehled* је почео да критикује црногорски режим и књаза отвореније и са мање дипломатске пажљивости него прије. "У Црној Гори је настало вријеме најсрамотије реакције," гласио је наслов вијести из Црне Горе у броју који је штампан 7. јуна 1907.³³ Карактеризацију црногорског режима као "реакционарног" илуструју подаци о кршењу Закона о штампи, стављању листа *Слободна ријеч* под контролу владе, уништење штампарије листа *Народна мисао*, драстичним персоналним промјенама и прогону опозиције, другим ријечима, "нечувеној реакцији и перзекуцији".³⁴ Адолф Черни констатује да је сада евидентно да књаз Никола није прогласио Устав због личног увјерења, него само формално због свог угледа у Европи. Само је хтио да "изиграва уставног владара" пред свјетском

³¹ SP, IX., 279.

³² SP, IX., 335.

³³ SP, IX., 382.

³⁴ SP, IX., 428.

јавношћу, рачунајући да, у ствари, неће бити приморан на суштинске промјене у својој унутрашњој политици. Неко вријеме књаз није дирао у парламентарне слободе и опозицију да би касније подлегао гласовима "камариле" посебно Лазара Мијушковића и књажевића Мирка. За разлику од њега, Черни описује престолонаследника Данила као "интелигентног и напредног" човјека и наводи да сада његов дворцац у Бару чува војска. На крају, као и неколико пута прије он изражава наду да ће "праведна ствар ослобођења црногорског народа побједити - и да ће се њој приклонити и књаз-пјесник, овог пута искрено и заувјек. Не би смо жељели да у историји остане његова слика у данашњем свијетлу."³⁵

Развој ситуације није ишао у правцу који је прижељкивала редакција *Slovanskog Přehleda*. "Над Црном Гором је црни облак. Редакција је увелико на дјелу."³⁶ *Slovanský Přehled* упоређује ситуацију у Црној Гори са Русијом у којој је већ неколико година критиковао снаге реакције и аутократизма; књаз Никола и његова влада "потпуно имитирају Николаја II и његову владу;" Црногорска "влада по руском узору прогони посланике народне странке ... часни људи данас бјеже из Црне Горе у Турску!". У своје тумачење стања у Црној Гори, *Slovanský Přehled* је прихватио идеје племенских и територијалних подјела према којима постоје добри/напредни и лоши/реакционарни крајеви и племена. Међу напредне области *Slovanský Přehled* рачуна "Никшић, Дробњаке, Пиву, Грабово /сиц!), Пипере, Куче и друге". Владу Лазара Томановића карактерише као "страховладу" (крутовлада).³⁷ У једном чланку о општој позицији Словена у свијету, Адолф Черни је сврстао појаву "жестоко реакционарне владе Томановићеве" у Црној Гори у општи контекст негативног развоја словенског питања и његових врућих проблема, попут појачаних спорова између Русина (Украјинаца) и Пољака у Галицији, проблем српско-хрватске коалиције у Хрватској, лоших руско -пољских односа и унутрашње политичке ситуације у Русији.³⁸

Опширно писмо, датирано 5. новембра 1907, које је под насловом "*Право сѣање сѣвари у Црној Гори*" и са потписом "*Černohorec*" (Црногорац) публиковано у *Slovanský Přehled*³⁹, изазвало је знатну

³⁵ SP, IX., 429.

³⁶ SP, IX., 477.

³⁷ SP, X., 1907-1908, 444-45.

³⁸ Adolf Černi, *Nejnovši úvahu o slovanske otaze*, Sp. X., 114.

³⁹ *Černohorec: Z Černe Hory (Pravý stav věci na Černe Hore)* SP, X., 117-123.

пажњу шире јавности, било је прештампано у неколико дневних листова у чешким земљама и иностранству и проузроковао жестоке полемике око тумачења црногорске политичке реалности. Аутор писма, вјероватно Црногорац са везама у чешким земљама или Чех који је дуго живио у Црној Гори, анализира ситуацију у тој земљи износећи броје, у иностранству непознате детаље. "*Černohorec*" најприје резимира главне политичке догађаје који су слиједили послје проглашења устава. Иако аутор писма стоји потпуно на страни опозиције, против режима краља Николе, наводи да су Народна странка и њен предсједник Шако Петровић учинили многе грешке које су проузроковале пад владе те странке. Књаз Никола је у опозицији све више гледао само своје личне непријатеље и није вјеровао да је народ довољно зрео за потпуну политичку слободу. На крају је књаз подлегао "злим демонима народним", како је аутор писма означио пјешивачко племе и специфично братство Мијушковића, на челу са Лазаром Мијушковићем.⁴⁰ Влада је најприје успоставила контролу над подгоричким листом *Слободна ријеч* и то уз помоћ Чеха који је дуго живио у Подгорици и чији је глас био одлучујући приликом гласања о саставу уређивачког одбора листа. Послије тога, слиједиле су репресије против другог независног листа, никшићке *Народне мисли*. "*Černohorec*" детаљно, дјелимично са смислом за иронију и комику, описује како је маса од око 500 пијаних војника, које су алкохолом прије акције охрабрили војни главари попут Јанка и Ђура Вукотића, уништила и опљачкала штампарију *Народне мисли* јер је то "била жеље Господарева". "*Černohorac*" каже да је послје било врло тешко спријечити намјеру стотину пијаних војника да опљачкају и друге објекте у Никшићу (на примјер, зграду осигурања) за које такав поступак није био предвиђен. Књаз Никола се плашио да би Никшићани могли прогласити пријестолонаследника Данила "противкњазом" и интернирао га је у његов дворца у Бару.⁴¹ Послије тога је књаз без претходне најаве посјетио Никшић, али обратио се само "својим највјернијим племенима, лијеним и морално нискостојећим Пјешивцима и Чевљанима".⁴² Сходно позицији *Slovanskog Přehleda*, "*Černohorec*" означава владу Лазара Томановића као "реакционарну" и истиче њене посљедице за "срамоте, којих можда нема ни у Турској". Један од најтежих реакција које "*Černohorec*" наводи јесте интензификација емиграције. "Ако ће се тако у Црној Гори владати и надаље ... може се десити да ће овдје ос-

⁴⁰ Исто, 118

⁴¹ Исто, 119

⁴² Исто, 120.

тати само књаз са својим министрима."⁴³ На крају писма описује се предизборна агитација у Никшићу "под заштитом самога књаза-пјесника": "Гомиле пијаних сељака на челу са главарима биле су слате у град да провоцирају и пуцају ако буде требало. Са сличним задатком ушли су у град и војници... током једне ноћи уништили су двије кафане...". На крају свог писма аутор истиче да је за рад Томановићеве владе и њене посљедице лично одговоран сам књаз Никола.⁴⁴

Ово писмо као и друге вијести и коментари о ситуацији у Црној Гори које је редовно доносио *Slovanský Přehled* проузроковале су жестоку полемику између тог мјесечника и утицајног дневника *Národní Listy*. *Slovanský Přehled* је, дакле, индиректно ступио у конфликт са најзначајнијим утемељивачем и чуваром идеалног представљања Црне Горе чешком друштву од стране Јозефа Холочека који је у том листу, како смо већ навели, водио спољнополитичку рубрику о словенским земљама. *Slovanský Přehled* је критиковао *Národní Listy* због позитивног односа према влади Лазара Томановића, коју је Адолф Черни послѣје објављивања "црногорчевог" писма осудио као "најцрњу реакцију". Позитивним односом према Томановићевој влади *Národní Listy*, је како наводи Черни у свом коментару који је пратио писмо, сврстало на страну реакције против напретка, на страни неправде против правде, на страни грубе власти и бруталног насиља против истине, увијек подржавајући сваки апсолутизам, бирокартизам и државни клерикализам, против слободе личне и духовне, против правог демократизма... ради се о новини због чије се "словенске политике" пред Словенством стварно стидимо".⁴⁵ Полемике са *Národním Listovím* наставиле су се и послѣје почетка "бомбашке афере", када је та новина оптужила *Slovanský Přehled* да оправдава оне који су књазу припремили смрт и да намјерно не преноси информације из официјелног листа *Гласа Црногорца*. Сличне полемике су се приликом информисања о Црној Гори поновиле још неколико пута и свједочиле су да су тамошњи догађаји и њихово тумачење имали утицај на унутрашње дебате и политичко профилисање чешког друштва и интелектуалних елита, иако се понекад радило само о формалном поводу за обрачуне који су имали друге, унутарполитичке или персоналне коријене.⁴⁶

⁴³ Исто, 121.

⁴⁴ Исто, 123.

⁴⁵ Исто, 123.

⁴⁶ Осим *Slovanskog Přehleda*, *Adolf Černi* је редовно публиковао чланке и у вези са политичком ситуацијом у Црној Гори у дневнику *Čas*. Новина *Čas* је стајала на либералним позицијама "реалиста" предвођени проф. Т.

Бомбашку аферу и њене последице је у *Slovanskom Přehledu* опширније коментарисао Адолф Черни последије завршетка процеса, у јесен 1908. Черни уопште није вјеровао у истинитост бомбашке афере и закључио је да се радило о "политичком процесу" и "политичкој освети партије, која је добила власт, над партијом, која је била поражена". Поријекло афере је упркос судском процесу остало неразјашњено. У Црној Гори је почео да излази нови лист, *Цетињски вјесник*, "гласило реакције с циљем да оправда поступке суда у случају бомбашке афере да гаји негативне осјећаје према Србији и, наравно да гаји такође византизам према књазу". Реакција се последије завршетка суђења осјећала ојачаном, што је према Черном, доказивао и телеграм, који је предједник владе Томановић послао Словенској конференцији. У телеграму је црногорски премијер говорио о "пакленом плану" који је имао за циљ уништити "средиште балканске слободе" и позвао је све учеснике конференције да дођу у Црну Гору и увјере се каква је ситуација на лицу мјеста. Черни означава Томановићев телеграм као "сентименталан" и наводи да учесници Словенске конференције уопште нијесу одговорили. Адолф Черни одговара умјести њих: "Нека знају господин Томановић и његова партија да читав напредни словенски свијет стоји на страни оне Црне Горе која је тражила праву слободу, али је била уништена реакцијом тако да њу је сада треба тражити по затворима. Нека зна и књаз-пјесник да су симпатије, које је према њему гајио читав словески свијет последије пада Радовићеве владе код свих напредних Словена заувјек подијељене. Данашња влада Црне Горе и све што је она учинила у посљедњој години и по дана, то је црна сјенка словенске власти".⁴⁷ Последије неколико мјесеци Томановићеве владе и бомбашке афере, црногорски књаз Никола је у *Slovanskom Přehledu* представљен као реакционар и аутократа и то на врло отворен, бескомпромисан начин. С обзиром на деценије владања књаза Николе, које су ипак представљене у позитивном свијетлу, Адолф Черни још увијек оставља црногорском владару могућност да се извуче из нове, врло негативне слике и поврати свој некадашњи, дуго грађени позитивни имиџ. Черни га позива "... да врати Црној Гори слободу и опере све, чиме је дозволио да буде упрљан - тада ће му Словенство опет вратити своје симпатије."

Masarykom и фреквентно је заступала супротна гледишта у односу на "младочешки" конзервативно-националистички дневник *Narodni Listu*.

⁴⁷ SP, XI., 1908-1909, 46-47.

"Сиратиан њоїлед у бездан црногорске њолийиике"

Послије анексије Босне и Херцеговине и током међународне кризе која је слиједила, од краја 1908. до средине 1909, *Slovanský Přehled* се црногорским питањима бавио много мање него у претходном периоду. Осим неколико помена Црне Горе у општем контексту кризе, часопис је публиковао једино кратку вијест о изборима и саставу нове Скупштине, у коју су "осим петорице или шесторице образованијих људи ушли углавном само попови и примитивни сељаци ... ради се о једином парламенту таквог типа на свијету: парламенту без опозиције."⁴⁸

Загребачки процес са Адамом Прибићевићем и другим српским и хрватским активистима који су били оптужени за издају, црногорско учешће у афери и детаљна открића проф. Томáша G. Masaryka који је процес демаскирао као монтиран, све то је допринијело да *Slovanský Přehled* опет посвети више пажње Црној Гори. Масарукове истраге су показале да су црногорски књаз и влада сарађивали са Бечом и да су понудили Аустро-Угарској неке материјеле који су послужили као кључни докази оптужбе. Тиме је црногорски режим опет прекршио идеју словенског јединства, јер је сарађивао са несловснским елементима против других Словена, и то још са аустро-угарским конзервативним елитама које су биле сматране за угњетаче јужних Словена, исто као и Чеха. Друго, евидентно се радило о монтираном процесу у којем је држава покушавала да на недемократски начин казни покрет и бројне појединце који су се залагали за политичку демократизацију и већи ниво колективних националних права. У том антагонизму Црна Гора је стајала на страни "реакције" против "напредних снага", што опет није могло изазвати симпатије *Slovanskog Přehleda*. Негативна слика Црне Горе коју је *Slovanský Přehled* износио од 1907. године постала је 1909. још црња. Загребачки процес и Масарукове изјаве били су управо катализатор тог још негативнијег погледа на Црну Гору.

Прије темељне анализе заграбачког процеса, главни уредник Адолф Черни је објавио коментар у којем је резимирао дотадашњи третман црногорских прилика у *Slovanskom Přehledu* који је био, како му се чинило, потпуно оправдан у свијетлу података о црногорској улози у монтираном процесу. Тиме се, према Черном, "индиректно потврдило оно што смо о лошем стању те словенске земље објавили у посљедњих неколико година - показало се да је стање у Црној Гори сасвим такво како смо га истински приказивали. *Slovanský Přehled* био

⁴⁸ SP, XI, 188-189.

је први наш лист који је имао храбрости да скине романтичну завјесу која је крила Црну Гору и њеног књаза - и да их покаже таквима какви, у ствари, јесу." Послије уништења "свјежег напредног покрета", чију је појаву *Slovanský Přehled* радосно поздравио, часопис је отворено описивао дешавања у Црној Гори и означио је и кривце тог стања - књаза и "реакционарну владу Томановића". Због тога је Адолф Черни био нападнут *Narodnim Listovima*, чија се редакција "без забуне сврстала на страну књаза и против слободног развоја Црне Горе."⁴⁹ Улога црногорске владе постала је позната широм Европе захваљујући професору Масеруку, који је у аустријском парламенту (био је посланик) 18. маја 1909. у говору посвећеном загребачком процесу рекао да је књаз Никола знао за тзв. револуционарни статут, кључни документ који је у процесу био употријебљен против оптужених и да га је прослиједио Аустрији. Ту чињеницу није могао порећи ни официјелни лист црногорске владе *Глас Црногорца*. Иза тога (фалсификованог) статута стајао је агент Ђорђе Настић који је, између осталог, био на платном списку црногорске владе. 15. VI 1909. Масарик је у листу *Neue Wiener Tagblatt* поновио тврдњу, коју преноси и *Slovanský Přehled*, да књаз Никола сноси "дио кривице за загребачки процес" и наставио: "Сваки мислећи Југословен мора се питати зашто је књаз платио за објављивање статута, кад ће цетињски процес /бомбашка афера/ био већ завршен. То објављивање није ништа боље од његове порицане приватне пријаве Аустрији, насупрот томе, баш оно нуди страشان поглед у бездан црногорске политике."⁵⁰

У сљедећем броју, *Slovanský Přehled* је објавио опширну анализу процеса. Аутор чланка V. Švihovský, констатује да је професор Масарук у аустријском парламенту "бриљантно демаскирао процес као државни фалсификат". Агента Настића су према чланку, ангажовале аустро-угарске власти да би стварао раскол између Србије и Црне Горе. Настић је у Београду дјеловао у друштву црногорских емиграната "од којих су многи ватрено мрзјели деспотску владу књаза Николе и само су чекали погодан тренутак да би осветили прогон либерала." Настић је наговарао црногорске емигранте да припреме атентат и дао им је експлозивна средства, "али је касније својим свједочењем омогућио црногорским реакционарима да осуде велики број најбољих Црногораца на дуге године тешке робије." Касније, црногорски пред-

⁴⁹ SP, XI., 450.

⁵⁰ Исто, 451.

сједник владе је признао цетињском дописнику *Narodnih Listova*⁵¹ да је Настић за своје обавјештајне услуге добијао плату од црногорске владе.⁵² Настић је оптужио неке од водећих личности Србије (престолонаследника Ђорђа и самог краља Петра I) да су подржавали намјеру да се убије црногорски књаз. То је проузроковало прекид односа између двије династије. Послије тога је Настић књазу Николи продао Статут југословенске револуционарне организације и Никола га је, како је објаснио Масарик, прослиједио бечкој влади. Настић је своје поступке оправдао тиме да "није хтио допустити да најбољи Југословен - јуначки књаз црногорски буде убијен."⁵³

У истом броју Адолф Черни поново коментарише оптужбе које су на рачун *Slovanskog Přehleda* објављивале *Narodni Listy*. Иако је новина *Čas* (блиска Масарику) означила третман црногорске проблематике у *Slovanskom Přehledu* као "одличан", *Narodni Listy* су ту исту црногорску рубрику напаале зато што је "писана само за идиоте". Клерикални католички *Čech* (Чех) подржао је *Narodnu Listy*, али није био довољно упућен у проблематику и умјесто главног уредника Адолфа Черног, због писања лажи о Црној Гори, жестоко је напао његовог идеалистичног презимењака др Вратислава Черног који у *Slovanskom Přehledu* одавно није објављивао своје прилоге и гредао је на црногорску реалност оптиком *Narodnih Listova* и Јосефа Холочека.⁵⁴

Послије открића везаних за загребачки процес, *Slovanský Přehled* је црногорској проблематици посветио већи прилог тек приликом проглашења Црне Горе за краљевину, 28. августа 1910. Редакција тај догађај није схватила као позитиван корак, напротив: "Наши Николени обожаваоци у томе виде побједу књажеве националне политике и славу и добитак Црне Горе. То није истина. Ради се само о врхунцу Николине династичке политике, ради се само о задовољењу његовог незаситог честољубља, ради се само о његовом властитом "прослављењу", које ће скупо платити Црна Гора. Народ Црне Горе неће од тога имати ништа, осим нових трошкова за узалудан сјај краљевског двора". Иако је Црна Гора формално постала краљевина *Slovanský Přehled* не види никакву стварну промјену у друштвеном стању те државе, које приказује у најцрњим бојама: "осиромашена зе-

⁵¹ Стални дописник *Narodnih Listova* у Црној Гори је био истакнути дворски музичар Wimmer.

⁵² V. Švihovsky, *Historie záhřebského procesu (Proces proti Adamu Pribičeviću a jeho 52 soudruhům, obviněných z vlastizrady)*, SP, XII., 1909-1910, 19.

⁵³ Исто, 20.

⁵⁴ Исто, 45.

мља, чије становништво бјежи у Америку, чији се синови који воле образовање, напредак и слободу налазе у изганству или затвору - неће постати ни мало срећнија. Све остаје како је било: биједа народа, користољубље, грабљивост и сујета оних горе, апсолутизам који стоји на врату уставности, влада камариле и поткупљених, реакционираних монстри..." У позитивном свијетлу је међутим приказан бивши предсједник владе Андрија Радовић, "један од најбољих и најплеменитијих црногорских напредњака", који је још увијек био у затвору.⁵⁵

Симпатије *Slovanskog Přehleda* су на страни клубаша попут Андрије Радовића. Негативне оцјене нијесу добијали само формални противници клубаша - краљ Никола и други припадници конзервативног црногорског режима, него понекад и народне масе које нијесу прихватале идеје клубаша. *Slovanský Přehled* крајем 1911 на примјер констатује да је режим успјешно уништио опозицију, угушен је Малисорски устанак и у Црној Гори влада мир, тако да је "сада могуће организовати племенске прославе, на којима лично учествује краљ Никола и на којима је слављен простим, увијек понизно оданим црногорски народом."⁵⁶

"Монџируми десјојској краља"

У периоду после проглашења Црне Горе краљевином у *Slovanskom Přeledu* су се појавиле претежно кратке глосе које нијесу доносиле много информација и углавном су се уклапале у већ изграђену слику стања у Црној Гори. У то вријеме, као и у неким другим приликама од 1907. године понекад би се појавила и позитивна кратка вијест, везана обично за напредак и изградњу инфраструктуре (основање Новог Бара и сл) или школства. Такве вијести је већином пратио коментар у коме је редакција жалила што је "краљ Никола своју лијепу и активну прошлост, на жалост оскрнавио и оскрнавио се и он сам."⁵⁷

Врхунац негативне перцепције Црне Горе у *Slovanskom Přeledu* прије Првог свијетског рата није представљала реакција на неки "велики" политички догађај попут бомбашке афере или загребачког процеса. Црно-бијело виђење ситуације као и жестока реторика, која је више приличила булеварској новини него стручном часопису као што је био *Slovanský Přeled*, дошле су до изражаја у реакцији на убиство

⁵⁵ SP, XIII., 1900-1911, 48-49.

⁵⁶ SP, XIV., 1911-1912, 139.

⁵⁷ SP, XIII., 1900-1911, 274.

22-годишњег Павла Вукчевића, које се десило 8. марта 1912. у Бару. *Slovanský Přehled* је о догађају информисао у писму, названом "*Политичко убиство у Црној Гори*" и потписано иницијалима "К. В. Н."⁵⁸

Анонимни аутор писма констатује да се ради о убиству иза којег стоји политичка мотивација, с тим што је убица био "агент цетињске полиције". Убиство је према К. В. Н. шокирало својим цинизмом и бруталношћу, иако је и у Црној Гори у том периоду по њему, дошло и до других политичких убистава. Осим тога, ово убиство је за чешку публику имало много већи значај од других због могућности снажније идентификације са личношћу жртве. Павле Вукчевић је три године живио у Прагу, гдје је о трошку градске управе студирао трговинску школу и стекао многе познанике. Вукчевић се из Чешке вратио у свој завичај "очишћен од неплодног романтизма и поноса на пустоловну, јуначким легендама окићену прошлост, с јасном, амбициозном чежњом да посвети свој живот плодноном раду, у Црну Гору се враћао млад, напредан човјек, који је у својој ентузијастичкој души нашао озбиљно и болесно разјашњен проблем свог малог народа, образован, племенит, културан човјек - и њега су тамо убили, омрженог "клубаша", у име краља - задавила га је слијепи страх бојазан од нових људи сјутрашњице." У овом одломку појављују се неке од вриједности личних карактеристика које је цијенио онај либералнији дио чешког друштва чији су ставови били блиски *Slovanskog Přehleda*. Ради се, прије свега, о раскиду са роматичарством и историцизмом и његовој замјени реализмом и напорним, рационалним радом. Највећи заговорник сличне идеје био је Т. Г. Масарик, рушитељ националних митова и ширитељ протестанстског етоса рада. Осим тога, Вукчевић је према аутору писма размишљао о проблему "свог малог народа" чиме је опет био близак чешком друштву и раширеним размишљењима о сличним проблемима чешког народа, бројнијег од црногорског али ипак малог. Универзалне вриједности као образовање, племенитост и култура које би у било којем модерном друштву ријетко ко могао оспорити као позитивне само су употпуњавале презентацију Вукчевића, Црногорца трансформисаног у идеалан продукт чешког либералног грађанског друштва. Убиство тако блиског и симпатичног "човјека сјутрашњице" морало је наравно изазвати огорчење, поготово ако се десило хладнокрвно током дана на улици, Убица је последије злочина, наводно узвикнуо: "Ето једног клубаша и издајника господарева мање.

⁵⁸ К.В.Н., *Politická vražda na Černe Hore*, SP, XIV., 1911-1912, 369-371.

Живио господар!" У позадини злочина види се, дакле, негативан лик црногорског владара.⁵⁹

Осим самог убиства, аутор писма скреће пажњу и на породице обојице актера. Породица жртве је описана у најбољем свијетлу, породица убице јавља се у негативној оптици. Припадници породице Вукчевића представљени су искључиво као жртве режима: брат убијеног је побјегао у Београд због учешћа у бомбашкој афери, један рођак се налази у подгоричким казаматима, други је умро у рукама режимских органа, остали чланови породице су већином истјерани из земље или лишени грађанских права. Породица убице Стевана Јовићевића је, супротно породици Вукчевића, потпуно везана за режим. Убица је син "старог књажевог перјаника", којему је његов господар платио да би му чинио "крваве услуге". Дакле, и отац убице је плаћени убица. Један члан ове "перверзне фамилије издао је војводу Лазара Сочицу... Други је свједок и шпијун, трећи члан крволочног суда у Колашину... За све ово добијали су ови крвљу упрљани људи као награду увијек најбоља мјеста код двора и владе. Тако грозно деморалише и такве одвратне монструме одгаја данашњи режим на Цетињу".

Као и у претходним случајевима, убиство је проузроковало жестоку полемику између *Slovanskog Přehleda* и *Narodnih Listova*. *Narodni Listy* су најприје демантоване да је уопште дошло до неког убиства. После је редакција тог листа признала да је до поменутог убиства дошло, али је одбијала политичку позадину чина с тим што се наводно радило о приватној ствари. Редакција *Slovanskog Přehleda* је одбила ту тезу с тим да је квалификовање политичке мотивације убиства као приватних "стара пракса плаћених убица из околине краља Николе." Редакција (аутор коментар је највјероватније био Адолф Черни) послје тога даје најмрачнију слику Црне Горе коју је до тада објавила:

"Земља, контролисана и испијена гомилом властољубивих и крвожедних авантуриста земља чији су најбољи синови стријељани или страдају у хладним тамницама или трпе у присилном или добровољном изганству, земља гдје је сваки политички живот и сваки слободнији израз уништаван невјероватно разгранатом шпијунажом, земља гдје су некажњено усред бијела дана убијани у име краља најбољи и надобудни млади људи, земља чија интелигенција бјежи у инсотранство и очајна је због будућности без наде, у исто вријеме су народ опљачкали и деморалисали монструми деспотског краља - таква је данашња Црна Гора!

⁵⁹ Исто, 369, 370.

И онај који то не види или неће да види и vara јавност вијестима, које покушавају да сакрију и утаје ово право стање ствари, постаје сукривац биједи ове несрећне словенске државице и непријатељ њеног народа, којему треба ослобођење умјесто узалудног нимбуса легендарне прошлости."

Од приказивања Црне Горе као сиромашне али јуначке, хармоничне мале земље пуне духовних и карактерних вриједности у првих неколико година постојања *Slovanskog Přehleda*, дошло је постепено до потпуне негације те почетне презентације. Још више него поглед на његову земљу поцрнио је у релативно кратком временском раздобљу поглед на краља Николу: од лике мудрог владара-пјесника, стожера народног карактера у чувара напретка црногорске државе није остало ништа.

"Само је у Холоचेковим очима Николи осѣао истии"

Као босанска криза неколико година прије, и Балкански ратови су опет гурнули питање унутрашњег уређења Црне Горе у позадину. Црна Гора се, наравно, спомињала у вези са војним акцијама, али без озбиљних коментара. Тек по завршетку рата појављује се неколико кратких глоса, које опет коментаришу унутрашњу ситуацију. *Slovanský Přehled* констатује да краљ Никола својом послеријатном политико и изјавама потврђује потпуну идентичност својих интереса са интересима Србије,⁶⁰ да је Црна Гора исцрпљена крвавим ратовима и "спрема се у њој олуја"⁶¹ и да је "апсолутистички владар Црне Горе" био приморан да смјени "ретроградни кабинет генерала Мартиновића" и да га замијени "неутралним кабинетом генерала Вукотића". Програм владе генерала Вукотића *Slovanský Přehled* назива "напредним".⁶²

У раздобљу од почетка балканских ратова до почетка Првог свјетског рата, када је штампање *Slovanskog Přehleda* онемогућено, негативна слика Црне Горе коју је часопис предствљао од 1907. остаје иста и кратке вијести које часопис доноси њу нијесу је могле битно промијенити. У истом периоду се у *Slovanskom Přehledu* појављује неколико чланака у којима се помиње дјело Јосефа Холочека. То, у ствари омогућава да се мало разјасни однос који *Slovanský Přehled* имао према његовој личности као и према класичној презентацији

⁶⁰ SP, XVI., 1913-1914, 93.

⁶¹ SP, XVI., 134.

⁶² SP, XVI. 372

Црне Горе коју је Холочек у својим радовима изградио. Почетком Првог балканског рата, рецензија *Сабраних дјела* Јосефа Холочека, која су у то вријеме излазила, наводи, да је Холочек један од главних познавалаца Црне Горе у Чешкој, али је "његов значај као специјалисте за црногорске ствари изблиједио захваљујући главном хероју његових црногорских успомена, књазу и данашњем краљу Николи. Онај ко је пажљиво и објективно пратио живот Црне Горе у посљедњих 30 година, све је мање имао поштовања према књазу-пјеснику и јунаку, који се коначно деспотским дјелима посљедних година своје владавине појавио у потпуно другачијем свијетлу у односу на оно које само некада упознали у Холочековим радовима. Само је у Холочековим очима остао исти онај Никола којега је упознао за вријеме црногорске анабазе у Херцеговини... Тужно је било узимати у руке Холочекове радове кад су из Црне Горе долазиле вијести као из стварне "Црне земље". И такве вијести су долазиле непрекидно до потоњих момената очи Балканског рата." Рат је нагло оживио успомене на некадашњу (идеалну) Црну Гору и повећао интерес за Холочекове радове који су описивали сличне догађаје из времена 30 година прије балканских ратова. Писац рецензије (шифра -n-) изражава у *Slovanskom Přehledu* ноторно понављану наду да ће се послје рата краљ Никола понашати тако што ће заслужити повратак некадашњих симпатија.⁶³ Занимљиво је да рецензент из свог временског угла ретроактивно реконструише процес постепеног губитка поштовања према црногорском владару и сврстава га у посљедњег три деценије. То тешко може бити тачно зато што је - како смо показали и анализом *Slovanskog Přehleda*, једног од најкритичнијих чешких гласила тог времена у питањима везаним за Црну Гору - књаз Никола и у овом часопису био представљен у позитивном свијетлу све до 1906/1907. године.

Slovanský Přehled је поздравио 60. рођендан Јосефа Хоилочека (27. фебруара 1912.) и високо је оцијенио његово дјело и заслуге, уз напомену да с њим у појединим питањима, као што је поглед на Русију и Црну Гору, редакција није могла увијек сложити.⁶⁴ Рецензија књига Јана Воборника о главним идејама у радовима Јосефа Холочека даје из угла *Slovanskog Přehleda* основна објашњења Холочековог погледа на Црну Гору. Холочек је у Црногорцима видио "народну душу прасловенску, душу лијепу, снажну и здраву". Те вриједности је Холочек покушао да представи чешком друштву као узор у процесу грађења модерног националног идентитета. Уствари, он је те вриједности

⁶³ SP, XVI. 1912-1913, 100

⁶⁴ SP, XV., 430

(у облику у којем их је сам видио) покушао имплантирати у чешко национално ткиво преко интензивног писања о њима. Касније се Холочек све више плашио да би те аутохтоне вриједности, које је у Црној Гори највише цијенио, могле нестати повећањем западног утицаја у тој земљи. Сличне идеје је изражавао и у случају Русије, гдје је чврсто подржавао оне снаге које су се противиле западном утицају. *Slovanský Přehled* у овој врло позитивној рецензији констатује да се не треба слагати са Холочеком у свим детаљима његовог словенофилства (међу које спада и његов другачији поглед на Црну Гору), али његов општи поглед и закључке треба прихватити. Резиме Холочековог мишљења о словенским питањима које је *Slovanský Přehled* упркос неким разликама подржао био је јасно изражен у сљедећој Холочековој поруци која садржи снажно присутне елементе дефанзивног панславистичког национализма: "Треба нам високих насипа! Насипа око чешке и словенске душе против таласа западњаштва, космополитизма, лажне хуманости, пријетеће њемачке и варљиве јеврејске политике."⁶⁵ Упркос понекад супротстављеним верзијама Црне Горе, округ *Slovanskog Přeleda* и конзервативнији словенофилски интелектуалци, које је репрезентовао Холочек, стајали су на заједничкој платформи чешког национализма и панславизма.

Закључак

Прије почетка парламентарног живота у Црној Гори 1905. године, слика Црне Горе у часопису *Slovanský Přehled* се практично поклапала са идеалном представом те земље коју је у чешком друштву стварао и развијао Јосеф Холочек. Црну Гору су тада углавном персонификовали "јунаци", идеализоване личности попут Марка Миљанова и књаза Николе. Одсуство политичких и културних догађаја у презентацији *Slovanskog Přeleda* је до 1905. само потврђивало својеврсне ванвременске, митске елементе презентације Црне Горе. Неколико критичких запажања у вези са црногорском спољном политиком тада је објавио само Стјепан Радић. Ново државно уређење и наредна политичка еволуција повећале су интересовање часописа за црногорску проблематику. Редакција је на те догађаје гледал оптиком својих политичких ставова (прогресивни либерализам и отпор аутократизму), с посебним акцентом на интересе цјелокупног словенског свијета. Последње неколико мјесеци пажљивог праћења нове политичке диференци-

⁶⁵ SP, XVI., 1913-1914, 141

јације у Црној Гори, редакција се сврстала на страну противника режима књаза Николе, јер јој се чинило да су идеолошки ближи платформи *Slovanskog Přehleda* него што су биле позиције црногорског владара и његове околине. Од половине 1907. године црногорски режим и ситуација у земљи представљени су у негативном свијетлу, прије свега због политике коју је редакција *Slovanskog Přehleda* означавала као реакционарну. У критици црногорских политичких прилика *Slovanský Přehled* је у великој мјери апликовао своје негативне осуде "реакције" и "аутократизам" које је често употребљавао претходних година, критикујући конзервативну политичку струју у Русији. Негативно виђење Црне Горе постало је још дубље 1909. после открића црногорске улоге у монтираном Загребачком процесу. *Slovanský Přehled* је посебно критиковао политику и личност књаза Николе који је као аутократски владар био означен за главног кривца лошег политичког, социјалног и економског стања у Црној Гори. У последњим годинама прије Првог свјетског рата негативна слика Црне Горе постала је у *Slovanskom Přehledu* константна, с тим што је исту негативну репрезентацију црногорског режима и општег стања у тој држави утемељивало још неколико чешких периодичних публикација прогресивне, либерално-грађанске оријентације. Идеализована и романтична слика Црне Горе као сиромашне али срећне земље великих јунака у *Slovanskom Přehledu* је после 1907. поменута само као прошлост или чак свјесна дезинформација реакционарних кругова у Црној Гори и ван ње (*Narodni Listy*). Фреквентно жаљење да је књаз и потоњи краљ Никола, који је за чешко друштво од 70. година 19. вијека представљао практично персонификацију читаве Црне Горе, "оскрнавио" свој некадашњи сјајни имиџ показује да идеализована презентација Црне Горе ипак није била потпуно заборављена јер је чак и у негативној презентацији служила као општеразумљива референцијална тачка.

ОСВРТИ

Evgenij L. Nemirovskij: GESATKATALOG DER FRHNDRUCKE IN KYRILLISCHER SCHRIFT, Band IV, Die Druckerei von Božidar Gorazdanin in Gorazde und Venedig, Die erste Druckerei Božidar Vuković in Venedig. Verlag valentin koerner Baden-Baden, 2001, 481 str.

Е. Љ. Немировски, московски универзитетски професор, дописни члан Руске академије наука и умјетности, рођен је 21. априла 1925. године у Зиновјевску (данас Кировград у Украини). Завршио је Московски полиграфски институт, на којем је упоредо студирао и завршио два факултета: редакторско-издавачки и механичко-машински. Рано се код њега појавио интерес за историју руског и словенског ћириличног штампарског умијећа. Радио је 25 година у Институту полиграфског машинства у Москви, на пројекту "*Историја руске полиграфске вештине*", притом, све своје слободно вријеме, посвећујући истраживању историје књиге и повијести словенског ћириличног штампарства. Посебно га је интересовао велики руски просвјетитељ Иван Фјодоров, који је 1564. године издао прву прецизно датирану руску штампану књигу *Ајосџол*. (Поводом 400. годишњице тог знаменитог догађаја у историји Русије, који је прослављен 1964, Немировски је припремио опсежну монографију *Појава штиамјарсџива у Москви. Иван Фјодоров*. Исте године одбранио је кандидатску дисертацију *Извори и историографија руског првоштиамјарсџива*.

Руско штампарство је било и остало стална научна преокупација Евгенија Љвовича, све до дана данашњег. Тој теми посветио је низ својих радова: *Почетак штиамјарсџива у Украјини. Иван Фјодоров* (1974), *Иван Фјодоров у Бјелорусији* (1979), *Осџирошка азбука Ивана Фјодорова* (1983), *Иван Фјодоров* (1985). Сем ових монографских пу-

бликација, истој теми је посветио бројне библиографске прегледе, научно-умјетничке популарне публикације, многе чланке у часописима, зборницима и ревијама.

Друга фаза библиолошких истраживања и научне библиографије Немировског, везана је за изучавање Швајполта Фиола, који је 1491. године основао у Кракову прву у свијету ћириличку штампарију — прву у Словенству уопште. Том научном питању посветио је своју докторску тезу, коју је одбранио 1971. године на Институту славистике и балканистике Академије наука СССР-а. Исте године резултате тих својих истраживања објавио је у књизи *Почетак словенској шtamпартсiва*.

Године 1973. Е. Љ. Немировски је позван у Државну библиотеку СССР-а "В. И. Лењин", гдје је пуну деценију био руководилац Одјељења ријетких књига. На том врло одговорном мјесту покренуо је више научних иницијатива, између којих, прије свега треба поменути капитални пројекат СВОДНИ КАТАЛОГ СТАРОШТАМПАНИХ ЋИРИЛИЧКИХ И ГЛАГОЉИЧКИХ ИЗДАЊА. Концепција Каталога састојала се у томе да се наведу и опишу не само тзв. идеални примјерци староштампане књиге, него и сви сачувани егземплари понаособ. Био је то, без сумње, велики подухват, из којег је, поред осталог, резултирало и више изузетно значајних књига овог научника. На том принципу он је саставио и издао 1979. године *Опис издања Швајполта Фиола*, као и још неколико радова: *Издања Франциске Скорине*, *Сводни каталог и опис* (1988) и друге из домена издавачко - штампарске дјелатности Јужних Словена.

Научни опус и стваралачко интересовање овога руског слависте и инкунабулисте, књигољупца и библиографа су веома широког спектра и огромни по опсегу. Написао је и објавио безмало 90 монографских дјела (књига и брошура) и више стотина расправа и чланака које је обзнанио у руским, украјинским, бјелоруским, пољским, чешким, јужнословенским и западноевропским периодичним публикацијама. Иза тога његовог грандиозног стваралачког дјела поменућемо само књиге и главније студије, које се односе на ценогорско и српско штампарство.

Прије тога, ваља подјетити да је о Е. Љ. Немировском и његовом изузетно богатом стваралачком обрису писало више од 30 научника и и публициста у руским и јужнословенским периодичним публикацијама. Међу тим бројним биографима и рецензентима његовог стваралаштва, поменућемо Лазара Чурчића који је у више наврата, и

међу првима, указивао на трајне научне прилоге Немировског¹ и подсјетио нашу научну јавност поводом његове 60. годишнице.² Аутор овог текста поводом најновије књиге Немировског, урадио је 1990. године његову исцрпну библиографију и саставио литературу о писцу.³ Затим, пет година доцније, подсјетио културну и научну јавност на његову 70-тогодишњицу и 50-тогодишњицу стваралаштва,⁴ што је учинио и Ч. Драшковић.⁵ Мартиновић је, уз то, сачинио више рецензија на његове драгоцене књиге у којима је третирао нашу штампарску вјештину⁶ и штампарско-издавачку продукцију, а недавно је извршио и допуну његове богате библиографије.⁷

Знајући за рад професора Немировског на *Сводном каталогу старопечатних ћириличких и глаголичких књига*, искористили смо прилику средином осме деценије да се са њим упознамо у Москви; имали смо срећу да га у улози главног и одговорног уредника ангажујемо на мултидисциплинарном пројекту "*Црногорска библиографија 1494-1994. година*". Од тада смо му, у издању Националне библиотеке Црне Горе, објавили четири посебне и за нашу националну науку и културу драгоцене књиге које имају трајну вриједност. *Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића из 1494. године*, анекс студију уз

¹ Л. Чурчић: *Трајни прилози проучавању првој руској и украјинској штампара Ивана Фјодорова*. - Библиотекар, 1976, бр. 5, стр. 682-683; исти: *Две Нове књиге о Ивану Фјодорову Јевђенија Љвовича Немировског*. - Библиографски вјесник, 1985, бр. 1, стр. 335-338.

² Л. Чурчић: *Јевђениј Љвовича Немировског. Поводом 60-годишњице*. - Библиографски вјесник, 1985, бр. 3, стр. 281-284.

³ Др Душан Ј. Мартиновић: *Евђениј Љвович Немировски*. - У: ПОРТРЕТИ III, Цетиње, 1990, стр. 291-368; исти: *Евђениј Лвович Немировски, Москва, Ојгел ојеративной полиграфии НПО ВКП*, 1991, 104 стр.

⁴ Др Душан Мартиновић: *Евђениј Љвович Немировски*. - Просвјетни рад, 1995, бр. 9/10, стр. 24.

⁵ Ч. Драшковић: *Проф. др. Евђениј Љвович Немировски. Поводом 70. годишњице рођења*. - Библиографски вјесник, 1995, бр. 2/3, стр. 5-9.

⁶ Др Душан Мартиновић: *Евђениј Љвович Немировски. Почетци штампарства у Црној Гори (1492-1496)*. - Библиографски вјесник, XXV/1996, бр. 3 стр. 135-142; *Evgenij L. Nemirovskij: Gesamtkatalog der fruhdrucke in kyrillischer schrift. Band I. Inkunabeln, Verlag Valentin Koerner, Baden-Baden, 1996, 298 str. + 21 tabl.* - Библиографски вјесник, XXV/1996, бр. 3 стр. 151-155; *Evgenij L. Nemirovskij: Gesamtkatalog der fruhdrucke in kyrillischer schrift. Band II. Die Druckereien des Makarije der Walachei und von Giorgio Rucconi in Venedig. Verlag Valentin Koerner, Baden-Baden, 1997, S 204+146 ilustr.* - Библиографски вјесник, XXVI/1997, бр. 3, стр. 183-188; *Evgenij L. Nemirovskij: Gesamtkatalog der fruhdrucke in kyrillischer schrift. Band III. Die Prager Druckerei von Francisk Skorina, Verlag Valentin Koerner, Baden-Baden, 1998, S 405.* - Библиографски вјесник, XXVIII/1998, бр. 2/3, стр. 196-199;

⁷ Др Душан Ј Мартиновић: *Порјекти VII*, Цетиње, 2000, стр. 267-289.

фототипско издање првјенца Црнојевића штампарије (Цетиње 1987, 98 стр.); *Црногорску библиографију, том I - књ. 1: Издања Ђурђа Црнојевића 1494-1496* (Цетиње 1989, 222 стр.), *Црногорску библиографију, том I - књ. 2: Издања Божидара и Вићенца Вуковића, Сисефана Мартиновића, Јакова од Камене реке, Јеролима Зјуровића, Јакова Крајкова, Ђованија Антонија Рамцаеића, Марка и Бартоломеа Ђинамиа 1519-1638* (Цетиње 1993, 222 стр. + 9 стр. с таблама) и свеобухватну монографију *Почеци штампарства у Црној Гори (1492-1496)*, штампану на Цетињу поводом пола миленијума књиге у Црној Гори.

Сем наведених књига на српскохрватском језику, објавио је прву књигу и на њемачком језику о Црнојевића издањима и другим словенским ћириличким инкунабулама у оквиру едиције "Bibliotheca Bibliographica Aureliana" у Баден-Бадену,⁸ а затим другу књигу, упоредо на њемачком и руском., о монаху Макарију,⁹ који је послје Цетиње наставио своју штампарску продукцију у Румунији, у Трговишту; Немировски је подробно описао његова тамошња издања од 1508-1515. године. Није сувишно навести да је у оквиру назначене едиције њемачког издавача планирао и договорио још 10 томова, од којих су му већ четири обзнањена.¹⁰ О четвртном ће бити говора у овом приказу.

Све ове књиге, о којима је компетентна научна критика код нас и у свијету већ изрекла високе научне оцјене, као и многобројне студије и чланци које је овај неуморни и веома познати библиолог објелоданио у разним руским периодичним публикацијама и другој периодици на страним језицима, дакако, и на нашем језику, огромно су допринијели афирмацији и популаризацији у свијету нашег писаног културног наслеђа, чиме се, с разлогом, поносимо.

У првом тому, књига 1, *Црногорске библиографије* овај врсни зналац словенске инкунабулистике, према стандардима за израду опште библиографије и сводног каталога ћириличких издања усвојеном у Државној библиотеци у Москви, обрадио је археографски у науци познатих, сачуваних или временом несталих, 106 примјерака *Окџоиха*

⁸ Др Душан Ј. Мартиновић: *Evgenije L. Nemirovskij: Gesamtkatalog der fruhdrucke in kyrillischer schrift. Band I. Inkunabeln, Verlag Valentin Koerner, Baden-Baden, 1996, 298 str. - 21 tabl.* - Библиографски вјесник, XXV/1996, бр. 3 стр. 151-155;

⁹ Др Душан Ј. Мартиновић: *Evgenije L. Nemirovskij: Gesamtkatalog der fruhdrucke in kyrillischer schrift. Band II. Die Druckereien des Makarije der Walachei und von Giorgio Rucconi in Venedig. Verlag Valentin Koerner, Baden-Baden, 1997, S 204+146 ilustr.* - Библиографски вјесник, XXVI/1997, бр. 3, стр. 183-188;

¹⁰ Др Душан Ј. Мартиновић: *Evgenije L. Nemirovskij: Gesamtkatalog der fruhdrucke in kyrillischer schrift. Band III. Die Prager Druckerei von Francisk Skorina, Verlag Valentin Koerner, Baden-Baden, 1998, S 405.* - Библиографски вјесник, XXVI/1998, бр. 2/3, стр. 196-199;

првогласника из 1493/94. године, 34 примјерка и фрагмента *Псалтира с њосљедовањем* из 1495, осам одломака *Октоиха њепогласника* из 1494. и седам одломака *Молићвеника (Требника)* из 1495/96 године, и тиме обезбиједио високи степен истражености цетињских инкунабула, а самим тим увелико помјерио научну спознају о сачуваним примјерцима староштампаних књига Црнојевића типографије и њиховим књигохранилиштима. И након објављивања овога свога дјела, аутор је наставио са истраживањима наше најстарије штампане књиге, нашавши још неколико егземплара. У 2. књизи Првог тома *Црногорске библиографије* Немировски је описао 28 палеотипија венецијанске провинијенције, што су се појавиле у временском распону између 1519. и 1638. године, и, при томе, пошло му је за руком да утврди потпуност свих сачуваних примјерака, што није био нимало лак истраживачки задатак.

Сем наведених библиографија, Е. Љ. Немировски је написао и три научне монографије, од којих смо већ двије поменули (*Октоих првогласник Бурђа Црнојевића* из 1494 и *Почеци ипшамларства у Црној Гори (1492-1496)*) и трећу – *Сербские монастырские ипшграфии 16 века* (Москва 1995, 183 стр.)

2.

Када смо 1987. године приредили фототипско издање *Октоиха првогласника Бурђа Црнојевића из 1493/94. године* ангажовали смо Е. Љ. Немировског да напише уз ову фототипију анекс-студију, коју смо објавили као самосталну књигу. Ово прво његово невелико дјело изузетно је значајно за нашу културну историју, јер оно освјетљава социјално-политичке прилике и културну климу у којој започиње "печатање" књига крајем XV вијека на Цетињу. У Предговору ове темељно и синтетички писане студије, налазимо објашњење за потребу попуњавања у нас литургијских књига будући да су "цркви праздни светих книг грех ради наших разхиштенијем и раздранијем агарански чед". Свијест о очувању вјерског и националног идентитета кроз књигу постаје оружје у борби противу османских завојевача. Надамо се да није претјерано рећи да је дотле ова студија једна од најбољих, ако не и најбоља о нашој најстаријој ћириличној јужнословенској књизи. О њој је било више мериторних приказа, од којих наводимо само један.¹¹

¹¹ Радмила Ковачевић: *Евѣнѣј Љвович Немировски, ОКТОИХ ПРВОГЛАСНИК БУРЂА ЦРНОЈЕВИЋА ИЗ 1494, Централна народна библиотека СР Црне Горе "Бурђе Црнојевић", (суиздавач Санкаџева založba Ljubljana), Посебно издање, књ. 6. Цетиње 1987. 98. - Библиографски вијесник, Цетиње XVII/ 1988, бр. 2, стр. 351-352.*

Књига Е. Љ. Немировског *Почеци шћамїарсїва у Црној Гори (1492-1496)* (Цетиње, 1996, 530 стр.) представља свеобухватну монографију о првој ћириличној штампарији на словенском југу, која је радила на Цетињу свега три-четири године, између 1492. и 1496. године. Она је резултата вишегодишњих ауторових истраживања извора које нуди библиографија и у историографији познатијих публикованих радова. Ова волуминозна књига, енциклопедијског формата и карактера, богато илустрована и луксузно опремљена, представља вишеслојну монографију, научно засновану. О њеној научној утемељености говори и научни апарат који сачињавају, поред осталог, 1.040 фуснота испод текста, релевантна литература и библиографски извори, неколико регистара и резимеа на руском и енглеском језику. Књига је структурирана у четири поглавља: 1. *Извори и историографија*, 2. *Исходни шћа црнојорској шћамїарсїва*, 3. *Почеци шћамїарсїва код Словена* и 4. *Прва црнојорска шћамїарија и њена издања*, која су међусобно каузално и функционално повезана, тако да њезина монографска композитност представља кохерентну цјелину. Није на одмет рећи и то да је она на 41. међународном Сајму књига у Београду добила двије награде: награду за издавачки подухват године и награду "Макарије" за графичко-умјетнички дизајн.

3.

Пред нама је 4. том "*Сводној каталога сїарошћамїаних издања ћирилској писма*" Е. Љ. Немировског на њемачком језику, објављен минуле 2001. године код познатог њемачког издавача у едицији "Bibliotheca Bibliographica Aureliana" CLXX, у којој подробно и зналачки минуциозно за њемачког читаоца и њемачко језичко подручје пише о двојици јужнословенских штампара истоимењака – Божидару Горажданину и Божидару Вуковићу-Подгоричанину. Као што смо истакли, три прве књиге Немировског на њемачком језику већ смо јавности представили у часопису *Библиографски вјесник*, и то смо навели овдје у напоменама по дну текста, а сада представљамо и 4. том под горњим насловом у *Историјским записима*, вјерујући да ће читаоци овог часописа имати интереса за том врстом информација.

Штампарије оба Божидара – Горажданина и Вуковића, поникле су у Венецији (Мелцима) у првој четврти XVI стољећа, с тим што је прва – Божидара Горажданина рано пренесена у Горажде, градић садашње Републике Српске, а друга – Божидара Вуковића-Подгоричанина радила је више од сто година, мијењајући власнике, у колијевци европског штампарства.

Нијесу само власници поменутих штампарија имали истовјетно лично име, него је и њихов штампарско-издавачки репертоар био врло сличан. И једна и друга штампарија су издале палеотипе: *Псалтир* и *Служабник*. Стога су старији научници мијешали њихова издања. Најчешће су говорили о једној а не о двије штампарије. Тешкоће те врсте - атрибуирање појединих егземплара, траје до наших дана, поготову ако проучаваоци издања не изучавају с књигом у руци – *de visu*.

У *Псалтиру* из 1519. и *Псалтиру с посљедовањем* из 1520. године стоји, међутим, одштампано име издавача "Божидара Вуковића, од Ђурића Подгоричанин" што умањује могућност "забуне" и очито потврђује да се ради о издавачу-штампару рођеном у Црној Гори, који на једном другом мјесту биљежи се као Зећанин. Неки српски и црногорски библиолози Божидара Вуковића, с разлогом, доводе у везу са радом Црнојевића штампарије на Цетињу (1492-1496), претпостављајући да је то онај логотет Божидар Грк који је радио у скрипторију дворске канцеларије Ивана, па Ђурђа Црнојевића 90-тих година XV вијека. Ријеч "ГРК" не означава националну припадност у конкретном случају. Тако су се онда звали људи "од пера и књиге". Штавише, и Никола Косијер-Поповић, на једном мјесту 1492. године назива себе "Никола Грк", иако је безусловно знано да је он по поријеклу Црногорац, који је био писар на двору Црнојевића.

Е. Љ. Немировски указује на грешке које су се појављивале у старој историографији по питању да ли је Б. Вуковић радио у древном граду Подгорици и тамо, наводно, штампао три књиге, како је то својевремено ненаучно писао Саво Вулетић, па његова хипотеза, како закључује руски научник, не заслужује никакву озбиљну пажњу. Немировски доводи у питање и Вулетићево мишљење, што значи и не само његово (!), да је Божидар Вуковић емигрирао са Цетиња 1496. године, заједно са Ђурђем Црнојевиће, јер је познато да су из Божидарове типографије прве староштампане књиге угледале свијет тек 1519. године (сик).

"Занимљиво је и тумачење Е. Љвовича откуда је Божидар Вуковић био познат у Венецији под италијанским именом Dionisio della Vecchia или латинском Dionisisu a Vetula, наводећи хипотезе Риста Радуновића и Милоша Милошевића. Он (проф. Немировски), двојно презиме доводи у везу са Старчевом или Старчевом горицом, гдје је Божидар и сахрањен.

Аутор доста података наводи о штампару - монаху Пахомију от Црније Гори, од Ријеке [Црнојевића], који је штампарску вјештину изучио, по свему судећи, на Цетињу код Макарија Црногорца и постао врстан штампар у првој Вуковићевој штампарији у Венецији.

Иначе, о Пахомију ми знамо врло мало; до сада није пронађен ниједан архивски документ који говори о његовом животопису и штампарској дјелатности, па су утолико научно значајније информације о њему које нам нуди др Немировски.

И овдје, попут претходних књига на њемачком језику Е. Љ. Немировски даје историјат изучавања појединих примјерака штампаних у типографији Божидача Вуковића-Подгоричанина, до детаља описује како су примјерци Божидарових палеотипа улазили у научни оптицај и гдје се сада налазе, у којим су књигохранилиштима сачуване. Разумије се, Немировски свуда даје критичке осврте, тешко да му могу промаћи грешке у проучавању његових претходника; свуда гдје треба полемише, оспорава, наводи чињенице обарајући неодрживе тезе појединих научника. Ни најмањи податак није мимоишао његово видно поље; просто је за дивљење колико је библиографске грађе о сароштампаним књигама прегледао, избистрио, критички осмотрио и научно фундирао. Тиме је учинио велики допринос науци и свима оним научницима који неће моћи изучавати Божидача Вуковића без ове изузетно вриједне књиге руског библиолога и библиографа.

И о дјелатности Горажданске штампарије, Немировски пружа драгоцене податке, али ми се овом приликом због ограниченог простора на њу нећемо освртати. То ће, дабоме, урадити неко други и у другој прилици. Јер и та проблематика заслужује пуну пажњу наше науке и наших научних посленика...

Треба рећи да је Немировски за свако Вуковићево и горажданско, тј, Љубавићево издање дао садржај. Библиографски запис сваке палеотипне књиге понаособ и сваког сачуваног примјерка, или споменутог у литератури, дат је сходно методологији Сводног каталога староштампаних књига. Наиме, у IV тому описао је осам издања публикованих у Венецији и Горажде у периоду 1519-1523. Ради се о следећих 8 издања:

Псалтир (*Psalterium ecclesioslavicum* - 1519) описао 5 примјерака: Служабник (*Liturgiarion*) - 1. VII 1519 (регистровано 33 примјерка); Служабник (*Liturgiarion*) - 7. VII 1519 (навео 131 примјерак); Молитвеник (*Gebetbuch* - 150 (сачуван 1 егземпляр у Народној библиотеци у Београду); Псалтир с посљедовањем (*Psalterium ecclesioslavicum cum officiis diversis*) - 1520 (евидентирано 96 примјерака) Молитвеник (*Gebetbuch*) са 1521 (евидентирано 14 сачуваних примјерака). Немировски је, поред наведених издања Божидача Вуковића, обрадио и два издања Божидача Горажданина, и то: Псалтир с посљедовањем (*Psalterium ecclesioslavi cum cum officiis diversis*) - 1521. (наведено 18 примјерака) и Требник (*Euhologion*) Тодора Љубавића, такође из штампарије.

рије Горажде – (регистовано 13 егземплара). Опис сваког издање почиње с власником штампарије, с датумом и мјестом издања; с подацима о формату, с формулом из три дјела; број свешчица, број сигнала и укупни опсег (број листова). Наводи, затим, иницијале уз садржај сваке књиге и мјеста гдје се чувају - географску распрострањеност, као и литературу о евидентираним (обухваћеним) примјерцима.

На крају књиге аутор даје свеколико графички репортаж из књига два истоимена издавача (95 илустрација Божидара Вуковића и 70 Божидара Горажданина).

Укратко, овај изузетан зналац и експерт староштампане ћириличне словенске књиге подарио је библиолошкој науци, дакако, и славитици још једну насушну књигу, овом приликом на њемачком језику, која ће олакшати интердисциплинарна истраживања њемачких библиолога и блиографа. У плану су још неколико књига истог аутора и истог издавача! Нама остаје да им честитамо и пожелимо даље успјехе на остварењу овог капиталног пројекта.

*
* *

Ради што потпунијег информисања о овом за нашу националну науку и културу веома значајном библиографу и библиологу, треба истаћи да је он, поред наведених књига, објавио више студија, расправа и чланака о српској и црногорској књизи и штампарској дјелатности у руској и наполе у јужнословенској периодици, и то: у *Археолошкој прилози*, *Библиографи*, *Библиографском вјеснику*, *Историјским записима*, *Зборницима Мајнице српске* итд. Умјесто њиховог појединачног коментара, дајемо њихов библиографски попис:

1. *Рујанско Четиљоројеванђеље* [1537 г]. - Библиотекар, Београд 1966, 5-6; 406-420.
2. *Јужнословенске ћириличке инкунабуле у библиотекама Совјетског Савеза*. - Библиотекар, Београд 1967, бр. 5-6, 265-272.
3. *Славјанске инкунабуле и палеографске кирилловске шрифтови у књигохранилицима Совјетског Сојуза*. - Советско славјановедение, Москва 1968, № 1, 11-25.
4. *Издања римичке штампарије у збирци рећких књига државне библиотеке СССР "В. И. Ленин"*. - Библиотекар, Београд 1976, бр. 3-4, 367-376.
5. *К юбилею чернојорској књигопечатания*. - Советска библиографија, Москва 1986, № 2, стр. 86-89.
6. *Хронологија издања Ђурђа Црнојевића*. - Библиографски вјесник, Цетиње 1986, бр. 3, стр. 157-162.
7. *Ленинградски примерак [Рујанској четиљоројеванђељу]*. - НИИ, Београд, 28. VI 1987, стр. 57.

8. *Дојуна Маринковићеве "Библиографије" о нашем ћириличком шћамјарсћеву, шћамјријама и књијама XV, XVI и XVII столећа.* - Књ. I "Мних Макарије од Черније гори". Цетиње 1988. - Библиографски вјесник, Цетиње 1988, бр. 3, стр. 219-226.
9. *Окћоих јрвојласник из 1494. јодине Ђурђа Црнојевића.* - Библиографски вјесник, Цетиње 1988, бр. 1, стр. 5-11.
10. *Окћоих јјшћиласник Макарија.* - Полиграфја, 1988, № 10, атр. 37-38.
11. *Божидар Вукович. Празничная минея.* - Полиграфја, 1989, № 8, стр. 45-46.
12. *Осћирошкa Библија у манасћирским библиоћекама Црне Горе и Србије.* - У књ: Скрипторија и манастирске библиотеке у Црној Гори. Зборника радова са научног скупа на Цетињу, одржаног 26. и 27. октобра 1987. - Цетиње 1989, стр. 329-334.
13. *Руско саојшћеве из XVIII в. О издању Вићенца Вуковића.* - Библиографски вјесник Цетиње 1989, XVIII, бр. 1-2-3; стр. 245-246.
14. *Берлински јримјерак Окћоиха јрвојласника 1494. јодине (Дојуна шћома I "Црнојорске библиографије).* - Библиографски вјесник, Цетиње 1991, бр. 2/3, стр. 151-152.
15. *Је ли јосћојао Окћоих шћамјан на Ободу 1492. јодине.* - Овдје, Титоград 1991, бр. 275, стр. 43-44.
16. *Названия јеснојений в Окћоихе јервојласнике 1494 јода.* - Археографски прилози, Београд 1991, Т. 13, стр. 278-292.
17. *Начало славјанскојо кнјојечайенія кирилловским шифром. (К 500-летию).* - Књига. Исследованія и материалы, Санкт-Петербург 1991, 63, стр. 52-71.
18. *Прво јушћовање П. А Ровинској у Црну Гору (1878-1885). (Према новој архивској грађи), 1. Први мјесец у Црној Гори.* - Библиографски вјесник, Цетиње 1991, бр. 1, стр. 115-124.
19. *500 лети славјанскојо кнјојечайенія.* - Книжное обозрение, Москва 1991, № 21, 24, 9, стр. 14.
20. *500 лети славјанскому кнјојечайенію кирилловским шрифтом.* - Памятныє книжныє даты 1991, Москва 1991, стр. 232-235.
21. *Зайажања о јужнословенским сћарошћамјанним књијама.* - Библиографски вјесник, Цетиње 1992, бр. 1/2, стр. 77-81.
22. *Прво јушћовање П. А. Ровинској у Црну Гору (1870-1885). Према новој архивској грађи, 2. Пушћ на јриморје.* - Библиографски вјесник, Цетиње 1992, бр. 3, стр. 31-36.
23. *Исћо.* - П. А. Ровински и јужнословенске земље. Зборник радова са научног скупа, Цетиње 1992, стр. 31-36.
24. *Јужнославјанские кирилловские издания в Одесской јосударсћивенной научной библиоћеке имени М. Горькојо.* - Археолошки прилози, Београд 1992, Т. 14, стр. 7-14.
25. *Библиографија инкунабуловеденія.* - Библиографија, Москва 1993 № 1, стр. 140-142.

26. *Да ли је постојало шtamпано Чeтвoрoјeвaнђeлe из шtamпaријe Црнoјeвићa.* - Истoријски записи, Пoдгoрицa 1993, бр. 1/4, стр. 7-15.
27. *Книгa o чeрнoјoрскoј библиoгpaфији. (Пeц. Нa књ. Д. Мaршoвoвић: Црнoјoрскa библиoгpaфијa. Истoријски рaзвoј. Библиoгpaфи, Цeтиньe 1992.* - Библиoгpaфиa Мoсквa 1993, № 3, стр. 143-144.
28. *Нajмeнe o јужнoслoвeнским књигaмa, II. (Дoјунe пoмy I, црнoјoрскe библиoгpaфијe).* - Библиoгpaфски вјeсник, Цeтиньe 1993, бр 1, стр. 127-132.
29. *Heизвeстнyи вapиaнтнi Сбopникa (Пpaздничнoј Минeй) 1583 гoдa.* - Збopник Мaтицe српскe зa славистикy, Нoви Сaд 1993, Т. 43, стр. 175-176.
30. *Нoвыe aвиoгpaфy Вyкa Стeфaнoвичa Кaрaдзeжчa.* - Зaбopник Мaтицe српскe зa славистикy, Нoви Сaд 1993, Т. 42, Стр. 149-150.
31. *Оксфopдски екзeмплaр вeнeциaнскoгo шцрчичe свeтлe Мaриe 1512.* - Slovo, Časopis Staroslovenskog zavoda u Zagrebu 1991-1993. Zagreb 1993, sv. 41-43, str. 241-248.
32. *Три књигe o Пaвлy Рoвинскoм.* - Библиoгpaфски вјeсник, Цeтиньe 1993, бр 1, стр. 185-186.
33. *Нaчaлo јужнoслaвjaнскoгo кнiгoдeчaшaнa кириллoвским шpифтoм. (К 500-лeтнeмy юбилeю).*- Книгa. Иccлeдoвaнa и мaтepиaл, Сaнкт-Пeтeрбyрг 1994, Сб. 68, стр. 173-196
34. *500-лeтнe јужнoслaвjaнскoгo кнiгoдeчaшaнa и кaк eгo oдмeчaјoш в. Чeрнoјoрии.* - Книжнo e oбзpeниe, Мoсквa 1994, № 5, 4.2, стр. 7.
35. *Marinković B.: Bibliografija o našem ćirilicom štamparstvu, štamparijama i knjigama 15, 16. i 17. stoleća. Cetinje 1988-1989.* - Zeitschrift fur Slawistik. Berlin 1994, Bd. 4, str. 632-635.
36. *Рocсиa и Чeрнoјoриja: библиoгpaфичeскo e нoдвeрждeниe вeкoвeчнoј дpyжбy.* - Библиoгpaфиa, Мoсквa 1994, № 1, стр. 134-136.
37. *Свoднyи кaтaлoг издaнии Джyрджa Црнoвичa* - У: Црнoјeвићa штaмпapијa и стaрo штaмпapствo, Пoдгoрицa 1994, стр. 23-31. Резимe
38. *Вeнeциaнскa шtamпoгpaфијa Якoвa из Кaмeнoј Рeки.* - Книгa. Иccлeдoвaнa и мaтepиaлy, Сaнкт-Пeтeрбyрг, 1995, Сб. 70, стр. 105-129.
39. *Дa ли је пoстoјaо Aпocтoл кoји је шtamпaнo Мaкapијe y Влaшкoј 1512. гoдинe.* - Библиoгpaфски вјeсник, Цeтиньe 1995, бр. 1, стр. 141-142.
40. *Дyшницa Грбић, Кceнијa Минчић-Обpaдoвић, Кaшницa Шкoрић: Тpилицoм шtamпaнe књигe 15-17. вијeкa Библиoтeкe Мaтицe српскe, Нoви Сaд 1994.* - Solanus. International journal for russian and European bibliographic, libraru and publishing studies, London 1995, Vol. 9, r. 79-82.
41. *Шtamпaријa мaнacтиpа Рyјнo.* - Библиoгpaфски вјeсник, Цeтиньe 1995, бр. 2/3, стр. 165-179.
42. *Южнoслoвjaнскиe кириллoвскиe издaниa в Цeнтpалнoј нaучнoј библиoтeкe Aкaдeмии нaук Укpaинy в Киeвe. (мaтepиaлy для Свoднoгo кaтaлoгa јужнoслoвjaнскиx издaниј кириллoвскoгo шpифтa).* - Apxeoгpaфски пpилoзи, Бeoгpaд 1995, Т. 17, стр. 99-111.
43. *Рoчeци јужнoслoвeнскoг ċirilickoг štamparstva (поводом 500 година).* - Zbornik povodom pola milenijuma crnogorskog štamparstva. Cetinje 1995, str. 71-89.

44. Библиотјека *Маџицы сербской*. - Книжное обозрение, 1996, № 41, 15.10, стр. 15
45. *Первые славянские. Свобднѣй кайшалої сѣаројечайных кнѣи кирилловскої шрифѣи*. - Книжное обозрение, 1996, № 39, 1.10, стр. 23.
46. *Тѣиографские особености и шрифѣи издании Джурджа Црноевича*. - Пет вјекова Октоиха - прве штампане ћириличке књиге на словенском југу. Подгорица 1996, стр. 33-47. Резиме.
47. *Molitvenik (trebnik) Đurđa Crnojevića*. - Pola milenijuma Crnojevića štampanje. - Zbornik radova, Zagreb 1996, str. 31-41.
48. *Прва и друѣа шѣамѣарија манастѣира Милешева*. - Милешевски записи, Пријепоље 1997, бр. 2, стр. 123-124. (Музеј у Пријепољу. посебна издања. Књ. 1.)
49. *Словенске сѣаре шѣамѣарске ћириличке књиге у цетињским библиотјекама. (Грађа за збирни кайшалої сѣарих ћириличких књига које се налазе у Црној Гори)*. - Библиографски вјесник, Цетиње 1997, бр. 3, стр. 105-111.
50. *Душан Марѣинович*. - Книжное обозрение, Москва 1998, № 14, 7.4, стр. 15.
51. *Кайшалої као знамениѣи доѣађај*. - Годишњак Библиотеке Матице српске, 1997, Нови Сад 1998, стр. 72-76.
52. *Горожданский Требник*. - Археографски прилози, Београд 1998, бр. 20, стр. 379-398.
53. *Библиографическое ѣуѣешестѣвие в Белѣрад*. - Книжное обозрение, Москва 1998, бр. 32,11. VIII, стр. 19; бр. 33, стр. 31.
54. *Марѣинович Д. Црна Гора у Гуѣемберѣовој ѣалаксији: истѣорија црноѣорскої шѣамѣарсѣива од краја XV-ої вѣјека до 1916. ѣ. Подѣорица: Црноѣорска Академија науке и умѣјностѣи, 1994, 218 сѣтр. 1000 экз.* - Книга. Исследования и метериалы, Санкт-Петербург 1998, стр. 282-283.
55. *Сѣаре словенске шѣамѣане књиге на ћирилицѣи у манастѣирским и црквеним библиотјекама у Црној Гори. (Грађа за збирни кайшалоїа сѣарих шѣамѣаних књига у црноѣорским библиотјекама)*. - Библиографски вјесник, Цетиње, XXVII/1998, бр. 2/3, стр. 87-94. Предео с руског Видак Рајковић.
56. *Замейки южнословянским сѣаројечайним изданиям*. - Зборника Матице српске за славистику, Нови Сад 1998, бр. 54/55, стр. 195-201.

Душан Ј. Марѣинович

ПРИКАЗИ

BRANKO PETRANOVIĆ: The Yugoslav Experience of Serbian National Integration, Est European Monographs, Columbia University Press, New York 2002, 171 p.

Професор др Бранко Петрановић, историчар, педагог, хуманиста неочекивано и тихо је отишао од нас 17. јуна 1994. године. Данас, осам година касније, у библиотеци "Est European Monographs" престижног Њујоршког издавач Columbia University Press, појавио се превод његове књиге "Југословенско искуство српске националне интеграције" (The Yugoslav Experience of Serbian National Integration). Ако се зна да књиге српских и југословенских историчара, посвећене историји југословенске државе, нису превођене на стране језике онда студије проф. Петрановића несумњиво представља прави историографски и културни догађај. Тако се веома заинтересованој читалачкој публици на енглеском говорном подручју, упућеној последњих година на бројне наслове сумњиве вредности који говоре о југословенској кризи и писане од "експерата" за "југословенско питање", пружа прилика да упозна једног српског и југословенског исто-

ричара животно посвећеног теми Југославија.

Историографски оглед посвећен "српском питању", иако први пут објављен сада већ далеке 1993. године, није изгубио на актуелности. Поуздана историографска тумачења, упозорења која изриче историчар заглаван у сложене садржаје XX века, критичка анализа низова историјских чињеница у функцији је супротстављања митовима и стереотипима, епским заменама рационалних сазнања, идеолошки облогама које одбацују стварност. Полазећи од става да је критички промишљено искуство прошлости више него инструктивно и важно, Петрановић подиже глас против олаког одбацивања историјског искуства Југославије и Србије у обе Југославије. У средишту његових анализа је негативно историјско искуство (србофобије, националне издаје, прозелитизам, геноцид...) али и указивање на чињенице попут оних да је Југославија била покушај државне, економске и политичке интегра-

ције. Указујући да је национално питање део демократског преображаја Србије "у Југославији или ван ње" аутор скреће пажњу да се оно увек мора решавати "критичким уважавањем прошлости", "рационалним сагледавањем савремених могућности" и "идентификацијом општих светских тенденција". За њега није прихватљиво "космополитски лежерно" запостављање егзистенцијалног питања српског народа али ни "конзервативно решење српског питања" у духу прошлих времена националне епике.

Проф. Петрановић посебно анализира начине решавања српског питања у прошлости указујући на историјски неуспех модела који је инсистирао на територијално-државном јединству свих Срба у српској држави али и оног који је деценијама опстајао у форми јединства свих Срба у јединственој - федералној Југославији. За њега је: свака фрагментација југословенског простора истовремено његова маргинализација и провинцијализација; мобилизација националних енергија и њихиво усмеравање ка стварању самосталних националних држава знак одлагања нужних друштвених реформи; неодговорно понашање у политици шанса да политички простор захвати стихија која се тешко може контролисати и обуздавати; решавање националног питања нераздвојно повезано са општом демократизацијом друштва, разумевањем новог доба, уочавањем реалности међународних односа, модернизацијом друштва.

Ослањајући се на фасцинантно знање у форми есеја, Петрановић пише о карактеру југословенске интеграције, контраверзама уједињења,

парламентаризму, времену личне власти Александра Карађорђевића, моделима националне нивелације, националним екстремизмима, преуређењу прве југословенске државе. У годинама Другог светског рата његову пажњу привлачи политичко подељено српство, стратегија антантима, идеологије супротстављених покрета, смисао југословенске федерације равнотеже, формирање Србије као сложене федералне јединице. Целину за себе представља део посвећен противречностима југословенског федерализма, трансформацији партизанске федерације, појави национализма, sazревању српског националног питања, суочавању са сломом југословенске државе у коме комунисти постају "гробари Југославије". Историјске анализе су у функцији уочавања перспектива расплета југословенске драме па отуда аутор посебну пажњу поклања међународном фактору, месту и улози интелектуалних елита, ратовима у којима настаје нова национално-државна конфигурација, могућим облицима конституисања Србије у "трећој Југославији" или ван ње. Уочавајући да "српско питање" није маргинално питање европске историје већ проблем чије решавање задире у интересе суседних народа и великих сила аутор напомиње да његово решавање, у складу са међународним односом снага мора бити етапно.

Анализирајући у историјској вертикали физичке моћи српског народа, његову економску снагу, демократски потенцијал, политичку културу, унутрашње политичке деобе и однос снага, међународну подршку, Петрановић је уочавао да изазови последње деценије XX века, са погу-

бним ратовима као средством интеграције, масовним пресељењима становништва, општом криминализацијом, изневеравају аутентичне националне интересе српског народа и удаљују Србију од типа друштва и цивилизацијских стандарда којима је у историји стремила.

У протеклим годинама из заоставштине проф. Петрановића објављено је седам књига и преко двадесет чланака. Америчко издање књиге "*Југословенско искуство српске на-*

ционалне интеграције" (The Yugoslav Experience of Serbian National Integration, East European Monographs, Columbia University Press, New York 2002, 171 p.) придружује се том импозантном опусу. Истовремено, оно омогућује "уграђивање" историографских резултата српских и југословенских историчара у процес међународне размене знања.

Љубограј Димић

Душан Ј. Мартиновић: 160 ГОДИНА ДРЖАВНЕ (НАЦИОНАЛНЕ) БИБЛИОТЕКЕ ЦРНЕ ГОРЕ ПОДГОРИЦА 2002.

У издању Црногорске академије наука и умјетности објављена је опсежна студија академика Душана Ј. Мартиновића *160 година државне (националне) библиотеке Црне Горе (1838-1998)*. Саставни дио ове монографије је и њен други дио *Библиографија библиотечких радника Централне народне библиотеке "Ђурђе Црнојевић" - Цетиње*. Суштинска питања развоја државне библиотеке садржи *Резиме*, објављен и на руском и на енглеском језику. На крају књиге су *Рејсџар личних имена* и *Рејсџар географских назива* (саставила Марина Мартиновић).

Двијема књигама, обима 732 странице, обиљежен је значајни датум у културној историји Црне Горе, оснивање државне библиотеке на Цетињу 1838. године, познате под именом Његошева библиотека.

Монографија Душана Ј. Мартиновића је свједочанство како је у Црној Гори превазиђена запостављеност библиологије и сродних научних дисциплина, о чему је ријеч на почетку Предговора. Мноштво података указује на допринос који су томе дали библиотечки радници државне библиотеке, међу којима прво мјесто припада аутору књиге. Међу

30 дјела, уз неколико стотина прилога објављених у периодичним публикацијама знатан број припадају библиологији и сродним научним дисциплинама. У непосредној тематској сродности са књигом о којој је ријеч су и двије студије истог аутора: *Цетињска читалица (1868-1915, 1928-1940) - Градска библиотека "Његош" (1945-1988)*, и *Црна Гора у Гутенберговој галаксији*. Да је припремање јубиларног издања доспјело у праве руке показује и сазнање које је аутор стицао вршећи најодговорније дужности из домена дјелатности Централне народне библиотеке "Ђурђе Црнојевић" - као дугогодишњи директор, главни и одговорни уредник *Црногорске библиографије 1494-1994*, као и главни и одговорни уредник часописа *Библиографски вјесник*.

Душан Мартиновић је први научни радник који је оснивање државне библиотеке везао за 1838. годину. И у ранијим радовима он је указао на научно засноване критеријуме према којима је Његошева библиотека вршила двије битне функције државних библиотека: располагала је књигама из разних области знања и вршила дистрибутивну фун-

кцију. Тиме су превазиђена нека ранија мишљења према којима је тај датум везиван за Библиотеку Цетињског манастира или за Црнојевића штампарiju.

Развој Централне библиотечке установе приказан је у оквиру укупног библиотекарства у Црној Гори. Од шест поглавља у књизи историји државне библиотеке претходе два: *Почеци и развој библиотекарства у Црној Гори* и *Библиотека Цетињској манастира*. Прво поглавље представља историјски преглед библиотекарства на данашњој територији Црне Горе. У њему су посебно приказане све библиотеке: приватне, дворске, манастирске, народне, школске (основношколске и средњошколске), високошколске, специјалне и Библиотека Црногорске академије наука и умјетности.

У посебном поглављу *Библиотека Цетињској манастира* исцрпно је описан књижни фонд, рукописне и штампане књиге, састав који се знатно разликује од Његошеве библиотеке и због тога што је Његош њен свјетовни дио пренио у Биљарду, чиме је повучена разлика између манастирске и државне библиотеке.

У ширем оквиру библиотечке дјелатности приказана је историја средишње установе у четири временска периода: 1838-1893; 1893-1916; 1926-1946. и 1946-1998. За ту историју исцрпно су коришћени сви извори: архивска грађа, прилози објављени у штампи, научни радови. Архивска грађа као главни извор била је обимна и сређена за период од 1946. до 1998, али оскудна из 19 и са почетка 20. вијека зато што је аустријски окупатор архиву Државне библиотеке уништио спаљивањем

Зетског дома на Цетињу, гдје је она чувана. И то је имало утицаја на обима појединих дјелова у књизи. Два поглавља: *Од Његошеве до Државне библиотеке (1838-1893)* и *Обнављање и развој Државне библиотеке Црне Горе (1893-1916)* заузимају простор од тридесетак страница, а поглавље *Централна народна библиотека Црне Горе (1946-1998)* простор од преко 280 страница. На тако велике разлике више од тога утицала је развијеност дјелатности централне библиотечке установе и околности у којима је она радила.

Централна библиотека, током полувјековног рада, према ријечима аутора "представљала је општекултурну депозитну, матичну и научну установу Републике". Тако широку дјелатност није ни приближно могла имати централна библиотека прије 1946. године. Врло су оскудни подаци и о њеном континуитету у 19. стољећу. Дисконтинуитет је трајао десет година, од 1916. до 1926. године, да би затим ту дјелатност вршила током двадесет година (1926-1946) Библиотека Државног музеја на Цетињу, која је, према аутору "имала улогу депозитне и научне централне библиотеке за Црну Гору". Аутор је с пажњом и разумијевањем пратио сва дешавања везана за ту установу, а посебно повећање књижног фонда, и законско регулисање библиотекарске проблематике, као напредак у културном животу средине. Шире су приказани напори које су крајем 19. и почетком 20. вијека чинили у оскудним материјално-финансијским условима, библиотекарски: Филип Ј. Ковачевић, Мирко Мијушковић, Перо Богдановић, Сре-

тен Вукосављевић, др Никола Шкерковић, др Франко Кулишић, а у међуратном периоду Душан Д. Вуксан и Ристо Ј. Драгићевић.

Аутор је успио да Централну народну библиотеку представи као развијену установу – општекултурну, депозитну, матичну и научну. Све њене основне дјелатности приказане су равномјерно, детаљно, прегледно и документовано, са указивањем на бројне препреке и тешкоће, али и на резултате. О томе како је то рјешавано нека послуже два карактеристична податка о библиотечком кадру, који је од почетка њеног рада сматран као предуслов свих њених функција. Библиотека је 1949. године имала 12 радника "приучених средњошколаца, неквалификованих књиговезаца и помоћно техничког особља" да би у јубиларној, 1998. години њен кадровски састав чинило 75 запослених од којих је 45 библиотечко особље. Између тих података је мноштво других како је у међувремену, током четири деценије, то питање рјешавано споро, уз отпоре и неразумијевања, па и надлежних републичких органа. Огромне тешкоће пратиле су и рјешавање простора, све до адаптације старог (бивше Италијанске легације) и изградње новог библиотечког комплекса 1982. године. Детаљно су описане све активности у стварању и обогаћивању књижног фонда, наведени су подаци о откупу, о дародавцима, легатима. Статистички су показани ефекти обавезног примјерка у ширењу књижног фонда, који је у јубиларној години, умјесто неколике хиљаде приликом оснивања, нарастао на преко милион и по примјерака.

Знатан простор у књизи посвећен је руководећем кадру, посебно директорима. На почетку појединих одјељака су био-библиографски подаци о директору са истицањем његових иницијатива и рјешења у дјелатности установе. То је разумљиво када се зна да су на челу установе били културни прегаоци, научни и књижевни ствараоци. од 1946. до 1988. године ту дужност су вршили Андрија Копривица, Јанко Ђоновић, Ратко Ђуровић, др Нико С. Мартиновић, др Драгоје Живковић, др Душан Ј. Мартиновић и Чедомир Драшковић. Директори су указивали на перспективу развоја установе, на нове програме, што се посебно односи на оне који су најдуже били на челу установе. То се посебно односи на покретање научног рада и оснивање матичне службе.

У развијању научног рада у књизи је посебно наглашена улога др Нике Симова Мартиновића, зато што се залагао да окупа научне раднике "који се баве библиологијом, библиографијом, библиотекарством и историјом књиге, да остварени резултати у овој грани науке и Библиотеку подигне на степен општенаучне установе како ју је и закон третирао". Уз податке о општем препороду који је Библиотека постигла у периоду 1976-1998. године, у вријеме када су дужности директора вршили др Душан Мартиновић и Чедо Драшковић речено је то "по резултатима научноистраживачког рада и издавачке продукције постала позната и призната установа, свакако, једна од најпознатијих међу југословенским националкама". Да је и та оцјена реална показују подаци у одјељку *Нарачки рад и издавачка дјелатност*.

Иако због формалних разлога није регистрована као научна јединица, Библиотека је била организатор неколико научних скупова, домаћих и страних, носилац научних пројеката, међу којима је мултидисциплинарни пројекат *Црногорска библиографија 1494-1994. године*, едисија у четири тома, у којој је објављено 27 књига енциклопедијског формата. Издавачку дјелатност представља осам зборника радова с научних скупова, десет персоналних библиографија, петнаест фототипских и факсимилних издања, редовно излажење часописа *Библиографски вјесник*.

Сасвим је разумљива ауторова тежња да у јубиларном издању уз резултате колектива представи и удио појединаца у њиховом остваривању. То је видљиво испољено у његовој одлуци да прикаже "учинак појединаца у тим веома важним сегментима дјеловања Библиотеке", како о томе каже аутор у уводу књиге *Библиографија библиотечких радника Централне народне библиотеке "Ђурђе Црнојевић"* у којој су библиографски обрађени сви радови запослених, посебна издања, часописи и новински прилози настали током њиховог рада у Библиотеци. Аутор је то схватио "и као извјесно одужење за њихова прегнућа јер су писали на разне стручне и научне теме иако им то, у већини случајева, није била радна обавеза". На тај начин представљени су радови 33 аутора међу којима 13 њих имају и посебна издања (Олга-Цана Вукмировић, Чедомир Драшковић, Ратко Ђуровић, Василије Јововић, Петар Кривокапић, Мирослав Лукећић, Душан Ј. Мартиновић, Нико С. Мартиновић, Вукашин Перовић, Ви-

дак Рајковић, Драгица Шуковић-Војиновић) а петорица су објавили преко 100 часописних и новинских прилога (Чедомир Драшковић, Новак Јовановић, Петар Кривокапић, Душан Ј. Мартиновић, Нико С. Мартиновић).

О културној и научној мисији Централне народне библиотеке "Ђурђе Црнојевић" свједоче и признања које су јој додјелиле институције и асоцијације из Црне Горе и изван ње, међу којима је Плакета Одбора за обиљежавање 500 година прве ћириличке штампане књиге на Словенском Југу за успјешну сарадњу и допринос раду Одбора.

Текст монографије прожима оптимизам аутора у тежњи да установи, чијем развоју је дао огроман допринос, представи у правом свијетлу, без свечарског тона. У таквом усмјерењу није ни било већих пропуста, још мање промашаја, ако се изузме прекид рада на отварању Музеја књиге, што је и аутору остало недовољно познато. Зато је и овај његов закључни став, на крају *Резимеа* сасвим логичан.

"Централна народна библиотека Црне Горе "Ђурђе Црнојевић" на Цетињу улазећи у трећи миленијум има све неопходне услове - просторно-материјалне и кадровске претпоставке, да настави свој успјешан тренд из последњих двију деценија двадесетог вијека и да ухвати корак са библиотечким кретањима код нас и у свијету."

Иако свечаност поводом 160-те годишњице државне библиотеке није одржана, књигом академика Мартиновића достојно је обиљежен тај јубилеј.

Рагивоје Шуковић

IN MEMORIAM

АКАДЕМИК БОЖИНА М. ИВАНОВИЋ

Саставио се животни круг Божине М. Ивановића, еминентног научника, врсног интелектуалца и националног прегаоца који је све своје биће, све своје надпросјечне богате умне, интелектуалне, етичке, научне, радне и друштвене способности и вриједности трајно уградио у темеље савремене црногорске науке, просвјете и културе, те политике и државних послова. Немогуће је замислити било какав преглед или поменик знаменитих Црногораца без имена Божине М. Ивановића, а камоли дјела енциклопедијског карактера.

Божина Ивановић је рођен у Маслинама, Подгорица 31. децембра 1931. године гдје је завршио основну школу и гимназију. Вишу педагошку школу (група биологија-хемија) завршио је на Цетињу, биологију на Филозофском факултету (Природно-математички смјер) у Сарајеву (1958). Докторат биолошких наука стекао је на Природно-математичком факултету Универзитета у Сарајеву (1964), а докторат из филозофских наука (физичка антропологија) на Карловом универзитету у Прагу (1974).

Своју просвјетну каријеру започео је као наставник у основној школи у Титограду (1952-1955), наставио као професор и директор титоградске Средње техничке школе (1958-1963). Плодна научна дјелатност професора Ивановића у области биологије и антропологије одвијала се у неколико научно-истраживачких институција: Републичком заводу за заштиту природе (1963-1965), Биолошком институту (1965-1974) у Титограду у коме је једно вријеме био и директор. Од 1974 до 1982. био је секретар Републичког секретаријата за образовање, културу и науку и члан Извршног вијећа Црне Горе, потом ге-

нерални директор Радија и телевизије Црне Горе, члан Предсједништва Републичке конференције ССРН, члан и предсједник Предсједништва СР Црне Горе до 1989. године, када је Предсједништво, заједно са другим републичким руководством, поднијело оставку након немира који су захватили Црну Гору крајем 1988. године по београдском националистичком сценарију, рад је наставио у Институту за медицинска истраживања и медицину рада у Загребу, Институту за биолошка и медицинска истраживања и редовни професор Природно-математичког факултета у Подгорици.

Др Божина М. Ивановић је 1973. године изабран за дописног члана Друштва за науку и умјетност Црне Горе (касније Црногорске академије наука и умјетности), а за редовног члана ЦАНУ 1985. У неколико наврата боровио је у иностранству дуже вријеме на научном усавршавању: у Академији наука у СССР (Москва и Лењинград, 1969), Академији наука Пољске (Институт за екологију човјека, 1971), Педагошком факултету Карловог универзитета у Прагу (1972), Smithsonian Institution у Вашингтону (1973) и другим центрима.

Академик Божина М. Ивановић активно је судјеловао у раду више научних организација и институција у земљи: био је генерални секретар ЦАНУ, члан Предсједништва, секретар и предсједник Одбора за међуакадемијску сарадњу Савјета академија наука и умјетности СФРЈ, члан редакција и издавачких савјета више научних часописа и уредник научних публикација и монографских издања; предсједник Савеза самоуправних интересних заједница наука Југославије; предсједник Скупштине СИЗ-а за научне дјелатности Црне Горе. Представљао је Југославију на више међународних скупова посвећених развоју науке и просвјете: био је шеф југословенске делегације на Међународној конференцији о националној документацији у Паризу (1974), члан делегације на Међународној конференцији за програм ОУН о природној сарадњи (Најроби, 1977), шеф југословенске делегације на Међународној конференцији о образовању (Женева, 1977), члан Организационог одбора Свјетског конгреса антрополога и етнолога (Загреб, 1988), као и у иностранству; члан Антрополошког одбора Бјелоруске академије наука.

Од ране младости Божина М. Ивановић се активно бавио друштвено-политичким активностима у омладинским, студенским и партијским организацијама, а касније је обављао више јавних, политичких и државних функција. Један је од утемељивача и први предсједник Матице црногорске (1993-1999).

Поред више стручних и научних радова, објављених у периодици, академик Ивановић је објавио десетак књига: *Limnological inve-*

stigation of Skadar Lake (са Higgins-ом), Washington, 1973; Ichthyofaunus of Skadar Lake, Титоград 1973; Слатководне рибе Југославије (са Тихомиром Вуковићем), Сарајево 1971; Динамика физичког развоја ученика Титограда (1970); Школе у Црној Гори – јуче и данас (1983); Онтогенетски развој и атрополошке карактеристике омладине Црне Горе (ЦАНУ, 1985); Дурмиторци – антропо-еколошке особине (1987); Морфолошке особине југословенских народа (1990); Династи Петровић-Његош, антрополошко-културолошки оквир (1992); Антрополошке особине Петра II Петровића Његоша (1994); Антропологија I (1996); Антропологија (универзитетски уџбеник, 1996); Његош – антрополошки атлас (2002); Ћипур: цетињска некропола и скелетна популација (1988).

Академик Божица М. Ивановић био је сарадник Историјског института Црне Горе и учесник на неколико његових научних скупова са запаженим саопштењима, која су објављена у одговарајућим зборницима радова. На међународном научном скупу (Никшић 1998) "Међународно признање Црне Горе" поднио је реферат "Антрополошки лик великог војводе Мирка Петровића", у Подгорици 1999. на научном скупу "Сто двадесет година од ослобођења Подгорице" рад "Праисторијско становништво Подгорице и њихов антрополошки комплекс"; на научном скупу "Битка за Црну Гору" (Подгорица 1977) имао је саопштење "Прилог антрополошком познавању Махмуд-паше Бушатлије".

Научно дјело Божице Ивановића је особено, не само по својој разноврсности, него и по самој научној вриједности. Његов допринос биолошким наукама је изузетан, посебно историјској антропологији Црне Горе и балканског простора уопште. Нарочито су драгоцјени његови антрополошки описи Његоша и династије Петровића. Он је, не само утемељио антрополошку науку у Црној Гори, него је и истински родоначелник савремене црногорске антропологије као научне дисциплине, чиме је дао запажен допринос свјетској антрополошкој мисли.

Академик Ивановић је добитник више признања за научну и јавну дјелатност, међу којима су: Награда ослобођења Титограда (1970), Признање и плакета Smithsonian Institution-а Вашингтон (1973), Признање Индијског антрополошког друштва, плакета Југословенског одбора покрета "Наука младима" (1979), награда "Октоих" (1982), Тринаестојулска награда (1985), као и неколико одликовања.

Све ове бројне и разноврсне дјелатности могао је да сједини само човјек широких видика, изванредног образовања, педагошке културе, научне радозналости, обдарености и неизмјерне радне енергије.

Академик Ивановић био је човјек који је зрачио ведрином, толеранцијом, хуманизмом, искреношћу и ненаметљивошћу. Умио је, као ријетко ко у нашој средини, да пажљиво слуша свог саговорника, да искрено одмјери туђе доказе и аргументима брани своје ставове; велики поборник истине, частан и усправан, Ивановић је био човјек примјерног интегритета, чврстих увјерења, без сујете, пакости и мржње, спреман да разумије, прашта и сарађује са људима.

Та Ивановићева аутентична особина европејца долазила је до израза у времену које је начело грађанског међусобног комуницирања, када се са неподношљивом лакоћом пријатељи означавају као непријатељи, а сопствено мишљење тврдоглаво бранило као неко угрожено упориште чије нас напуштање одмах претвара у поражене снаге. Такве и сличне битке и унутрашње недоумице (и када је за то имао много разлога) биле су туђе Божини Ивановићу, његовом карактеру, породичном и грађанском васпитању, образованом интелектуалцу, који је стално богатио свој унутрашњи живот и зрачио примјерном људскошћу. Примјерни животни пут великог човјека Божине М. Ивановића достојан је трајног помена, а његов богати и разноврсни васпитно-образовни, научно-истраживачки и државно-политички рад поштовања, и заслужује да се помно проучава, јер је уграђен у црногорску културну баштину.

Академик Божина М. Ивановић преминуо је 10. октобра у Подгорици, достојанствено испраћен и сахрањен 12. октобра у породичној гробници, на гробљу у Дољанима. Његово име и трајност његовог дјела на неки ненаметљив начин су не само лична метафора него и општецрногорска.

Бранислав Ковачевић

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

- Невенка БОГОЈЕВИЋ-ГЛУШЧЕВИЋ, *Учешће Млечана у
привредном живоју Којора у XIV вијеку*.....7
- Валентина ЖИВКОВИЋ, *Lignit crucis у
касносредњовековном Којору*.....31
- Саво МАРКОВИЋ, *Барски дискрипцији у еклезијастичким
релацијама од 1627. до 1644. године*.....45
- Миле БАКИЋ, *Архивска дјелатност у Краљевини Црној Гори
за вријеме краља Николе I Петровића Њеџиша*.....75
- Љилјана ЈОКИЋ, *Почеци уставној живоји у Црној Гори*.....89
- Миладин МИЛОШЕВИЋ, *Устављање дипломатских
односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године*.....99
- Звездан ФОЛИЋ, *Избор црногорско-приморској
митрополији 1961 године*.....125
- Вукајло ГЛУШЧЕВИЋ, *Прилој истражувању миграција
у историјском крају*.....145

ПРИЛОЗИ

- Предраг ЛАЖЕТИЋ, *Предмети династије Петровић-Њеџиш
у Војном музеју у Београду*.....155
- Мирослав ЛАЗИЋ, Митра ЦЕРОВИЋ, *Прошлости у
каџону Таре*.....191
- Звездана ВУШОВИЋ-ЛУЧИЋ, *Накити из Археолошке збирке
Завичајној музеја у Никшићу*.....199

ПРЕВОДИ

- Франтишек ШИСТЕК, *Црна Гора у часопису*
"Slovanský přehled" 1898-1914.....213

ОСВРТИ

- Душан Ј. МАРТИНОВИЋ, *Evgenij L. Nemirovskij: Gesatkatalog der*
Frhndrucke in Kyrillischer Schrift, Band IV, Die Druckerei von
Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig, Die erste Druckerei
Božidar Vuković in Venedig. Verlag valentin koerner Baden-Baden,
2001, 481 str.....239

ПРИКАЗИ

- Љубодраг ДИМИЋ, *Branko Petranović: The Yugoslav Experience*
of Serbian National Integration, Est European Monographs,
Columbia University Press, New York 2002, 171 p.....251
- Радивоје ШУКОВИЋ, *Душан Ј. Мартиновић: 160 година Државне*
(Националне) библиотеке Црне Горе Подгорица 2002.....255

IN MEMORIAM

- Академик Божина М. Ивановић (Бранислав КОВАЧЕВИЋ).....259

CONTENTS

ARTICLES

Nevenka Bogojevic Gluscevic, <i>Venetians in Industry Life of Kotor in the 14th Century</i>	7
Valentina Zivkovic, <i>Lignum Crucis in Late Medieval Kotor</i>	31
Savo Markovic, <i>District of Bar in Ecclesiastic Relations from 1627 till 1644</i>	45
Mile Bakic, <i>Archivis in Kingdom of Montenegro under the rule of king Nikola the first Petrovic Njegos (1860-1916)</i>	75
Ljiljana Jokic, <i>The Beginnings of Constitutional Life in Montenegro</i>	89
Miladin Milosevic, <i>Establishing of Diplomatic Relations Between Kingdom of Yugoslavia and Soviet Union in 1940</i>	99
Zvezdan Folic, <i>Election of Montenegrin-Coastal Bishop in 1961</i>	125
Vukajlo Gluscevic, <i>A Contribution to Study of Migrations in Podgorica District</i>	145

CONTRIBUTIONS

Predrag Lazetic, <i>Exponats Belonging to Dynasty Petrovic-Njegos in Military Museum in Belgrade</i>	155
Miroslav Lazovic, Mitra Cerovic, <i>The Past in Canyon of Tara</i>	191
Zvezdana Vusovic Lucic, <i>Jewelry from the Archeological Collection of the Local Museum in Niksic</i>	199

TRANSLATIONS

Frantisek Sistek, <i>Montenegro in "Slovansky Prehled" Journal from 1898-1914</i>	213
---	-----

BOOK REVIEWS AND NOTES

- Dusan J. Martinovic, *Evgenij L. Nemirovskij: Gesatkatalog der Frhndrucke in Kyrillischer Schrift, Band IV, Die Druckerei von Božidar Gorazdanin in Gorazde und Venedig, Die erste Druckerei Božidar Vuković in Venedig. Verlag valentin koerner Baden-Baden, 2001*.....239
- Ljubodrag Dimic, *Branko Petranovic, The Yugoslav Experience of Serbian National Integration, East European Monographs, Columbia University Press, New York 2002*.....251
- Radivoje Sukovic, *Dusan J. Martinovic, 160 Years of National Library of Montenegro, Podgorica 2002*.....255

IN MEMORIAM

- Academician Bozina M. Ivanovic (Branislav Kovacevic)*.....259

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Невенка Богоевич-Глушчевич: *Участіе венецианцев в хозяйсївенной жизни Коїора в XIV веке*.....7
- Валентина Живкович: *Lignit crucis в йоздносредневековом Коїоре*.....31
- Сава Маркович: *Барский дискрипїи в эклезисїиических ойношениях с 1627 йо 1644 йї*.....45
- Миле Бакич: *Архивная деяїельносїи в королевсїиве Черноїориш во время короля Николая I Пейїровича Неїоша*.....75
- Лиляна Йокич: *Начайа консїїуїиционной жизни в Черноїориш*.....89
- Миладин Милошевич: *Воссїановление дїиломайїических ойношений между королевсїивом Юїослави и СССР 1940 йї*.....99
- Звездан Фолїич: *Выбор черноїорско-йїморскоїо мїїройойїїа 1961 йода*.....125
- Вукайло Глушчевич: *Приложение изучению мїїрации в йодїорическом округе*.....145

ПРИЛОЖЕНИЯ

- Предраг Лазетич: *Предметїи дїинасїи Пейїрович-Неїош в Военном музее в Белїраге*.....155
- Мрослав Лазич, Митра Церович: *Прошлое в каньоне Тары*.....191
- Звездана Вушович-Лучич: *Украшение из археолоїической коллекции краеведческой музее в Нїкииче*.....199

ПЕРЕВОДЫ

- Френтишек Шїистек: *Черноїория в журнале "Slovansky Prehled" 1898-1914*.....213

РАЗБОРЫ

- Душан Ђ. Мартинович: *Evgenij L. Nemirovskij: Gesatkatalog der Frhndrucke in Kyrillischer Schrift, Band IV, Die Druckerei von Božidar Goradždanin in Gorazde und Venedig, Die erste Druckerei Božidar Vuković in Venedig. Verlag valentin koerner Baden-Baden, 2001*.....239
- Любодраг Димич: *Branko Petranović: The Yugoslav Experience of Serbian National Integration, Est European Monographs, Columbia University Press, New York 2002, 171 p*.....251
- Радивой Шукович: Душан Ђ. Мартинович: *160 лет Государственной (Национальной) библиотеки Черногории. Подгорица, 2002 г.*.....255
- IN MEMORIAM
- Академик Божина М. Иванович (Бранислав Ковачевич)259

MATIERES

ARTICLES

Nevenka Bogojević-Gluščević: <i>La contribution de la République de Venise à la vie économique de Kotor au XIV siècle</i>	7
Valentina Živković: <i>Lignum crucis dans le haut Moyen age à Kotor</i>	31
Savo Marković: <i>Le district de Bar au sein des relations ecclésiastiques de 1627 à 1644</i>	45
Mile Bakić: <i>Le travail dans les Archives au Royaume du Monténégro sous le Roi Nicolas I Petrović Njegoš</i>	75
Ljiljana Jokić: <i>Les ébauches de la vie constitutionnelle au Monténégro</i>	89
Miladin Milošević: <i>L'établissement des relations diplomatiques entre le Royaume de Yougoslavie et l'URSS en 1940</i>	99
Zvezdan Folić: <i>La nomination du métropolite monténégrin en 1961</i>	125
Vukajlo Gluščević: <i>Une contribution à l'étude des migrations dans la région de Podgorica</i>	145

COMPLEMENTS

Predrag Lazetić: <i>Les objets de la dynastie Petrović-Njegoš dans le musée militaire de Belgrade</i>	155
Miroslav Lazić, Mitra Cerović: <i>Le passé dans le canyon de Tara</i>	191
Zvezdana Vušović-Lučić: <i>La collection archéologique des bijoux dans le musée du pays à Nikšić</i>	199

TRADUCTIONS

František Šistek: <i>Le Monténégro entre 1898-1914 - revue "Slovensky prehled"</i>	213
--	-----

PRÉSENTATIONS

- Dušan J. Martinović, *Evgenij L. Nemirovskij: Gesatkatalog der Frhndrucke in Kyrillischer Schrift, Band IV, Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig, Die erste Druckerei Božidar Vuković in Venedig. Verlag valentin koerner Baden-Baden, 2001*239
- Ljubodrag Dimić, *Branko Petranović, The Yugoslav Experience of Serbian National Integration, East European Monographs, Columbia University Press, New York 2002*.....251
- Radivoje Šuković, *Dušan J. Martinović, 160 Years of National Library of Montenegro, Podgorica 2002*.....255

IN MEMORIAM

- Académicien Božina M. Ivanović (Branislav Kovačević)*259

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXV

Бр. 3-4/2002.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Ђорђе Борозан, директор

Технички уредник

Александар Саша Самарцић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектор

Маријан Миљић

Коректор

Милан Дамјановић

Резиме превила

Виолета Ђорђевић

Унос индексѝа

Александар Саша Самарцић

Тираж: 500

Штампа

НП ПОБЈЕДА - Подгорица